T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

19. YÜZYIL İNGİLİZ SEYAHATNAMELERİNDE KÜRTLER

İbrahim TARDUŞ
15940307

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Doktora Tezi

19. YÜZYIL İNGİLİZ SEYAHATNAMELERİNDE KÜRTLER

İbrahim TARDUŞ
15940307

Danışman
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Kürtler**" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

11/10/2020

İbrahim TARDUŞ

ÖN SÖZ

19. yüzyıl, Kürt siyasi tarihi açısından çok uzun sürmüş bir dönemin sona erdiği bir periyot olarak kabul edilebilir. O zamana kadar, kimi yerlerde bağımsız, kimi yerlerde de yarı bağımsız bölgesel yönetimlere sahip olan Kürtler, 19. yüzyılda hanedan ailelerinin yönettiği bu idari imtiyazlara sahip kurumlarını kaybederek siyasi sınırları içerisinde yaşadıkları devletlerin merkezi iktidarlarına bağlanmışlardır. Tabi bu süreç hemen gerçekleşmemiş, her değişim gibi sancılı olmuş, beraberinde birçok isyan, sefer ve savaş getirmiştir. Yaşanan bu kargaşa, sadece geleneksel Kürt yönetici elitini değil aynı zamanda halkı da etkilemiştir. Sonuç itibariyle o zamana kadar nisbi olarak daha az vergi veren ve daha özgürce yaşayan halk, daha fazla vergi vermeye başlamış ve önceki kısmi özgürlüğünden feragat etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler çok boyutlu olarak halkın sosyoekonomik yaşamını da derinden etkilemiştir.

Kürt tarihine ilişkin çalışmaların ekseriyetinde tarihin, daha çok idari yapıda meydana gelen değişiklikler ve savaşlar üzerinden değerlendirilmesi, esasen tarihin öznesi olan halkın, tarihin nesnesine dönüşmesine yol açabilmektedir. Ancak son yıllarda bu yöntemsel perspektifin değişmesiyle beraber, halkın sosyal yaşamını incelemeyi önceleyen çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu anlamda seyahatnameler, yönetici elitlerden çok yönetilenlerin tarihini, yaşamını anlayabilmek için başvurulabilecek kaynakların başında gelmektedir. Çünkü seyyahlar, halkın evinde, çadırında, köyünde, şehrinde konaklamış, sıradan insanların gündelik yaşamlarını gözlemleyerek tanık olduklarını ve onlara aktarılanları eserlerine yansıtmışlardır.

"19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Kürtler" adlı bu çalışma, seyahatnamelerin halkın gündelik hayatındaki değişim ve dönüşümleri merkeze koyan tarih araştırmalarında başat belgeler olabilecekleri tezi üzerine tasarlandı.

Başka bir deyişle, bu çalışma, Kürtlerin, eskiden nasıl yaşadıklarına, neye gülüp neye ağladıklarına dair sorulara verilebilecek en iyi cevapların seyahatnamelerde olduğunu öne sürmektedir. Çalışma, giriş, beş bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında, tezin amacı, önemi, yöntemi ve sınırlılıkları belirtilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde ise seyahat ve seyahatname kavramlarının, neyi ifade ettikleri ve tarihsel süreç içerisindeki serencamları ele alınmıştır. Daha sonra ise Kürtlerin yaşadıkları bölgeleri ziyaret eden seyyahların, kimler oldukları ve ne amaçla geldikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın diğer bölümleri ise büyük oranda 19. yüzyıl İngiliz seyyahlarının Kürtler hakkında aktardıklarına odaklanmaktadır. Dolayısı ile "Kürdistan'ın İdari Yapısı" adlı ikinci bölümden kast edilen esasen seyyahlar tarafından anlatıldığı kadarıyla Kürdistan'ın 19. yüzyıldaki idari yapısıdır. [1] Bu bölümde, büyük değişimlerin yaşandığı idari yapıyı, önceki dönemlerle karşılaştırmak adına Şeref Han ve Evliya Çelebi'nin eserlerinden faydalanılmıştır. Seyahatnamelere yansıdığı kadarıyla, Cizre, Hakkâri, Amediye, Baban ve Erdelan mirliklerinin idari yapısının yanı sıra idari anlamda yaşanan değişikliklerde önemli yerleri olan Rewandiz Miri Mehmed Paşa ve İsyanı, Mir Bedirhan ve Nasturi Olayları'nın ayrıntıları da ele alınmış ve tartışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, seyyahların aktardıklarından Kürtlerin kim oldukları, hangi dili/lehçeyi konuştukları, nerede yaşadıkları, nasıl göründükleri, nasıl giyindikleri, toplumsal örgütlenmeleri, gündelik yaşam pratikleri, örf ve adetleri ve Kürt kadınının toplumdaki yerine dair bilgiler aktarılmıştır. Böylece bu bölümde,

[1] Tezde kullanılan Kürdistan tabiri hemen hemen tüm seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Tabi, tüm seyyahların, Kürdistan derken kast ettiğinin aynı olmadığı durumlar vardır. Söz gelimi Rich için Kürdistan merkezi Süleymaniye olan Baban Paşalığıdır. Seyahatnamesinin genelinde Kürdistan'ı Baban Paşalığı anlamında kullanmıştır. Bkz., Claudius James Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh**, James Duncan, Paternoster Row, London, 1836, c.1-2; Taylor'un bahsettiği Kürdistan ise 1847'de kurulan ve merkezi Diyarbekir olan Kürdistan Eyaleti'dir. Bkz., John George Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researchesnin the Deyrsim Dagh, in 1866", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 38, London 1868, s.22; Tabirden tam olarak ne anlaşılması gerektiği ise Maunsell ve Millingen tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. Maunsell'e göre Kürdistan, sınırları belli bir bölgeden çok Kürtlerin yaşadığı geniş bir alanı kapsar. Bkz., Francis Richard Maunsell, "Kurdistan" **The Geographical Journal**, c.3/2,1894, s.81; Millingen'e göre ise Kürdistan, Kürtlerin yoğun yaşadığı ve halkının oraya Kürdistan dediği yerlerdir. Bkz., Fredrick Millingen, **Wild Life Among the Koords**, Savill Edwards and co., London 1870, s.147-148. Bu çalışmada Kürdistan tabiri, Maunsell ve Millingen'in kastettiği anlamda kullanılmıştır.

üzerine en az yazılan ve en az görünür olan Kürtlerin yaşam tarzı, elde edilen detaylı bilgilerle açıklanmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, Kürtlerin dini yaşamı incelenmiştir. Kürtlerin tamamının, tek bir din ve tek bir mezhebe mensup olmaması münasebetiyle dini yaşam hakkında verilen bilgiler din/mezheplere göre ayrılarak incelenmiştir. Kürtlerin ekseriyetinin mensup olduğu kabul edilen İslamiyet hakkında çok az bilgi elde edilmiştir. Çünkü seyyahlar, herkes tarafından bilindiğini kabul ettikleri bilgileri aktarmamayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Kızılbaş ve Aliilahiler/Yarsanlar[2] hakkında verilen bilgiler de genelde bu inançlarla ilgili ilk akla gelenler ve inançlarının, bilinen inanç sistemlerinden farklı yönleri üzerinedir. Aliilahiler ve Kızılbaşlar hakkında bilgilerin azlığı ve genelliği, görece onların yaşadıkları bölgelerin daha az ziyaret edilmesiyle ve onlarla daha az zaman geçirilmesiyle de ilgilidir. Seyyahlar, İslamiyet, Kızılbaşlık ve Aliilahiliğin aksine, Yezidilik ve Yezidiler hakkında daha önce verilenlerden daha fazla malumat aktarmışlardır. Tabi bu noktada, Yezidiler hakkında geniş malumatların yer aldığı eserlerin daha çok misyonerler tarafından yazıldığını da belirtmek gerekir. Bahsedilen durumlardan dolayı bu bölümde, Yezidiler ve Yezidilik hakkında daha detaylı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Çalışmanın beşinci bölümünde, Kürtlerin ekonomik yaşamı incelenmiştir. Kürtlerin yaygın ekonomik faaliyetlerinden olan tarım, hayvancılık, kerestecilik, madencilik, halı, deri, kumaş ve ipek üreticiliği ayrı ayrı alt başlıklarda incelenmiştir. Ayrıca belirtilen faaliyetlerin nerelerde yapıldığı, üretilen ürünlerin nasıl taşındığı ve nasıl satıldığı üzerinde de durulmuştur. Bu bölümde, aynı zamanda vergi, talan, doğal afetler, savaşlar ve isyanların ekonomik yaşamı nasıl olumsuz etkilediği de alt başlıklarda incelenmiştir. Bu bölümde incelenen konulardan bir diğeri de, esasen olumlu imkanlara sahip Kürdistan ekonomisinin neden istikrarsız bir yapıya evrildiğidir. Bu bölüm içerisinde son olarak Kürtlerle ortak bir coğrafyada yaşayan Nasturi, Ermeni ve Yahudilerin de Kürdistan ticaretindeki yeri ele alınmıştır.

[2] Aliilahiler, aynı zamanda Yarsan ve Ehl-i Hakk olarak da bilinirler. Aliilahi ismi her ne kadar daha az tercih edilen ve çok uygun olmayan bir adlandırma olsa da yararlanılan 19. Yüzyıl İngiliz seyahatnamelerinin istisnasız hepsinin Aliilahi ismini kullanmasından dolayı tezde Aliilahi adlandırması tercih edilmiştir. Yarsan, Ehl-i Hakk ve Aliilahi adlandırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Shahab Vali, **Kurdên Yarsan**, Sevda Orak Reşitoğlu (Çev.), Weşanên Avesta, Stembol 2018, s.13-18.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen bilgiler kısaca değerlendirilip özetlenmiş ve ilerde yapılacak çalışmalara sunabileceği katkılar üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmanın yazılması ve son halini alması birçok kişiden farklı noktalarda aldığım destekler sayesinde gerçekleşti. İlk başta danışmanım Doç. Dr. Hayreddin Kızıl'a danışmanlığımı kabul ettiği ve bana yol gösterdiği için teşekkür ederim. Ayrıca jüri üyelerim Doç. Dr. Ercan Gümüş, Dr. Öğr. Üyesi Hacı Önen, Dr. Öğr. Üyesi Osman Aslanoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Kırkan'a jüri üyeliğini kabul ettikleri ve tezin olgunlaşmasına katkı sundukları için teşekkür ederim. Bu noktada Doç. Dr. Ercan Gümüş'ün titizliği sayesinde tezi, birçok yanlıştan arındırdığımı belirtmek isterim. Çalıştığım konuyu duyunca benim kadar heyecanlanan ve haberdar olduğu makaleleri benimle paylaşan Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç'e, değerli vakitlerini ayırarak tezi okuyan ve önerilerini paylaşan Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdil'e ve Dr. Öğr. Üyesi Shahab Vali'ye, tezin tasarlanmasında değerli fikirleri ve önerilerini sunduğu için Cumhur Ölmez'e, benim için zor kendileri için kolay olan teknik kısımlarda yardımlarını esirgemeyen Xoshnav Esat Batu'ya, Ekrem Yıldız'a ve Ümran Altınkılıç'a teşekkür ederim.

Manevi olarak dualarıyla sürekli yanımda olduğunu hissettiğim anneme, süreç boyunca birçok konuda beni idare eden ve sorumlulukların çoğunu yüklenerek çalışmam için zaman yaratan, fikirlerimin ilk dinleyicisi ve değerlendiricisi olan eşim Elif'e, aslında onunla oyun oynamam gereken bazı zamanlarda, çalışmam için "*Baba dersê xwe bişixule*." diyen kızım Zîn'e teşekkür ederim.

İbrahim TARDUŞ

Diyarbakır 2020

ÖZET

19. yüzyıl, tüm Dünya'da olduğu gibi Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarda da büyük değişimlere sahne olmuştur. Sömürgecilik faaliyetlerinin en üst düzeye çıktığı bu dönemde, Britanya'nın sömürgesi olan Hindistan'a giden yollar üzerinde bulunan Kürdistan, bu özelliğiyle alakalı olarak birçok asker, jeolog, ajan, diplomat ya da misyoner seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Kürdistan'ı ziyaret eden seyyahların bir kısmı, Kürtler ve Kürdistan hakkında önemli bilgiler içeren notlarını daha sonra seyahatname olarak yayımlamıştır. Bu eserler seyyahlar tarafından, Kürtlerin arasında kalınarak ve birincil gözlemlere dayanılarak yazıldıkları için hem yönetici, hem de sıradan Kürtlerin yaşam pratikleri hakkında geniş bilgiler içermektedir. Yöneticiler ya da hanedan aileleri dışında özellikle reaya Kürtler hakkında içerdikleri geniş bilgiler, seyahatnamelerin tarihi, sosyolojik ve antropolojik çalışmalarda kullanılmasına olanak vermektedir. Çalışma bu perspektifle 19. Yüzyılda İngiliz seyyahlar tarafından yazılan ve Kürtlere dair bilgilerin yer aldığı seyahatnamelerden elde edilen bilgilerle, farklı kaynaklarda üzerinde daha az durulan Kürtlerin dini, ekonomik, toplumsal ve idari yapısını analiz etmeye ve genel olarak Kürtlerin gündelik yaşam pratiklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmada 19. yüzyıl boyunca Kürdistan'ın idari yapısında meydana gelen değişiklikler ve bunların Kürtlere yansımaları üzerinde de durulmuştur. Bunun yanı sıra Kürtlerin kim oldukları, nasıl göründükleri, nasıl giyindikleri, nasıl savaştıkları, nerelerde ve nasıl yaşadıkları, neler yiyip içtikleri, evlikleri, yasları, gün içi eğlenceleri, ritüelleri, hangi inançlara sahip oldukları, nelere saygı duydukları, nasıl geçindikleri, hangi ticari faaliyetlerle ilgilendikleri, neden hoşlandıkları, neden şikayetçi oldukları ve başkaları tarafından nasıl algılandıkları gibi konular incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Kürtler, 19. yüzyıl, Seyahatname, Toplumsal Yapı, Gündelik Yaşam

ABSTRACT

The 19th century witnessed major changes in the geographies where Kurds live, as in the rest of the world. In this period when the colonial activities were at the highest level, Kurdistan, which was on the roads to India, the colony of Great Britain, was visited by many soldiers, geologists, agents, diplomats or missionary travelers because of this feature. Some of the travelers who visited Kurdistan later published their notes containing important information about Kurds and Kurdistan as a travel book. These works contain extensive information about the life practices of both the ruler and ordinary Kurds, as they are written among the Kurds and based on primary observations. Rather than the rulers or the dynastic families, the extensive information they contain about the subject Kurds, allows the travel books to be used in historical, sociological and anthropological studies. With this perspective, our study tried to analyze the religious, economic, social and administrative structure of the Kurds, which were less emphasized in other sources, and to reveal the daily life practices of the Kurds in general, via the information obtained from the travel books written by the British travelers containing information about the Kurds. In our study, it is emphasized on the changes in the administrative structure of Kurdistan in the 19th century and their reflections to the public. Moreover it is emphasized on topics such as who Kurds are, how they look like, how they dress, how they fight, where and how they live, what they eat and drink, what beliefs they have, what they respect, what commercial activities they are interested in, what they like, what they complain about, their marriages, mourning, daytime entertainments, rituals, what they are interested in in general, and how they are perceived by others.

Keywords

Kurds, 19th century, Travel Book, Social Structure, Daily Life

KURTE

Sedsala 19em hem li dinyayê hem jî li jîngehên Kurdan bûye şahidê guherînên mezin. Fealiyetên mêtingeriyê di vê serdemê de gihîştibûn asta xwe ya herî bilind. Ji ber ku Kurdîstan li ser rêya Hindistanê bû û Hindistan jî mêtingeha Brîtanyayê bû, gelek leşker, jeolog, sîxur, dîplomat an seyyahên misyoner berê xwe dabûne Kurdistanê. Hin seyyahên ku hatibûne Kurdistanê, piştî vegera xwe seyahatname weşandine ku ev seyahatname derbarê Kurdan û Kurdistanê de gelek agahiyên girîng dihewînin. Ji ber ku seyyah, di nav civata Kurdan de mane, berhemên wan çavdêriyên wan ên rasterast in û derbarê Kurdên rêveber û Kurdên jirêzê de xwedî agahîyên berfireh in. Seyahatname ji malbatên xanedanan wêdetir, behsa Kurdên reaya dikin, ji ber vê taybetiya wan, mirov dikare wan di xebatên dîrokî, sosyolojîk û antropolojîk de bi kar bîne. Vê xebatê bi vê perspektîfê hewl daye ku bi rêya xwendina seyahatnameyên ku di sedsala 19em de ji aliyê seyyahên Îngîlîz ve hatine nivîsîn, agahiyan bi dest bixe û binyada dînî aborî, civakî û îdarî ya Kurdan dahûrîne û bi giştî pratîkên rojane yên Kurdan bipeyitîne. Ev xebat li ser guherîna binyada îdarî ya Kurdistanê û bandora wê ya li ser kurdan jî disekine. Ji bilî vê jî, van mijaran vedikole: Kurd kî ne, çawa dixuyên, cil û bergên çawa li xwe dikin, çawa şer dikin, li ku û çawa dijîn, çi dixwin û vedixwin, şîn û şahiyên wan çawa ne, nava rojê çi dikin, rîtuelên wan çi ne, xwedî kîjan baweriyan in, rêz li çi digirin, çawa debara xwe dikin, bi kîjan karan mijûl in, kêfa wan ji çi re tê, ji çi gilî dikin û biyanî wan çawa dibînin.

Peyvên Sereke

Kurd, Sedsala 19em, Seyahatname, Binyada Civakî, Jiyana Rojane

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **V**

ABSTRACT ..... **VI**

KURTE ..... **VII**

İÇİNDEKİLER ..... **VIII**

TABLO LİSTESİ ..... **XII**

ŞEKİL LİSTESİ ..... **XIII**

KISALTMALAR ..... **XIV**

GİRİŞ **1**

I. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI **1**

II. YÖNTEM **2**

III. SINIRLILIKLAR **3**

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHAT, SEYAHATNAME VE TARİHSEL SERENCAMLARI

1.1. SEYAHAT VE SEYAHATNAME **4**

1.1.1. Seyahatnamelerin Tarihsel Serencamı 6

1.1.2. Seyahatnamelerin Özellikleri 14

1.1.3. Farklı Disiplinlerin Kıyısında Seyahatnameler 20

1.2. KÜRT BÖLGELERİNİ ZİYARET EDEN SEYYAHLAR **24**

1.2.1. Seyyahların Kürt Bölgelerini Ziyaret Etmedeki Gayeleri 41

1.3. SEYAHAT KOŞULLARI **47**

1.4. SEYYAHLARIN YARARLANDIKLARI YAZILI KAYNAKLAR **51**

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRDİSTAN'IN İDARİ YAPISI

2.1. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN 19. YÜZYILDA KÜRDİSTAN'IN İDARİ YAPISI....56

2.2. SEYAHATNAMELERDEN YANSIDIĞI KADARIYLA SON MİRLİKLER....58

2.2.1. Amediye/Behdinan Mirliği....58
2.2.2. Cizre Mirliği....60
2.2.3. Baban Mirliği....62
2.2.4. Hakkâri Mirliği....72
2.2.5. Erdelan Mirliği....76

2.3. MİRLİKLERİN YIKILMASINDAN SONRAKİ İDARİ YAPI....81

2.4. REŞİT VE HAFIZ PAŞA'NIN KÜRDİSTAN SEFERLERİ....82

2.5. REWANDİZ MİRİ MEHMED PAŞA VE İSYANI....87

2.6. BEDİRHAN BEY VE NASTURİ OLAYLARI....91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN KÜRTLERİN TOPLUMSAL YAPISI

3.1. SEYYAHLARA GÖRE KÜRTLER KİMDİR?....106

3.1.1. Kürtlerin Kullandıkları Dil ve Diyalektler....109
3.1.2. Kürtlerin Yaşadığı Coğrafyalar....113
3.1.3. Kürtlerin Fizyolojik Özellikleri....115

3.2. KÜRTLERİN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ....118

3.2.1. Kürt Aşiret Yapısı....129

3.3. KÜRTLERİN GÜNDELİK HAYATI....138

3.3.1. Evler....138
3.3.2. Çadır....146
3.3.3. Kürt Mutfağı....150
3.3.4. Müzik....155
3.3.5. Düğün ve Evlilik....158
3.3.6. Gün İçi Eğlenceler....161
3.3.7. Efsane ve Anlatılar....165
3.3.8. Tedavi Yöntemleri....168
3.3.9. Kan Davaları....169

3.4. GİYİM KUŞAM....171

3.4.1. Erkeklerin Giyim Kuşamı....171
3.4.2. Kuşandıkları Silahlar....179

3.5. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN KÜRT KADINI....181

3.5.1. Kadınların Giyim Kuşamı....185
3.5.2. Kadınlarda Süs ve Süslenme....188

3.6. DİĞER BAZI ÖRF VE ADETLER 190

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ YAŞAM

4.1. DİNİ EĞİTİM 195

4.2. TÜRBELER 197

4.3. ÖLÜM VE MEZARLIKLAR 200

4.4. ŞEYHLER VE SEYİTLER 204

4.5. ALİİLAHİLER 206

4.6. KIZILBAŞLAR 207

4.7. YEZİDİLER VE YEZİDİLİK 208

4.7.1. Yezidi Ritüel ve İbadetleri 211
4.7.2. Yezidilerde Ruhban Sınıfı 219
4.7.3. Yezidiler Üzerine Yapılan Seferler 221

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRTLERİN EKONOMİK DURUMU

5.1. EKONOMİK GELİR SAĞLAYAN FAALİYETLER 227

5.1.1. Tarım 227
5.1.1.1. Pamuk, Tütün ve Tahıllar 227
5.1.1.2. Sebze ve Meyveler 229
5.1.1.3. Tarımsal İşgücü 231
5.1.2. Hayvancılık 233
5.1.3. Kerestecilik 234
5.1.4. Kumaş, Deri, İpek, Halı 236
5.1.5. Madencilik ve Tuz Yatakları 238
5.1.6. Pazarlar 239
5.1.7. Kervanlar ve Kelekler 241

5.2. EKONOMİK İŞLEYİŞİ BOZAN HUSUSLAR 245

5.2.1. Vergiler 245
5.2.2. Sosyal ve Ekonomik Refahın Yıkıcısı Olarak İsyan ve Savaşlar 250
5.2.3. Salgın ve Çekirgeler 255
5.2.4. Talan 256
5.2.4.1. İran-Osmanlı Sınırı 260
5.2.4.2. Nusaybin-Musul Arası 264
5.2.4.3. Orta Anadolu 265

5.3. HRİSTİYAN VE YAHUDİLERİN KÜRDİSTAN TİCARETİNDEKİ YERİ …….. 267

SONUÇ.....270

KAYNAKÇA.....278

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Seyyahların Meslekleri ve Ziyaret Tarihleri 40
Tablo 2: 19. Kürtlerin Yaşadığı Yerleşim Yerlerinin Nüfusu.....121
Tablo 3: 19. Yüzyılda Kürt Aşiretleri.....132

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Süleymaniye Paşası'nın Bir Görevlisi 70
Şekil 2: Kürt Reisler.....130
Şekil 3: Mahabad Yakınlarında Bir Kürt Çadırgâhı 148
Şekil 4: Milî Aşireti Reisinin Çadırı 149
Şekil 5: Düğün Yemeği.....159
Şekil 6: Kürt Halayı 164
Şekil 7: Kalun/Tütün Çubuğu İçen Bir Grup Yezidi 165
Şekil 8: Heso Han 176
Şekil 9: Mahabadlı Kürt.....178
Şekil 10: Davul Eşliğinde Kürt Saldırısı (Savaşçı Kürtler) 181
Şekil 11: Süleymaniyeli Kürt Kadını ve Başlığı 186
Şekil 12: Şengalli Bir Kadın ve Adam.....188
Şekil 13: Müslüman Okulu, Kasımiye Medresesi 196
Şekil 14: İdam Edilen Bir Kürt.....203
Şekil 15: Şeyh Adi'de Yezidi Halayı.....218
Şekil 16: Yezidilerin Dini Lideri Şeyh Nasır 220
Şekil 17: Yezidi Qewaller 221
Şekil 18: Zohab Pazarı 241
Şekil 19: Kervan 243
Şekil 20: Kelek 245

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
c.	cilt
Co.	Company
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
EIC.	East Indian Company
Ltd.	Limited
s.	sayfa
S.	sayı
vb.	ve benzeri
Vol.	Volume
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Seyahatnameler, resmi tarih yazıcılığının aksine insanların sosyal yaşamını canlı bir şekilde yansıtan kaynaklardır. Seyyah, resmi ya da kişisel amaçla yaptığı gezilere dair tuttuğu notlarla bir coğrafyanın belirli bir zaman aralığındaki durumunu gözler önüne serer. Her ne kadar seyahatnamelerin, kimi zaman öznelliğin etkisiyle yanlış ya da taraflı yargılar içerebileceği düşünülse de esasında onlar, kendi ülkesine doğru bilgiyi aktarma sorumluluğunu hisseden kişiler tarafından yazılan ve nispeten objektif bilgilere ulaşılmasını sağlayan kaynaklardır. Bu noktada, aynı dönemi yansıtan birçok kaynağın incelemesiyle daha doğru bilgiye yaklaşmak mümkündür. Seyahatnameler incelenirken oryantalizmle olan bağları da göz önüne alınmalı ve bu çerçevede değerlendirmelidir; çünkü seyahatnameler ya sömürgeci düşlere doğrudan hizmet ederler ya da sömürgeciler daha sonraları bu eserlerden faydalanırlar. En azından incelenen 19. yüzyıl seyahatnameleri için bu yargıda bulunmak mümkündür.

Kürtler hakkında farklı konularda yapılan çalışmalarda İngiliz seyyahlara yapılan atıflardan yola çıkarak yapılan incelemelerde, bu seyyahlar dışında başka seyyahların da olduğu tespit edildi. Daha sonrasında ise İngilizlerin özellikle 19. yüzyılda Kürt bölgelerine fazlaca geldiklerini ve Kürtler hakkında kıymetli bilgiler aktardıkları görüldü. Yapılan literatür taramasında, Kürtlerin, İngiliz seyahatnamelerine göre incelendiği bütüncül bir çalışmanın olmadığı görüldü. İngiliz seyyahlar tarafından yazılan 19. yüzyıl seyahatnamelerinin bir bütün olarak değerlendirilmesiyle Kürtlere dair birçok konu hakkında aydınlatıcı bilgilere ulaşılacağı varsayılarak konu belirlendi. Süreç boyunca, içinde 19. yüzyılda Kürtlere dair bilgilerin olduğu 34 İngiliz seyyah tarafından yazılan bir kısmı iki ciltten oluşan 52 seyahatname incelendi. Elde edilen verilerle Kürtlerin 19. yüzyılda idari, dini, ekonomik ve özellikle toplumsal yapıları sistemli bir şekilde değerlendirildi. Çalışma Kürt tarihine, sosyolojisine ve antropolojisine dair veriler içermesi ayrıca

araştırmacılar ve konunun ilgilileri için de istifade edilebilecek bir kaynak olması münasebetiyle önem taşımaktadır.

Çalışmada ilerlenilen esnada çalışma konusuyla yakın bir konuda Qadir Muhammed Muhammed tarafından yazılan *Kurds and Kurdistan in the Wiews of the British Travelers in the Nineteenth Century*[3] adlı bir doktora çalışmasının University of Leicester'da kabul edildiği öğrenildi. Her ne kadar ilk başta bu durum şevk kırıcı görülüp, konu değişikliğini gündeme getirdiyse de teze ulaşıldığında tezin sadece 9 seyyahın aktarımlarına dayanarak yazıldığı ve bu yönüyle bütüncül bir değerlendirmeden uzak olduğu görüldü. Ayrıca bu çalışma mezkur teze göre farklı şekilde tasarlanmıştı. Bundan dolayı konuya devam etme kararı alındı. Bundan sonraki süreçte ise çalışmanın bir rakibinin olduğunu bilmek konunun daha yoğun bir şekilde derinlemesine incelenmesini sağladı.

II. YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirildi. Kimi iki ciltten oluşan İngilizce olarak telif edilmiş 52 seyahatname, konunun tarihsel seyrine de vakıf olabilmek adına kronolojik olarak okunup incelendi, ilgili veriler ilgili başlıklara göre gruplandırıldı. Bazı durumlarda hiç tasarlanmamış başlıkların oluşturulması veya daha önceden oluşturulan başlıkların da yeterli veri olmaması nedeniyle elenmesi söz konusu oldu. Bu şekliyle tez aslında en başında tasarlanan halinden uzaklaşarak bir anlamda kendi kendini tasarlamış oldu. Daha sonra başlıklar altında toplanan veriler değerlendirilip yorumlanarak ilgili başlık yazıldı. Bu şekilde elde edilen verilerin bir kısmının konu için yeterli olmadığı durumlarda ise ilgili boşlukların doldurulması için seyahatname dışı kaynaklardan asgari düzeyde istifade edildi. Böylelikle tezin giriş kısmı hariç neredeyse tamamı İngiliz seyyahların eserlerinin farklı yerlerinde dağınık olarak belirttikleri bilgilerin derlenip değerlendirilmesiyle oluşturuldu.

[3] Qadir Muhammed Muhammed, **Kurds and Kurdistan in the Wiews of the British Travelers in the Nineteenth Century,** Yayımlanmamış Doktora Tezi, School of History Politics and International Relations, University of Leicester, 2017.

III. SINIRLILIKLAR

Çalışma zaman ve kaynak bakımından sınırlandırılmıştır. Konu, hem Dünya genelinde hem Kürtlerin yaşadığı Osmanlı ve İran devletlerinde ve doğal olarak Kürdistan coğrafyasında birçok değişimin yaşandığı 19. yüzyılı kapsamaktadır. Bu yüzyıl içerisinde incelenecek kaynaklar ise tür bakımından seyahatnameler, dil bakımından İngilizce ve müellif olarak da İngiliz/Britanyalılarla sınırlandırılmıştır. Amerikalılar ya da diğer milletler tarafından yazılmış İngilizce kaynaklar bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Tezin sınırlılıklarından bir diğeri seyyahların ziyaret ettikleri yer ve kişi adlarını, kendi algıladıkları şekilde İngiliz yazı stiline uyarlayarak yazmış olmalarıdır. Onların bu şekilde yazması, bilindik yer ve kişilerin adını belirlemede bir sorun oluşturmazken, az bilinen ya da hiç bilinmeyen yer ve kişilerin adını belirlemede sorun teşkil etmiştir. Aynı sorun, aşiret adlarının belirlenmesinde de karşımıza çıkmıştır. Bu sebeple yer ve kişi adlarını, ilgili yer ya da kişi hakkında bilgisi olan kişilerden, adların doğruluğu teyit edildi. Özellikle köy isimlerini yazarken bu yöntem izlendi ve gerektiğinde köylerin hem Türkçe, hem Kürtçe isimleri yazıldı. Aşiret adları ise Mehrdad Izady'nin *Kürtler-Bir El Kitabı* adlı eserinde ve Mihemed Emîn Zekî Beg'in *Dîroka Kurd û Kurdistanê* adlı eserinde yer alan Kürt aşiret ve konfederasyon isimleri temel alınarak yazıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHAT, SEYAHATNAME VE TARİHSEL SERENCAMLARI

1.1. SEYAHAT VE SEYAHATNAME

Merak ve keşfetme arzusu, seyahatin en temel iki güdüsüdür. İlk çağlardan beri temelinde yatan merak ve keşfetme arzusundan dolayı insanlar seyahat etmişlerdir. Bu seyahatlerin sebebi dini, askeri, ticari, diplomatik görevler dahi olsa bu gerçek göz ardı edilemez. Dini göreviyle hac ibadetini yerine getirenler aslında kutsal topraklarını görme arzusundaydı. Askerler belki de onlara yeni yurtlar sağlayacak seferlere çıktıklarında göreceklerinin, yaşayacaklarının heyecanı içerisindeydi. Tüccarlar ise bazen keşfedilen yerlerin takipçisi iken bazen de bizzat kaşifti. Benzer durumlar diplomatik görevliler için de geçerliydi. Seyahatin zorunluluktan gerçekleştiği durumlar da vardı. Örneğin, hastaların, sağlıklarına kavuşmak için çok eski zamanlardan beri seyahat ettikleri bilinir. Romalı tıp otoritesi Celsus, Tüberküloz hastalığında hastanın kuvveti varsa ona İtalya'dan başlayıp İskenderun'a kadar sürecek bir deniz seyahati önermiştir.[4] Ayrıca savaşlarda esir edilenler de zorunlu seyahat eden kişilerden sayılırlar.

Seyahatini gerçekleştirenlerin bir kısmı, şahit olduklarını, gözlemlediklerini ve duyduklarını bazen kurgusal bazen de kurgusal olmayan şekliyle yazıya geçirir. Seyahatler sonucunda elde edilen bilgilerin yazıya geçirilmesi sonucu elde edilen eserler "seyahatname" olarak incelenirler. Peki, seyahat, name ve seyahatname kelimeleri ne demektir, hangi anlamlarda kullanılırlar? Seyahat kelimesi sözlükte yolculuk ve gezi anlamına gelir.[5] Seyahatname kelimesinin sözlükteki anlamı ise

[4]Lionel Casson, **Travel in the Ancient World**, George Allen & Unwin Ltd., London 1974, s.130.
[5] Ferit Develioğlu, "Seyahat", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat-Eski ve Yeni Harflerle**, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 1999, s.946.

seyahat, gezi hatıraları kitabıdır.[6] Mustafa Çağrıcı TDV İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı seyahat maddesinde, seyahat kelimesinin Seyh kökünden türediğini, yürüme gitme, suyun yeryüzünde akması, insanların arasını bozmak için yeryüzünde dolaşma gibi anlamlara sahip olduğunu belirtir. Ona göre sözlüklerde yer alan tanımlardan yola çıkarak seyahati planlı ve amaçlı yolculuk olarak özetlemek mümkündür. [7] Seyahatnamelerin arka planına dair teorileri inceleyen Carl Thompson'a göre ise travel/seyahat, uzayda hareket sonucunda meydana gelen kendi ve diğeri arasındaki müzakere/görüşmedir.[8] Bu aktarımlardan yola çıkarak seyahat şu şekilde tanımlanabilir. Seyahat, aslında planlı ve amaçlı bir şekilde hareket etme, sabit kalmama, yer değiştirme ve bu sabit kalmama durumu esnasında kendi dışında olanla karşılaşmaktır. "Name" kelimesi ise Hind-Avrupa dil ailesine ait bir sözcüktür. Tek başına kullanıldığında mektup[9] anlamına gelir; lakin daha çok kendinden önce gelen bir sözcükle kullanılır ve o sözcükle ilgili yazılan eseri ifade eder. Mesela, Kürtçede "rojname", Farsçada "ruzname" bir günlük zaman süresi içerisinde meydana gelen olayların ve yaşananların aktarıldığı yayındır. Nazım türleri adlandırılırken de "name" sözcüğünden faydalanılır, "miraçname", "pendname", "sakiname" vb. tarihi özellikler taşıyan eserlerin de adlandırılmasında "name" sözcüğünden faydalanılır. Mesela, Firdevsî, şahların hikâyelerini anlattığı ünlü eserini *Şahname* olarak adlandırmıştır. *Şahname*'den etkilenip Yavuz Sultan Selim'in hayatı, savaşlarını konu edinen manzum veya manzum-nesir şeklinde yazılan eserler de *Selimname* olarak adlandırılmışlardır. [10] Seyahat ve name kelimelerinin anlamlarından yola çıkarak seyahatnameyi; gezme, dolaşma, hareket halinde olma, daha doğrusu planlı ve amaçlı bir sabit kalmama sonucu ortaya çıkan karşılaşmanın etkilerinin ve sonuçlarının yazıya aktarıldığı eserlerdir, şeklinde tanımlanabilir. Arapça literatürde seyahatname için daha çok "rihle", Farsça literatürde "sefername" ve İngilizce litaratürde ise "travelogue" ya da "travel writing" terimleri kullanılır.

---

[6] Ferit Develioğlu, "Seyahatname", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat-Eski ve Yeni Harflerle**, s.946.

[7]Mustafa Çağrıcı, "Seyahat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, c.37, s.7.

[8]Carl Thompson, **Travel Writing**, Routledge, Newyork 2011, s.9.

[9] Zana Farqînî, "Name", **Ferheng-Sözlük,** Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011, s.427.

[10]Nezahat Başçı, "Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında "Selimnameler"de Kürtler", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, (207-239) Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

1.1.1. Seyahatnamelerin Tarihsel Serencamı

Her ne kadar ilk zamanlarda yapılan seyahatlerin kaydı tutulmadıysa da bu onların yapılmadığı ve anlatılmadığı anlamına gelmez. Nesilden nesile şifahen aktarılan seyahat masallarını, bu tür içinde kabul edersek seyahatnameleri, tarih öncesi devirlere kadar geriye götürülebilir. Örneğin Arap edebiyatında bu durumu göz önünde bulunduran bir dönem anlayışı hakimdir. Seyahatlerin anlatıldığı eserler olan rihleler, üç döneme ayrılır: Asr'ül-Kadim/Eski Dönem, Asrü'l-Vesît/Orta Dönem ve Asrü'l-Hadîs/Modern Dönem. Asr'ül-Kadim/Eski Dönem; eski zamanlarda seyahat edenlerin, başlarından geçenleri, yazı olmadığı için sözel olarak nesilden nesile aktardıkları hikâyeler olarak değerlendirilirler.[11] Masalların eğlence, bilgi aktarımı, kollektif hafızayı sürdürme gibi fonksiyonları da vardır. Seyahat temasını da içeren bu anlatılar M.Ö. 1000 yılında *Gılgameş Destanı* ve M.Ö. 600 yılında Homeros'un *Odyssey*'i ile yazıya geçirilmiştir. *Odyssey* her ne kadar efsanevi bir seyyahın başından geçenlerin kurgusal hali olsa da Batı geleneğinde seyahat yazımının başlangıcı olarak kabul edilir.[12] Antik Çağ araştırmacısı Lionel Cossan, M.Ö. 1130 dolaylarında Thebes'teki Amon Tapınağı'nda görevli Wenamon adlı bir Mısırlı rahibin, yıllık kutlamalarda inşa edilecek bir yapıda kullanılmak üzere Lübnan'a sedir ağacı getirmek için görevlendirilmesi sonucu çıktığı yolculuk esnasında başına gelen türlü olayları kaydettiği papirüslerin, günümüze ulaşmış olabilmesinden dolayı Rahip Wenamon'un eserini, tarihte bilinen ve bugüne kalmış ilk ayrıntılı seyahat kaydı olarak değerlendirir. Wenamon eserinde, ağaçları almak için yanına aldığı altın ve gümüşlerin çalınmasını, sonra parasını hırsızlardan almaya çalışmasını vb. olayları anlatır. [13]

Tarihin babası sayılan Heredot aynı zamanda bir seyahatname yazarı da sayılabilir; çünkü o, kitabında, Greek-Pers savaşlarını, bizzat Akdeniz ve Karadeniz etrafında gerçekleştirdiği seyahatlerden faydalanarak yazmış ve karşılaştığı kültürlerin etnografik özelliklerinden bahsetmiştir. Yine Strabon'un *Geoghraphy* adlı eseri yazarın kendi seyahatleri ve diğer bazı seyyahların izahatlarına dayanmaktadır.

---

[11] Fuad Kandil, **Edebü'r-Rihle,** Mektebetu Dâr'il-Arabiyye, Kahire 2002, Aktaran, Ahmet Gemi, "Arap Edebiyatında Seyahatname/Rihle Türü Bağlamında Meşhur Arap Seyyahların Gözüyle Mardin", **Doğu Araştırmaları**, S.16, 2016/2, s.42-43.

[12]Thompson, **Travel Writing,** s.34-35.

[13]Casson, **Travel in the Ancient World**, s.39.

Hristiyan hacıların hac yolculuklarını anlattığı eserler de seyahatnamelerden sayılır. *Pilgrimage of Egeria* adlı M.S. 381-384 yıllarını kapsayan eser kadın bir hacı olan ve İspanya'dan ya da Batı Gaul'den yola çıkan Egeria tarafından yazılmıştır.[14] Ksenophon'un M.Ö. 401'de yazdığı yedi kitaptan oluşan ve dördüncü kitabı Kardukhların ülkesinden geçişi anlatan ve 19. yüzyıla kadar Kürtlerle ilgili seyahatname yazan çoğu seyyahın atıfta bulunduğu *Anabasis* eseri de seyahatname özellikleri taşır. Ksenophon'un eseri, kendisinin ve 10000 askerin Pers ülkesinden kendi ülkelerine geçerken yaşadıkları serüvenlerin yazıya aktarılmış halidir. Eser ayrıca Kürtlerden bahseden antik kaynaklardan olması hasebiyle de önemlidir.[15]

İslami kültürde ise seyahatnamelerin yazılması ve yaygınlaşması İslamiyet'in yayılmasıyla ilgilidir. İslamiyet'in yayılmasından sonra özellikle diğer ülkeleri ve orada yaşayanları tanımak adına birçok elçi görevlendirilmiştir. Elçilerin bir kısmı seyahatleri sırasında gördükleri yerlerle ilgili ayrıntılı eserler ortaya koymuşlardır. İslami dönemin seyahatname türü içinde değerlendirilebilecek en eski eseri, bir kısmı günümüze ulaşan Mekhûl b. Ebû Müslim'e (ö.112/730) aittir. Bunun dışında 824 yılında Yahyâ b. Hakem el-Bekrî, Endülüs Emevi Devleti tarafından Normanlara elçi olarak gönderilmiş, döndüğünde Normanların adetleri, kral ve kraliçeleri hakkında izlenimlerini aktarmıştır. 842 yılında da Abbasi Halifesi'nin emriyle Sellâm et-Tercümân yanında elli kişiyle beraber, Çin veya İskender Seddi hakkında bilgi edinmek amacıyla çıktığı geziye dair yazdığı seyahatname de hatırlanmalıdır. 902 yılında Kurtuba Halife'sinin elçisi olarak Alman ve Slav topraklarını gezen İbrâhim b. Ya'kūb et-Turtûşî adlı bir Yahudi oralarda gördüklerine dair gözlemlerini seyahatnamesinde aktarmıştır. Yukarıda belirtilen eserler İslami dönem ilk seyahatname örneklerindendirler.[16]

Genelde "rıhle" olarak adlandırılan ve elçiler tarafından yazılan seyahatnamelerin özellikle 9. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman coğrafyacılar tarafından yazılmaya başlandığı görülür. Bu eserler, coğrafya kitabı-seyahatname türü içerisinde değerlendirilebilirler. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin *Kitâbü*

[14]Thompson, **Travel Writing**, s.36.
[15]Ksenophon, **Anabasis-On Binler'in Dönüşü**, Ari Çokona, (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul 2009.
[16]Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname",**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, c.37, s.9-10.

Ṣûreti'l-arż'ı ile İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i bu türde yazılan kitabların ilk örneklerindendirler. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî' (ö. 543/1148) *er-Riḥle (Tertîbü'r-riḥle)* adlı eserini günlük şeklinde kaleme almış, ondan sonra seyahatnameler artık günlük şeklinde yazılmaya başlanmıştır. İbnü'l-Arabî'den sonra İbn Cübeyr de *Riḥletü İbn Cübeyr* veya *Riḥletü'l-Kinânî* olarak tanınan eserini günlük tarzında kaleme almıştır. Ayrıca Hac seyahatlerini anlatan seyahatnameler de vardır. Bunların en ünlüsü İbn Haldûn'un *el-ʿİber*'in zeyli olan *et-Taʿrîf bi'bni Ḫaldûn* ve *riḥletihî ġarben ve şarḳan* adlı eseridir. İbn Haldûn, eserinde siyasi, tarihi ve toplumsal konulara da yer vermiştir.[17] Bunlar dışında el-Mes'ûdî (ö.345/956) *Mürûcü'z-zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eseriyle ve İbn Havkal (ö. 932) *Ṣûretü'l-arż (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* adlı eseriyle Orta Çağ'ın ünlü Müslüman seyyahlarındandırlar. İranlı Nasır Hüsrev'in (1004, ?) 1044-1052 yılları arasını kapsayan hac yolculuğunu anlattığı eseri *Sefername*, ilk Farsça seyahatname sayılır ve İslami dönem seyahatnameleri içerisinde değerlendirilir.[18] Orta Çağ'ın önemli seyahatnamelerinden bir diğeri de İbn Fadlan'a aittir. Abbasi Halifesi tarafından 921 yılında, İdil Bulgar hükümdarı Almış Han'a, halkına islamı öğretmek için gönderilen heyette yer alan İbn Fadlan, dönüşünde seyahatnamesini yazmıştır. Onun seyahatnamesi, Oğuzlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar ve Rusların gelenek ve göreneklerine dair çok önemli bilgiler içerir.[19]

Orta Çağ'ın en önemli seyyahları Batı'da Marco Polo ve Doğu'da ise İbn Battuta'dır. Polo'nun seyahatleri 24 yıl, İbn Battuta'nın seyahatleri de 28 yıl sürmüştür. Her iki seyyah da kendilerinden sonra gelecek sosyologlar, antropologlar ve tarihçiler için hazine değerinde bilgiler bırakmışlardır. Bugün Orta Çağ üzerine yapılan tüm araştırmalarda onların eserlerine yapılan atıflara rastlamak mümkündür. Kimi yazarlarca da İbn Battuta, üç büyük kıtayı gezmesi ve önemli kültür merkezlerine uğramış olması hasebiyle Marco Polo'yu geride bırakmış olarak değerlendirilmektedir. [20] Edward Said'e göre ise, Marco Polo, Doğu'nun deneyimlendiği, Doğu-Batı karşılaşmasının dilini, algısını ve şeklini oluşturan

[17]Yazıcı, "Seyahatname", c.37, s.10-11.
[18] Kaan Dilek, "Sefername", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, c.37, s.12
[19] Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** İstanbul 2009, c.19, s. 477-478.
[20] A. Said Aykut, "İbn Battuta", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2009, c.19, s.363.

merceklerden biri olan seyahati gerçekleştiren ve Doğu-Batı karşıtlığının oluşmasında pay sahibi olan seyyahlardandır.[21] İbn Battuta ve Marco Polo'dan sonra önemli Orta Çağ seyyahlarından bir diğeri Sir John Mandeville'dir. Mandeville *Travels of Sir John Mandeville* adlı eserini, hacılara rehberlik etmek için yazmıştır. Eser Orta Doğu'dan Çin ve Hindistan'a uzanan yolculukta yazarın bizzat deneyimlediği olaylar ve kendinden önceki eserlerden aktardığı anekdotlardan oluşur.[22]

Avrupalılar tarafından gerçekleştirilen Coğrafi Keşifler, özellikle de Christopher Columbus'un keşifleri, gerçeklerin eskilerin büyük yazarlarına atfen elde edilmesini geride bırakmış ve bilginin bizzat deneyimlenerek elde edilmesini sağlamıştı. Bunun yanında Sir Francis Bacon gibi filozofların, entellektüel sorgulama ve bilginin yeniden organizasyonu gibi konularda deneyin önemli olduğu, fakat tümevarımsal yöntemle desteklenmesi gerektiğine dair görüşleri, Batı seyahat yazıcılığının gelişmesinde çok etkili olmuştu.[23] Sir Francis Bacon, *Of Travel/Seyahat hakkında* adlı denemesinde seyahati, gençler için eğitimin bir parçası ve yaşlılar içinde bir deneyim olarak değerlendirmiştir. Ona göre seyahat esnasında gençlere yanlarında eğiticileri eşlik edebilir. Seyyahlar, gezdikleri bölgelerle ilgili yazılı eserleri önceden okuyabilir ya da yanlarında getirebilirler. Ayrıca gençler seyahatleri esnasında günlük tutmalı, gördükleri yerleri kaydetmelidirler. Bunun sonucunda onlar kendi ülkelerinin geleneklerini kaybetmeyecek, dışarıda öğrendikleriyle onu güllerle süslemiş olacaklardır.[24]

Columbus'un başlattığı keşif gezilerinden sonra yapılan yeni keşif gezilerinde sadece bilgiye kapı aralanmadı, aynı zamanda ticaret, işgal ve sömürgeleştirme ve oralarda yaşayanlara Hristiyanlık'ın benimsetilmesi gibi sonuçlar da doğdu. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen girişimlerin sonucunda seyahatlerle ilgili yazıların yazılması dalgası oluştu. Böylece seyahatnameler, çok önemli bir konuma geldi. Politikacılar, tüccarlar, denizciler daha fazla keşif yapabilmek adına, bilgi elde etme çabasına giriştiler. Bu ihtiyacı karşılamak ve bazı durumlarda yurttaşların ticari ve

[21] Edward W. Said, **Orientalism**, 5. Baskı, Penguin Books, New York 2003, s.58.
[22]Thompson, **Travel Writing**, s.39.
[23]Thompson, **Travel Writing**, s.40.
[24] Alfred S. West (ed.), **Bacon's Essays**, Cambridge University Press, London 1897, s.51.

sömürgeci ihtiraslarını canlandırmak için editör ve yayımcılar birçok seyahatname vb. doküman yayımlamaya başladılar.[25]

Özellikle yaygın bir şekilde Britanyalıların Avrupa dışına, oradan da Kürdistan'a gerçekleştirdikleri seyahatlerin evrimini anlayabilmek için, adına Grand Tour dedikleri seyahatleri anlamak gerekmektedir. Britanya'nın yüksek sınıfındaki ailelere mensup genç İngiliz aristokratları 16. yüzyılın ortalarından itibaren eğitimlerini ilerletmek için Avrupa'yı dolaşırlardı. Bu gezilerinin amacı yabancı yerleri görmek, modern diller öğrenmek ve klasik antikiteleri yerinde görmekti. Britanyalı gençler, Avrupa'yı dolaşmayı, eğitimlerini tamamlamanın bir yolu olarak görür, bu geziyle egzotik bir keyif ve yüce bir zevkin yanında sofistike bir aydınlanma ve olgunluk elde edeceklerine de inanırlardı.[26] Joseph Addison'un *Remarks on Several Parts of Italy* (1705) adlı eseri uzun yıllar bu tura katılanların el kitabı idi. Yeni dilleri öğrenmesi ile birlikte gençlerin "yeni bilim"in deneyci ruhuyla yeni ve faydalı bilgiler elde etmesi destekleniyordu. Ayrıca gençler, o zamanlarda ince zevk ve kültürün göstergesi olan klasikler üzerine eğitimlerini tamamlamak için Roma kalıntılarını görmek istiyordu ya da en azından bu, genç turistin uyacağı ve ona farz edilen ajandaydı.[27]

İlk başlarda İtalya ve Fransa ile sınırlı bu turlar zamanla genişleyecek ve Avrupa'nın tümünü kapsayacaktı. Avrupa gezilerine katılan gençlere rehberlik eden ve daha önce bu tura 5 defa katılmış olan Richard Lassels bu seyahati, 1670'te *The Voyage of Italy or A Compleat Journey Through Italy* adlı eserinde "*Grand Tour of France and the Giro of Italy*" olarak adlandırdı.[28] Onun bu tabirinden mülhem şekilde bu tur artık Grand Tour olarak adlandırıldı. 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise Grand Tour yeni bir edebi tür oldu. Genişleyen edebi pazarla birlikte seyahat yazımı daha kişiselleşti ve klasik ifadelerin dışına çıkan söylemler üretildi.[29]

---

[25]Thompson, **Travel Writing**, s.41-42.
[26] Gleen Hooper, **Travel Writing and Ireland, 1760-1860**, Culture, History Politics, Palgrave Macmillian, New York 2005, s.11.
[27]Thompson, **Travel Writing**, s.47.
[28]Richard Lassels, **The Voyage of Italy or A Compleat Journey Through Italy**, c.1, yayınevi yok, Paris 1670, sayfa yok, A preface to the Reader başlığında.
[29]Elizabeth A. Bohls, Ian Duncan, **Travel Writing 1700-1830 an Anthology**, Oxford University Press, New York 2005, s.3.

James Buzard'a göre Grand Tour başlangıcından bitimine kadar ideolojik bir tatbikti, genelde Oxford ya da Cambridge üniversitelerinden mezun yönetici sınıfın gençleri, onlar için önceden belirlenmiş yönetici pozisyonlarına hazırlanmak için sosyal bir ritüel halini almış, bir yıldan beş yıla kadar süren turlarını gerçekleştirirlerdi. [30] Buzard, Grand Tour'u yaklaşık olarak İngiliz monarşisinin restorasyonuyla başlayan ve Kraliçe Elizabeth'in tahta çıkmasıyla son bulan yani 1660-1837 yılları arasında kapsayan süreç içerisinde değerlendirir. Lakin, 1790-1815 yılları arasında Napoleonic Wars/ Napolyon Savaşları'ndan dolayı biraz gerilediğini 1825-1840'lı yıllarda ise demiryolunun gelişmesi ve yeni iş imkanlarının doğmasıyla önce ülke içine sonra da yabancı ülkelere seyahatin arttığını belirtir.[31]

17-18. yüzyıllarda teknolojik ve kurumsal gelişmeler, seyahatin kolaylaşmasına ve daha çok kişi tarafından gerçekleştirilmesine katkı sağladı. Örneğin, buhar gücünün demiryollarında ve gemilerde kullanılması, seyahatin hızını arttırırken maliyetini düşürdü. Bunun dışında turizm acentaları kurulmaya başlandı. Turizm acentaları, gidilecek yerlere en kısa sürede ve en az maliyetle gidebilmeyi sağlamak için seyahatname yazarlarını teşvik etmeye ve onların eserlerini basmaya başladı.[32]

Özellikle 17. yüzyılın sonlarında seyahat, yeni bilimin, bilgi elde etmesinin temel aracı olarak görülmeye başlandı. Bu amaçla 1660 yılında Londra'da Royal Society kuruldu. Bu kurum seyahatleri desteklemek ve seyyahları koordine etmek için çalıştı. Royal Society'nin etkisi o dönemin en etkili ve popüler seyahat anlatıcısı olan William Damper'in *New Voyage Round the World*, (1697) adlı eserinde görülür. O sıralarda İngiltere, İspanya ile savaş halindedir. Bir korsan olarak savaşa katılan Damper'in amacı İspanya gemilerini yağmalamaktır. O, Güney Pasifik ve Karayip Adaları'nı gezerken gittiği bölgelerin doğası, tarihi ve mukimlerin gelenek görenekleri hakkında çok not almıştır. Royal Society başkanının teşvikiyle bu notları seyahat yazılarının yeni standardı olarak önerilen formatta düzenlemiştir.[33]

---

[30] James Buzard, "The Grand Tour and after (1660–1840)", **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (37-52), New York 2005, s.38.
[31] Buzard, "The Grand Tour and after (1660–1840)", s.37.
[32] Buzard, "The Grand Tour and after (1660-1840)", s.47-48.
[33] Thompson, **Travel Writing**, s.45-46.

18. yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde artık edebiyat ve entellektüel fikirlerle az da olsa haşir neşir olanların hemen hemen hepsi, yabancı bir ülkeyi ziyaret etmişti. 19. yüzyıl boyunca da iletişimin ve şartların gelişmesiyle daha uzak yerlere gidilmeye başlanmış ve Asya ve Afrika gibi uzak yerlere gidilmesi sonucunda devasa bir seyahatname külliyatı doğmuştu.[34] Bu sürede seyahatnameler hem entellektüel bilgi hem de edebi zevk için okunurdu. Bazısı son bilimsel, politik ve ahlaki tartışmalar üzerine, bazısı en önemli estetik gelişmeler üzerineydi. Bu artışın sebebi Avrupa feodalizminin ticari ve embriyonik kapitalist topluma dönüşmesi ile alakalıydı. Ayrıca buhar gücünün gemilerde kulanılmasının yanı sıra John Horrison'un 1765'te kronometreyi icat etmesiyle de Avrupa dışına daha çok kişinin seyahat edebilmesinin yolu açılmıştı.[35]

Thompson'un belirttiğine göre 18. ve 19. yüzyıl arasındaki periyod, Avrupalı bilimin giderek titizleşmesini ve özelleşmesini, ayrıca Avrupalı güçlerin denizaşırı bölgelere doğru yayılmasını görmüştü. Bilimin titizleşerek özelleşmesi bir parça kolonileşen güçlerin kontrol ettikleri ya da etmeye çalıştıkları bölgelerin detaylı ve kavranabilir bilgilerine duydukları ihtiyaç tarafından yönlendirilirdi. Bunun sonucu olarak Avrupalı seyyah, Avrupalı araştırmacı konumuna çıkmıştı.[36] Seyyahların araştırmacı konumuna yükselmesi aynı zamanda sömürge ya da sömürülmek istenilen yerlerin araştırmacısı olmakla ilgilidir. Özellikle 19. yüzyıl seyyahlarının bu konudaki konumu belirgindir. Çünkü onlar az tanınan ya da hiç tanınmayan yerleri inceleyerek kolonileşmelerini kolaylaştırmışlardır. Edward Said'e göre şarkiyatçılığın sadece sömürge yönetimlerini rasyonelleştirmeye katkı sağladığını söylemek, onun sömürge yönetimini en baştan beri temellendirdiği gerçeğini yadsımak olur. Doğu ile Batı ayrımının oluşması yıllar hatta yüzyıllar almıştır. Bu ayrım sayısız keşif seferi ve savaşla kurulan bağlantılarla başlamışsa da, özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu-Batı ilişkileri bağlamında iki öğe vardır. İlki gelişen sömürgelerde oluşan ayrıca filoloji, etnoloji ve karşılaştırmalı anatomi gibi bilimlerin ilerlemesi ve romancılar, şairler ve seyyahların ürettiği literatür sonucunda

[34]Hooper, **Travel Writing and Ireland, 1760-1860,** s.1.
[35]Thompson, **Travel Writing**, s.47.
[36]Thompson, **Travel Writing**, s.81.

Batı'da Doğu'ya dair gelişen sistemli bilginin artışıdır. İkincisi ise Avrupa'nın daha güçlü hale gelmiş olmasıdır.[37]

19. yüzyıl yazarları, daha önceki yüzyıl yazarlarından biçem olarak farklı, içerik olarak aynıdırlar. Onların eserlerinde de Doğu egzantirik, geri kalmış, miskin, ilgisiz, dişil, işlenebilir, uyuşuk dövülgenliğini korumuştur. Renan'dan Marx'a, Lane ile Sacy'den Flaubert ve Nerval'e varıncaya dek Doğu hakkında yazan herkes Doğu'ya yönelinmesi, Doğu'nun yeniden inşası, hatta kurtarılması gerektiğini belirtmiştir.[38] Roy Bridges de Avrupa dışına gerçekleştirilen seyahatler ve sömürge ilişkisi için benzer fikirlere sahiptir. Bridges'e göre 1720-1914 yılları arasında Avrupa dışına yapılan seyahatler, Avrupalı olmayan yerleri etkileyebilecek, sömürebilecek ve bazı durumlarda da doğrudan kontrol altına alabilecek duruma getirmek için yapılmıştır. Ticaret, diplomasi, misyonerlik faaliyetleri, bilimsel araştırmaların tümü, İngiliz yayılmacılığına katkı sağlamış ve kendi seyahat yazarlığını üretmiştir. Gelişen Avrupa teknolojisiyle onlar Avrupalı olmayanları daha kolay etkileme ve bastırma şansına kavuşmuştur. Teknolojik üstünlüğün fikri üstünlükle aynı olduğunu düşünen Avrupalılar, gittikleri bölgelerin özelliklerini anlama ve yorumlamanın yanı sıra o bölgenin sakinlerinin de özelliklerini anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlardır. [39] Tim Young 19. yüzyıl seyahat yazılarının karakteristik özelliklerini, bu yüzyılın son çeyreğinde dahi keşfedilmemiş yerlerin bir anlamda keşfedilmesi ve orada yaşayanlar hakkında bilgi elde edilmesi, sonra ticari potansiyellerine göre sömürülmesi ve sonrasında da orada yaşayanların ırk temelli ideolojilerle betimlenmesi şeklinde sıralamıştır.[40]

Gerald MacLean ve Nabil Matar, Britanya ve İslam dünyasıyla arasındaki ilişkilerin ilk defa Queen Elizabeth/I. Elizabeth'in tahta çıktığı zamandan başladığını belirterek 1858'den 1713'e kadarki ilişkileri inceledikleri kitaplarında Britanya'nın İslam dünyasıyla ilişkisinde önemli yeri olan dört şirketten bahsederler. Levant

[37] Said, **Orientalism**, s.39-40.
[38] Said, **Orientalism**, s.206.
[39] Roy Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe", **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (53-69) New York 2005, s.53.
[40] Tim Youngs, "Introduction: Filling the Blank Spaces",**Travel Writing in the Ninetent Century-Filling the Blank Spaces**, (1-18), Anthem Press, London and New York, s.2.

Company, Barbary Company, East India Company ve Guinea Company.[41] East India Company/Doğu Hindistan Şirketi'nin çalışma sınırları doğuda Halep dolaylarından başlayıp, İran'dan Hindistana, oradan Arap denizlerini kaplayarak Güney Batı Asya sınırlarına kadar uzanıyordu. 17. yüzyılın sonlarına doğru, bu bölge, ticari olarak İngiltere için en önemli bölge oldu. EIC bu bölgelerde birçok kişiyi çalıştırdı ve bu kişiler aileleriyle beraber buralarda kaldı. Çalışanların bir kısmı deneyimlerini mektuplar ya da kayıtlar yoluyla paylaştı.[42] Görüldüğü gibi Kürtlerin yaşadıkları toprakların büyük bir kısmı EIC'nin faaliyet bölgesinde ve Hindistan'a giden yollarda kalıyordu. Böylece Britanya Kürtlerle karşılaştı. EIC İngiltere'den Hindistan'a en kısa yolların bulunması, yol üzerindeki şehirlere İngiliz ürünlerinin ulaştırılması, Fırat Nehri üzerinden buharlı gemilerin yürütülmesi ve Rus istilasına karşı alınabilecek önlemlerin belirlenmesi gayesiyle Kürdistan'a birçok kişi gönderdi. Bu kişiler, görevleri esnasında tuttukları notları daha sonrasında seyahatname olarak yayınladılar.

1.1.2. Seyahatnamelerin Özellikleri

Carl Thompson'un belirttiğine göre "ötekileştirme" hakkında iki kanı vardır. Genel olarak, ilk kanıya göre, bir kültürün diğer kültürü tanımlaması ve kendinden farklı yönlerini vurgulaması olarak ifade edilir. Daha özel anlamda, ikinci kanıya göre ise bir kültürün diğer kültürden hem farklılığını hem de daha aşağıda olduğunu ifade eder. Tüm seyahatnameler ilk kanıya göre hareket etmelidir, çünkü tanıdık olmayan ve öteki olan farklı kişiler ve yerler hakkında bilgi aktardığı farzedilir. Fakat daha tartışmalı biçimde ister istemez ikinci kanıya göre hareket ederler. Batı söyleminde öteki Doğululardır ve bu öteki onun nazarında sadece kendinden farklı olanı değil aynı zamanda kendinden hiyerarşik olarak altta olanı tanımlar. Ötekisiyle karşılaşan Batılının, yakın zamanlara kadar da Avrupalı seyyahın arka planındaki sosyal, ekonomik ve kültürel kodlar, onun eserini oluşturmasına etki eden önemli faktörlerdir.[43] Edward Said, Batılıların akademik ya da incelemeye dayalı eserlerinde gerçek Doğu'yu değil kendi Avrupa-Atlantik iktidarlarının onlara gösterdiği

[41] Gerald MacLean, Nabil Matar, **Britain and Islamic World 1558-1713**, Oxford University Press, New York, 2011, s.2.
[42] Maclean ve Matar, **Britain and Islamic World 1558-1713,** s.7-8.
[43]Thompson, **Travel Writing**, s.132-133.

Doğu'yu yansıttıklarını ifade eder.[44] Ona göre *"Orientalism/Şarkiyatçılık, Orient/Doğu ile Occident/Batı arasında ontolojik ve epistemolojik farka dayanan düşünce biçimidir. Aralarında şairlerin, romancıların, filozofların, politika teorisyenlerinin, ekonomistlerin, imparatorluk görevlilerinin bulunduğu geniş bir yazar kitlesi, doğuya, insanlarına, geleneklerine "aklı"na, kaderine vb. dair teorilerini, şiirlerini, romanlarını, sosyal tasvirlerini, politik izahatlarını yazarken Doğu ile Batı arasındaki basit farkı başlangıç noktaları saymışlardır."*[45] Lakin sadece Said'in çok bilinen kitabı *Orientalism*'de önerdiği şekliyle seyahatnameleri değerlendirmek ne yazık ki onların önemli bir yönünü görmezden gelmek olacaktır. Çünkü seyyahlar Batı söylemindeki Doğu algısına sahip olmalarına ve ötekileştirmenin ikinci kanısına göre davranmalarına rağmen gezip gördükleri yerlerle ilgili nesnel olarak değerlendirilebilecek bilgiler aktarmışlardır. Bu anlamda onların sübjektif sıfatlandırmalarını bir tarafa bırakırsak önümüze bir bilgi yığını serilecektir. Aslında bu tezde yapılan belki de, onların söylemiyle Orta Doğuluları, sömürgeleştirmek isteyen ya da sömürgelerine giden yolu tanımak ve kolaylaştırmak isterken Orta Doğu'ya uğrayan seyyahların kendi halkına ve ülkelerine sundukları doğru bilgilerden istifade etmek olacaktır. Mary Louise'nin seyyahların sadece gözlemlediklerini iddia etmelerine rağmen o gözlemleri yapan gözün, imperial eye/emperyal göz olduğunu, pasifçe gözetlediğini ve sahip olduğunu[46] gösternek için kullandığı terimden de yola çıkarak denilebilir ki emperyal gözlerin merceklerinden süzülen bilgilerin antiemperyal bir zihinle okunma çabası olacaktır. Çünkü ilerleyen kısımlarda değinileceği gibi oryantalizmin bilgi sağlayıcılarından biri olan ve kendi ülkelerine bağlı bu insanlar, her ne kadar kendi kültürel sosyal ve ekonomik kodlarıyla olayları değerlendirmiş olsalar bile kendi ülkelerine yanlış bilgi vermek istememişlerdir. Bundan dolayı tezin bu bölümünde seyahatnamelerin özelliklerini ortaya koymadaki amaç seyyahların arka planlarının eserlerine yansımış halini anlayabilmektir. Seyyahların arka planlarından haberdar olmak, çok dikenli bir gülü koklarken ya da çamurun içinde saklı elmasları ararken yol gösterici olacaktır.

[44] Said, **Orientalism**, s.6.
[45] Said, **Orientalism**, s.2-3.
[46] Mary Louise Pratt, **Imperial Eyes-Travel Writing and Transcultiration**, Routledge, London 1992, s.7.

Son yıllarda seyahat yazılarına yönelik akademik ilgi artmıştır. Farklı disiplinlerde çalışan öğrenci ve araştırmacılar bu türün kültürel siyasi ve tarihi alanlarla ilgili olduğunu görmüştür. Bu özellikle de beşeri ve sosyal bilimlerde "postkolonyalizm" ve "postkolonyal" diye adlandırılan çalışmaların artmasıyla ilgilidir. Postkolonyal çalışmaların amacı genel olarak 19. ve 20. yüzyılın başındaki Avrupalı imparatorlukların ölümcül sonuçları olan edimlerini kavramak ve buna karşı çıkmaktır. Avrupalı emperyal proje sonucunda bugün gelişmiş "West" (Batı) ve daha az gelişmiş "Rest"(Diğerleri) oluşmuştur. Postkolonyalist araştırmacılar bu süreci başından bugüne incelemek için onlara işe yarar bilgiler taşıyan seyahat yazılarından faydalanırlar. 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bu tür Avrupa yayılmacılığında önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte yazılan seyahat yazıları Avrupa genişlemesine yön veren Avrupalı seyyahların ülke dışındaki davranışlarını, tavırlarını ve ideolojilerini açığa çıkarır.[47] Bu tarz çalışmaların artmasında Edward Said'in *Orientalism* adlı eserinin de çok fazla etkisi olmuştur, özellikle ondan sonra çok fazla akademik çalışma yayınlanmıştır.

Kendini hiyerarşik olarak üstte görmeye başlayan "beyaz ırkın" bu bakışında bilimsel çalışmaların da büyük bir payı vardır. Mesela, Avrupa ve Kuzey Amerika'da ırk biliminin doğuşu, Aydınlanma Çağı'nın doğal dünyanın her türünü kataloglama ve sınıflandırma çabasına dayanıyordu. Başta insanlığın çeşitli kolları arasındaki fiziksel farklılıklar belirlenmeye çalışıldı. Fakat hemen ardından bu anatomik farklılıkların, farklı entelektüel ve ahlaki farklılıkların sonucu olduğu farz edilmeye başlandı. Bundan sonra farklı insan ırklarını sınıflandırma ve hiyerarşilendirmeye çabalayan Robert Knox'un *The Races of Man* (1850), Comte de Gobineau'nun *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* (1853–55) ve J.R. Gliddon ve J.C. Nott'un *Types of Mankind* (1854), adlı çalışmaları yayınlandı. Bu sınıflandırma Darwin'in Evrim Teorisi'yle tamamen hızlandı ve bazı ırkları evrimsel olarak yükselten ve diğerlerini de alçaltan Sosyal Darvinist Teori ortaya çıkmış oldu. Bu teori Avrupalı beyaz ırkı ahlaki ve entelektüel hiyerarşinin üstünde gösteriyordu.[48] Özellikle bu kitapların yayınlanması, içerisinde seyyahların da olduğu birçok kişiyi etkilemiştir. Orta Doğu'ya gelen herhangi bir seyyahın metinleri incelendiğinde, doğrudan açığa

[47]Thompson, **Travel Writing**, s.2-3.
[48]Thompson, **Travel Writing**, s.142.

çıkarmazsa bile, ki bazen doğrudan açığa çıkardığı da olur, seyyahın üstten bakışı ve karşılaştığı insanları yoksun, eğitilmemiş, yabani, kaba, sert vb. görmesiyle karşılaşılır.

Seyyah bireysel olarak, önce karşılaşılanı kavramalı ve tam olarak anlamlandırabilmelidir ki bunu yazılarına aktarabilsin. Bazen bu anlamlandırmanın tam olarak gerçekleşmediği ve seyyahın bazı şeyleri uzun uzadıya ve anlaşılmaz ifade etmesi, veyahut karşılaştığı kültürde çok az kelimeyle ifade edileni, tasviri kelimelerle anlatması bununla ilgilidir. Sözgelimi ayran ve tereyağı elde etmekte kullanılan düzeneğe kısaca Kürtçenin Kurmancî lehçesinde *meşk* denirken Millingen bunu kendince anlatabilmek için "*iki çubuğa yatay olarak asılmış koyun derisinden yapılmış geniş bir çanta*" tabirini kullanmıştır.[49] Gördüğünü bu şekilde anlatması muhtemelen kendi kültüründe böyle bir şeyle karşılaşmamış olmasındandır. Layard da, Berwarî bölgesinin Tiyari sınırına yakın bölgelerinde yetiştirilen tahılları anlatırken *garas* ve *uthra* adlı, İngilizce'sini bilmediği iki tahıl türünün yetiştirildiğini söyler.[50] Seyyah, bazen karşılaştığı fenomenleri farkında olmadan kendi kültürel kodlarıyla açıklar. Seyyahların, özellikle Kürtlerin dini hayatıyla ilgili konularda bu yola başvurduğu görülür. Mesela din adamlarından ruhban sınıfı, ermişlerden aziz olarak bahsetmeleri ve dini olarak saygı duyulan kişileri kutsal olarak nitelemeleri bununla ilgilidir. Seyyahlar bazen de karşılaştıklarını, kendi kültürlerinde mevcut olana benzetme yolunu seçer. Mesela, özellikle Kürtleri algılayış şekillerinin ilcelendiği kısımda da değinileceği gibi Kürtleri tasvir ederken bazı seyyahlar onları yüksek yerlerde yaşayan eski İskoç ve İsviçrelilere benzetmiş ve onlardan yola çıkarak Kürtleri tanıtmaya çalışmıştır.[51]

Kurgusal olmayan seyahatnamelerin dışında kurgusal olan seyahatnameler de vardır. Bu tür seyahatnameler incelemenin dışında tutulmuştur. Aynı zamanda hem kurgusal hem de kurgusal olmayan seyahatnamelere sahip yazarlar da vardır. 19.

[49] Fredrick Millingen, **Wild Life Among the Koords,** Savill Edwards and co., London 1870, s.246.

[50] Austin Henry Layard, **Nineveh and its Remains: with an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yazidis, or Devil-worshippers; and an Enquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians,** John Murray, London 1849, c.1, s.171.

[51] Bkz., Humpry Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars**, John Murray Albemarle Street, London, 1856, s. 210 ve James Baillie Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia, Including an Account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of Koordish and Arab Tribes,** s.89-91.

yüzyılda Kürtler hakkında ilk bilgileri ulaşılan James Morier ve 1830'lu yıllarda Osmanlı ve İran sınırlarında ve Horasan'da yaşayan Kürtler hakkında değerli bilgiler elde edilen James Bailie Fraser, hem kurgusal hem de kurgusal olmayan seyahatnamelere sahiplerdir.[52] Fakat kurgusal olmayan seyahatnamelerin herhangi bir kurgudan tümüyle azade olduğu söylenemez. Her ne kadar ilk başta seyahatnameler kurgusal değildir, denilebilirse de aslında seyahatnamelerin kurgusal olduğunu ya da kurgusal olmadığını söylemek o kadar basit değildir. Onlar en azından bir "ürün"dür, "uydurma" değildir.[53] Yazar muhakkak önemli olayları ayırır, organize eder, olaya dair kendi düşüncelerini anlatı olarak kısa ve öz aktarır. Seyahat deneyimi, böylece seyahat yazısına döner ve bu süreç kurgusal boyutta az ya da çok mutlaka metne sirayet eder. Böylece seyahatnameler, tamamen gerçeği ve doğruyu aktarması yönünden eksik kalacak, az da olsa doğaları gereği bir kurgusallık taşıyacaklardır.[54]

Royal Society'nin, seyyahlara şart koştuğu yönergeye göre gözlemler henüz daha hatırada taze iken kaydedilmeli, hatta sahne ve fenomenler hemen kaydedilmelidir. Buna bağlı olarak seyyah, seyahat esnasında çok not almalı, seyahatname bu notların düzenli hale getirilmesiyle elde edilmeliydi.[55] Royal Society tarafından belirlenen bilgi adabı protokolü, sadece gözlemlerin "nasıl" kaydedileceğini değil "neyin" kaydedileceğini de belirtmekteydi. Soyut, metafizik spekülasyonlar ve kişisel duygu ve görüşler minumuma indirilmeli, dış dünyadaki ölçülebilen gözlemler ve nesnel fenomenler öne çıkarılmalıydı. Bundan dolayı seyahatnameler her ne kadar 1. tekil ya da çoğul şahıs ağzından yazılıyor olsa da duygusuzdurlar, kişisel değildirler. [56] Örneğin Rich, seyahatine devam ederken Şiraz'da koleraya yakalanarak vefat etmiştir. Eğer o seyahati sırasında notlarını almamış olsaydı ondan sonra eşi notlarını düzenleyerek yayımlayamayacaktı. Ayrıca

[52] Kurgusal seyahatnameler için Bkz., James Morier, **The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England**, Boudry's European Library, Paris 1835, James Bailie Fraser, **The Quzzilbash- A Tale of Khorasan**, G. And C. Carvill…, New York 1828, Vol.1-2-3, James Bailie Fraser, **The Persian Adventurer- The Sequel of The Quzzilbash**, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1830, Vol.1-2-3, James Bailie Fraser**, The Dark Falcon-A Tale of the Attruck,** Henry Colburn and Richard Bentley, London 1844, Vol.1-2-3-4.

[53]Peter Hulme, Tim Youngs, " Introduction", **The Cambridge Companion to Trawel Writing**, (1-16) , s.3, Aktaran Thompson, **Travel Writing,** s.27.

[54]Thompson, **Travel Writing,** s.27-28.

[55]Thompson, **Travel Writing,** s.27.

[56]Thompson, **Travel Writing,** s.75-76.

Rich, notlarında bulunduğu yerlerin enlem-boylamını çıkarmış, şehirlerin birbirine uzaklıklarını belirtmiş ve neredeyse hergün sabah, öğlen ve akşamları hava derecesini kaydetmiştir.[57] Taylor'dan aktarılacak küçük bir paragraf ölçümlere ne derece ehemmiyet verilidiğini gösterir. "*Sağanak yağmurlu bir sabah saat 8:25'te, yumuşak bir toprak üzerinde Viranşehir'den Derik'e gittim. Yol, köy ve Lulakçî tepesine göre 54 derece doğudaydı ve bizim başlangıç noktamızdan 51, yakınındaki AlisHan Jurjub/Alihan Curcub köyünden de 20 dakika; yol 38 doğu ...*[58] Verilen örnekler dışındaki seyyahların çoğu yine benzer ölçümler yapmaya dikkat etmişlerdir. Benzer üslup seyyahların, kendilerini bir anlamda "kaşif" gibi hissetmeleri ve kendilerinden sonra bölgeye geleceklere rehberlik etme gibi amaçlara sahip olmalarıyla da ilgilidir. Seyyahların, Royal Society'den etkilenip etkilenmediğini tam olarak bilemesek de nesnel ölçümlerde benzer doğrultuda hareket ettikleri söylenebilir.

Esasen her seyyahın tarzı, kültürel kodlarının etkisinde kaldığı kadar kendi bireysel farklılıklarının ve geliş amacının da etkisinde kalır. Diplomat, kaşif, asker veya misyoner seyyahların odak noktalarında farklı konular olduğundan aktarımları da farklı olmaktadır. Örneğin, Kürt bölgelerine gelen misyoner seyyahlar, genelde Kürtlerle aynı coğrafyada yaşayan Nasturi, Keldani, Süryani ve Ermenileri ziyaret etmişlerdir. Onların eserlerinden yola çıkarak daha çok Kürtlerin komşu halklarla ilişkileri araştırılabilir. Askerlerin eserlerinden, güzergâhları üzerindeki aşiret ve kasabalarda yaşayanların özellikleri daha iyi araştırılabilir. Diplomat seyahatnamelerinden ise Kürdistan'ın idari yapısı ve yönetici sınıflarının özellikleri hakkında daha fazla bilgi elde etmek mümkündür. İlerleyen bölümlerde Kürt coğrafyasına gelen seyyahların özellikleri ve geliş amaçları ayrıntılı olarak incelenecektir.

[57] Bkz., Claudius James Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh,** James Duncan, Paternoster Row, London, 1836, c.1-2.

[58] John George Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researchesnin the Deyrsim Dagh, in 1866", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 38, London 1868, s.354.

1.1.3. Farklı Disiplinlerin Kıyısında Seyahatnameler

Seyahatnamelerden elde edilen bilgileri tek bir disiplin, tek bir bilim dalıyla sınırlamak giderek olanaksızlaşmaya başlamıştır. Bilimsel sınırların dahi muğlaklaştığı ve disiplinlerarası yöntemlerin tercih edildiği bir dönemde, bu daha da zorlaşır. Bundan dolayı bu tez kendini tek bir bilim dalının sınırları içerisinde kalabilecek tarzda tasarlamadı. Aksine disiplinlerarası bir yaklaşım seçildi. Çünkü Kürtlerin bir yüzyılının incelendiği seyahatnamelerde elde edilen bilgiler genel olarak tarih, sosyoloji, antropoloji ve coğrafya çalışmalarına bilgi sağlayabilecek niteliktedir. Söz gelimi Kürt Mirlikleri'nin son devrine ve çöküşüne şahitlik eden seyahatnameler, mirliklerin idari yapısına veyahut Kürt-Nasturi çatışmalarına odaklandığından, bu dönem seyahatnamelerinden elde edilecek bilgi tarihsel bir bilgi olacaktır. Kürt kadınının toplumsal hayattaki yeri, toplumun sosyal yapısı gibi konular incelendiğinde ise elde edilen bilgiler sosyolojik çıkarımlar olacaktır. Kürtlerin diğer toplumlardan farkı, karakterleri, ritüelleri, dini inanışları gibi konularda ise antropolojik çıkarımlar sözkonusu olabilecektir. Demografik yapı, kronolojik bir şekilde ele alınan nüfus, nehir, dağ, vadi, köy isimleri, yetiştirilen ürünler, bitki örtüsü, mekanların enlem ve boylamları, sıcaklık dereceleri vb. bilgiler faydalanmak isteyenler için coğrafi anlamda fayda sağlayacaktır.

Seyahatname ve antropoloji ilişkisini inceleyen kimi araştırmacılar, seyahatnamelerin antropolojiye çok katkı sağladığını belirtmişlerdir. Bu yazarlardan bir kısmı, antropolojinin seyahatnamelerden faydalandığı kanısındayken bir kısmı antropolojinin bir anlamda seyahatnamelerden çıktığını belirtmiştir. Antropolojinin duayenlerinden sayılan Claudious Levi-Strauss *Tanımı Zor İlimler, Antropoloji Etnoloji ve Etnografya* adlı makalesinde bu üç disiplinin birbiriyle ilişkisini izler ve aslında farklı ilimler olmadıklarını, bir araştırmanın farklı basamaklarında kullanıldıklarını, etnografların derlediklerini, etnologların sistemleştirdiğini ve diğer bilgilerin emrine sunduğunu, böylece antropolojinin tarih, dil bilim, psikoloji, felsefe gibi diğer insani ilimlerle diyalog kurduğunu belirtir. Ona göre insanlar hali hazırdaki adetlerin ve kurumların eski şekillerini bilmek istemişlerdir. Büyük İskender'le sefere çıkan tarihçiler, Hindistan'a giden Çinli Budist rahipler, Ksenophon, Herodot, İbn Battuta, İbn Haldun, antropolojik düşünceden uzak

değillerdir. Avrupa'nın Asya'yı tanıması Marco Polo'nun seyahatnamesi ile mümkün olmuştur. Sonrasında dünyanın yeni keşfedilen yerlerinden yazılan seyahatnamelerle birlikte tüm bu seyahatname külliyatı 17. yüzyılda doğmuş olan antropolojik düşüncenin temelini atmıştır.[59] Levi-Strauss, İbn Haldun'u antropolojik düşünceden uzak görmeyip antropolojik düşünce sisteminin doğmasına katkı sağlayan biri olarak değerlendirirken farklı düşünürler, onu sosyolojinin öncülerinden sayarlar. Mesela Ludwing Gumplowich, Stefano Colosio ve Rene Mauiner gibi 19. ve 20. yüzyıl sosyal bilimcileri onu "sosyolojinin öncüsü" olarak değerlendirmişlerdir.[60] Aslında bu durum önceden zikredildiği gibi sınırları muğlaklaşan disiplinlerin doğasıyla ilgilidir. Her disiplin, kendine belirlediği soyut sınırlar içerisinde aynı metne farklı yöntem ve bakış açılarıyla yaklaşarak değerlendirebilir. Özellikle konusu insan topluluklarının yaşayışları noktasında birleşen sosyoloji ve antropolojinin sınırlarının geçişkenliği diğer disiplinlere göre daha olağandır.

Joan Puo Ruybies'e göre etnografik gelenek, önceki üç yüzyıl boyunca naturalist, misyoner ve bağımsız araştırmacıların eserlerinden çok faydalanmıştır. Politik düzen, krallık, aristokrasi, savaş, adalet, ulusal ve ırksal mizaç, ekonomik aktiviteler, din, ritüel festival, önder ve tapınaklar, evlilik, kadın, giyim-kuşam, süslenme, temizlik ve yemek alışkanlıkları, dil ve sözlü gelenekler, edebiyat ve bilim, teknoloji, yenilik ve diğer sanatlarla ilgili konular, seyyahlar tarafından çokça işlenmiştir. Bütün bu konuların hepsini her seyahat yazısında bulmak mümkün değildir, lakin tümünü barındıran bir örnek gerekirse bu Marco Polo'nun Asya'yı tasvir ettiği seyahatnamesi olacaktır.[61] Thompson'a göre ise coğrafya, antropoloji ve sosyoloji son zamanlarda seyahat yazılarına ilgi duymaya başlamıştır. Bunun sonucunda seyahatnameler coğrafik, etnografik ve sosyolojik bilginin aracı olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Bu her üç alanın da teorik ve metodolojik olarak bu türle uyumlu olmasının bir sonucudur.[62]

---

[59]Claude Levi Strauss, "Antropoloji", Ümid Meriç,(çev.) **Sosyoloji Konferansları**, 16. Kitap, (102-128) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s.102-107.

[60]Mehmet Devrim Topses, "İbn Haldun'da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri", **Folklor/Edebiyat**, c.20, S.79, 2014/3, s.93.

[61]Joan Pou Rubies, "Travel Writing, and Etnography", **The Cambridge Companion to Trawel Writing**, (242-260) New York 2002, s.250-251.

[62]Thompson, **Travel Writing**, s.3-4.

Peter Hulme ve Russel McDougall, editörlüğünü üstlendikleri ve sekiz seyyahın eserlerinin antropolojik perspektifle incelendiği kitabın giriş kısmında, seyahatname ve antropolojinin ilgisine değinirken İngiliz seyyahların eserlerinin, özellikle etnografinin ortaya çıktığı 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk yarısında alana çok katkı sağladığını belirtmişlerdir. Onlara göre seyyahların ve seyahat yazarlarının alana sunduğu katkılar, aşırı örnekler sayılamaz; çünkü çok farklı disiplinler antropolojinin gelişmesine katkı sunmuştur. Antropologlar, antropolojinin kıyısında olan diğer birçok alandaki kişilerin çalışmalarından faydalanmış, onlardan kelime ve yöntemler almışlardır. Örneğin, Friedrich Max Müller filolog, Joseph Campbell edebiyat eleştirmeni, John Lubbick astronot, matematikçi ve böcekbilimci, Baldwin Spencer biyolog, Tom Harrison kuş uzmanıdır, bunlar dışında antropolojinin gelişmesine katkı sağlayan birçok doktor da bulunmaktadır.[63]

Antropoloji dışında seyahatnamelerin, tarih bilimiyle de ilgisi vardır. Seyahatnamelerin tarihi kaynak olarak kullanılması durumu, ister istemez kendi içlerinde barındırdıkları öznellik ve kurgusallık gereği tartışmaya açık bir konudur. Lakin tek başlarına değerlendirilmeyip farklı kaynaklarla desteklendiklerinde, bu bilim dalı için önemli eserler olarak değerlendirilebilirler. İlber Ortaylı, Osmanlı hatta Selçuklular hakkında bilgi elde edilebilecek kaynakların başında seyahatnamelerin geldiğini belirtir. Bir medeniyetin, kendi tarihini incelemek için atalarının tuttuğu notların yanında, başkalarının da değerlendirmesine gerek olduğunu, bundan dolayı da yabancı seyahatnamelere başvurulması gerektiğini söyler.[64] Türkiye'de seyahatname ve tarih ilişkisini inceleyen öncü kişilerden biri olan Gülgün Üçel-Aybet, Osmanlı sosyal tarihini Avrupalı seyyahların gözünden anlattığı kitabında, seyahatnamelerin 1980'e kadar gerekli ilgiyi görmediğini, incelenmediğini, fakat bunların sosyal ve kültürel hayata dair konularda bilgiler içeren, özellikle sosyal tarih araştırmalarında kullanılabilecek eserler olduğunu yazmıştır. [65] Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma*

[63]Peter Hulme, Russell McDougall, "Introduction: In the Margins of Anthropology", **Writing, Travel and Empire**, (1-18) Palgrave Macmillan, New York, 2007, s.10-11.
[64]İlber Ortaylı, **Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.87- 89.
[65]Gülgün Üçel-Aybet, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)** İletişim Yayınları, 5.baskı, İstanbul, 2018, s.14-15.

*Rehberi'*nde, seyyah ve elçilerin eserlerini, Osmanlı tarihinin araştırılacağı yabancı kaynaklar kategorisinde değerlendirmektedir.[66] Osmanlı tarihçisi Suraiya Faroqhi de Ortaylı ve Afyoncu'yla aynı fikirdedir. Ona göre bazı konularda Venedikli, İngiliz, Fransız gezgin ve elçilik çalışanlarının yazdıkları bilgiler göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.[67]

Osmanlı Tarihi'ne yönelik kapsamlı bir araştırma yapılacaksa içerdiği tüm kurgusal ve abartılı ifadelere rağmen Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'*sine başvurmamak mümkün değil gibi görünmektedir. Ortaylı, Evliya Çelebi'nin fevkalade bir kulağı olmasından dolayı fevkalade lisan kaydı yapabildiğini, ayrıca bugün kaybolan bazı Kafkas dillerinin kaydını tutmuş olmasından dolayı Kafkaslar için çok önemli bir kaynak olduğunu ve her ne kadar bazı yerlerde yanılmış, bazı yerlerde hayal ürünü öğelerden bahsetmiş olsa da *Seyahatname*'nin incelenmekle bitmeyecek bir kültür kaynağı olduğunu belirtir.[68]

Seyahatnameler sadece yukarıda anılan alanlarda değil farklı birçok disiplin tarafından incelenebilecek bilgiler barındırırlar. YÖK'e bağlı Ulusal Tez Merkezi'nde yapılacak bir taramada Evliya Çelebinin *Seyahatname'*siyle ilgili Zooloji, Sanat Tarihi, Müzik, Kamu Yönetimi, Coğrafya, Halk Bilimi, Bilgi ve Belge Yönetimi, Din, Dil Bilim, Edebiyat ve Tarih alanlarında 56 yüksek lisans, 11 doktora tezinin yapıldığı görülür.[69] Sadece bu bilgi dahi seyahatnamelerin birçok alana sunacağı katkının bir göstergesidir.

Maria T. O'shea'ya göre seyahatnameler, Kürdistan ile ilgili farklı çalışma alanlarında, özellikle tarihi ve coğrafi konularda görmezden gelinmeyecek kadar önemli birincil kaynaklardır.[70] Seyahatnameler, zaman özelliklerinin kaydedildiği yazılar olarak kabul edilirse Kürt bölgelerinde gezen seyyahların aktardığı bilgiler de Kürt tarih yazımının bir parçası olarak tasarlanabilir. Kuşkusuz tek başlarına yeterli

---

[66] Erhan Afyoncu, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihini Araştırma Rehberi,** Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, ss.155-219.

[67] Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir: Kaynaklara Giriş**, Zeynep Altok, (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.177.

[68] Ortaylı, **Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek**, s.88.

[69] (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp (25.02.2020)

[70] Maria T. O'shea, **Trabbed Between the Map and Reality-Geograpy and Perceptions of Kurdistan**, Routledge, New York, London 2004, s.95.

olamayacak bu kaynaklar, mirlikler, idari yapı, önemli şahsiyetler, gündelik yaşam, giyim-kuşam, yemek kültürü, dini inanç, ritüeller, büyük salgınlar, ekonomik faaliyetler vb. konularda içerdiği bilgiler münasebetiyle birlikte kullanılacakları diğer belgelerle Kürt tarih yazımının önemli boşluklarını doldurabileceklerdir.

1.2. KÜRT BÖLGELERİNİ ZİYARET EDEN SEYYAHLAR

Kürtlerin yaşadıkları coğrafyayı gezen çok sayıda seyyah vardır. Bu coğrafyaya seyahat eden ve bunu yazıya ilk aktaranlar sırasıyla Herodot ve Ksenophon'dur. Onlardan sonra da, Venedikli, İtalyan, Fransız, Alman, Rus ve İngiliz seyyahlar gelmeye devam etmiştir. Özellikle 19. yüzyılda teknolojik gelişmelerle seyahat imkânlarının artması, seyahati destekleyen kurumların oluşması ve seyyahların yazılarını yayımlayacakları mecraların var olması ayrıca emperyal ajandaların yaygınlaşmasıyla Kürdistan'a gelen seyyahların sayısında çok fazla artış olmuştur. Konu gereği 19. yüzyılda Kürdistan'a gelen İngiliz seyyahların kimler olduğu ve ne sebeple geldiklerini açıklanmaya çalışılacaktır. Onlar dışında ise önce Ksenophon ve eseri hakkında bilgi verilecektir, çünkü o, 19. yüzyıl seyyahlarının çoğu için bir referans olmuş, çoğu seyyah, eserinin bazı kısımlarını onunki ile karşılaştırmış, onun izlediği güzergâhı izlemeye çalışmış, kitap adlarında ona atıf yapmış ve bir nevi onu kendilerinin mesleki ustası olarak görmüştür.[71]

Ksenophon'un yazdığı yedi kitaptan oluşan ve dördüncü kitabı Kardukhların ülkesinden geçişi anlatan *Anabasis*'e göre, M.Ö. 401'de bugünkü Ege'nin yöneticisi olan Kyrus, Pers İmparatorluğu'nun başında bulunan abisi Artakserkes'e gizli bir sefer düzenleme niyetindedir. Bu amaçla ordusuna paralı Helen askerlerini de almıştır. Ege'den hareket eden ve Fırat Nehri'ni geçen Kyrus'un ordusu ve Artakserkes'in yönetimindeki Persler karşılaştığında, ordudaki Helenler, savaşta

[71] Bkz., John Macdonald Kinneir, **Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813-1814 with Remarks on the Marches of Alexander and Retreat of the Ten Thousand,** John Murray Albemarle Street, London, 1818 ve William Francis Ainsworth, **Travels in the Track of the Ten Thousand Greeeks; Bring a Geographical and Descriptive Account of the Expedition of Cyrus and of the Retreat of the Ten Thousand Greeks, as Related by Xenophon**, John W. Parker, West Strand, London 1844, Robert D. Mignan, **Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia: Thence Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun,** Richard Bentley, London, 1839 c.1-2.

üstünlük sağladıysa da Kyrus'un öldürülmesi ve Pers askerlerinin Artakserkes tarafına geçmesiyle geri dönmek zorunda kalmışlardır. Perslerle yapılan anlaşma sonucu Helenler geri dönmeye karar vermiş; ama Persler anlaşmaya uymamış ve onlara saldırmıştır. Bu saldırılar Kardukhların ülkesine kadar sürmüştür. 10000'in üzerindeki Helen ordusu Kardukhların ülkesinden geçerken köylerini bırakıp dağlara çekilen Karduhklar onlara saldırmıştır. Tabi bu saldırganlığın temelinde Helenlerin açlık ve erzaksızlıktan Kardukhların köylerini yağmalaması yatmaktadır. Kardukhlar, Helen ordusuna büyük kayıplar verdirmiştir. Helenler çok büyük zorluklarla bu ülkeden geçmeyi başarmış, daha sonra bugünkü Botan Nehri'ni geçip yazarın tabiriye Armenia'ya varmışlardır. Sonrasında Trabzon yakınlarına, oradan bazen deniz, bazen de kara yoluyla ülkelerine yaklaşmışlardır. Tabi bu yolculukları parasızlık ve erzaksızlıktan dolayı hiç kolay olmamış ve sürekli savaşmak zorunda kalmışlardır.

Anabasis'in Kürt tarihi açısından önemi ise şudur; Kürtlerin M.Ö. 5. yüzyılda varlıklarının, yerleşik hayata geçtiklerinin ve iyi savaşçı olduklarının kanıtları içerir. Helen Ordusu'ndakiler, dağlara çekilen Kardukhların evlerine gittiklerinde çok miktarda erzak, bakır ev eşyaları ve kireçle sıvalı büyük çukurlarda bol miktarda şarap ile karşılaşmışlardı. Dağ savaşlarına uygun şekilde sadece ok ve sapan taşıyan mükemmel okçular olan Karduhklar, savaşırken uzaktan haberleşme için ateş yakar, ayrıca geçitlerden geçmeye çalışan askerlerin üzerlerine taşlar yuvarlayarak birçok askerin geçişini oldukça zorlaştırmıştı. Yine bu kitaptan anlaşılacağı üzere o zamanlar Kardukhlar ve Ermeniler arasındaki savaşlardan dolayı Botan Nehri yakınlarında köyler bulunmamaktaydı. Ksenophon ve askerlerinin Kürtlerin ülkesine varmadan esir ettikleri bir Persli'nin aktarımına göre Kardukhlar " *Krala itaat etmeyen, dağlarda yaşayan savaşçı bir halktı. Bir zamanlar bu halka boyun eğdirmek için 120000 asker gönderilmiş, arazi elverişsiz olduğundan bu ordudan tek bir asker bile geri dönmemişti. Kardukhlar sadece ovaya hakim olan satrapla anlaşma sağladıkları dönemlerde ilişkiye geçerlermiş."* [72]

Ksenophon'un *Anabasis'*i 19. yüzyıl seyyahlarının nerdeyse hepsinin okuduğu ve belki de Kürtler hakkında doğrudan bilgi elde ettikleri en eski kaynaktır.

[72] Ksenophon, **Anabasis**, 99-115.

Birçok seyyah, Kürtler hakkında değerlendirmelerde bulunurken ona atıfta bulunur. Örneğin John Macdonald Kinneir'e göre Kürtler, Ksenophon'un zamanından beridir karakter ve davranışlarını değiştirmemişlerdir. Onlar sert, zalim, acımasız ve kavgacıdırlar.[73] Isabella L. Bird'e göre de ataları Kardukhların Müslüman olmuş ve içki içmeyen halleri gibidirler.[74] Millingen de, Erzurum civarında yaşayan Kürt ve Ermeniler hakkında yazarken sık sık onun eserine atıf yapar. Ona göre, Ermeni mahzenlerinin Kürt mahzenlerinden farkı rakı ve şarap barındırmasıdır. Burada yaşayanlar, 23 asır öncekine yakın yaşarlar ve Ksenophon'un aktardıkları da kesinlikle gerçekçidir.[75]

19. yüzyılda Kürdistan'a gelen seyyahlar, görevleri bakımından asker, diplomat, sekreter, misyoner, coğrafyacı, arkeolog, doktor, gazeteci ve ajan olarak sınıflandırılabilirler. Bunların büyük bir kısmını asker ve diplomatlar oluşturmaktadır. Asker ve diplomatlar da genelde İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgesindeki yönetici kuruluşu olan East Indian Company'nin çeşitli birimlerinde çalışanlar, İngiltere'nin İran Misyonu'nda çalışanlar, İngiltere'nin Osmanlı konsolosluklarında ya da Osmanlı ordusunda çalışanlardır. Mesela Kinneir, ilk önce İran'da Sir John Malcolm'un siyasi danışmanlığını yapmış, sonrasında da EIC'de yüzbaşı olarak çalışmıştır. Millingen, Osmanlı ordusunda subaydır. Humphry Sandwith, Kars kuşatması sırasında doktor olarak Osmanlı ordusunda görevlidir. Curzon, 1842 yılında Osmanlı ve İran arasındaki sınırları belirlemek için oluşturulan heyette İngiltere adına bulunmaktadır. Ayrıca Erzurum ve Diyarbekir konsolosluklarında çalışıp kendi bölgelerine yakın yerlerin durumlarını tespit etmek amacıyla gezen Brant ve Taylor gibi konsolosluk çalışanları vardır. Seyahatnamelerini okunurken anlaşılmayan, fakat farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerle ajan oldukları anlaşılan ve Kürdistan'da bulunan iki seyyah da vardır: Layard[76] ve Fraser.[77]

---

[73] John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Years 1813 and 1814**, John Murray Albemarle Street, London 1818, s.395.

[74] Isabella Lucy Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, John Murray, London 1891, c.2, s. 352.

[75] Millingen, **Wild Life Among the Koords**, s.131-132.

[76] Bkz., Shawn Malley, "Layard girişimi: Kraliçe Viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya'da Gayrı Resmi Emperyalizm", (99-123), **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914**. Z. Bahrani, Z. Çelik and E. Eldem (ed.), Salt/Garanti Kültür A.Ş İstanbul, 2011.

19. yüzyıl seyahatnamelerinde Kürtler hakkındaki bilgilere ulaşılan seyyahların ilk ikisi, İngiltere'nin İran misyonunda sekreter olarak çalışan James Morier ve John Macdonald Kinneir'dir. Morier, İran'da kaldığı dönemde, Kinneir de ilk seyahatnamesini orada görevli iken yazmıştır. Kinneir, ikinci seyahatnamesini ise EIC'de yüzbaşı olarak görevli iken yazmıştır. Morier'in eserinde Kürtlere dair çok fazla teferruatlı bilgi yok iken, Kinneir'in eserlerinde teferruatlı bilgiye ulaşmak mümkündür.

EIC'deki askeri görevinden dolayı Kürt bölgelerini gezen seyyahlardan biri de Mignan'dır. O, batı Hindistandaki askeri görevi nedeniyle 1829 yılında İngiltere'den ayrılıp Hindistan'a doğru yola çıkar, yolculuğu esnasındaki gözlemlerini seyahatnamesine aktarır. Daha önce de 1828 yılında kılık değiştirerek Kürdistan ve İran'ı gezmiştir.[78] O'nun görev icabı bu bölgeleri gezdiği, istihbarat ve bilgi topladığı açıktır. O, Rusya'nın İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a saldırması durumunda hazırlıksız yakalanmamak için muhtemel güzergâhları hesaplamış, Rus ordusunun durumunu İngiltere'nin Hindistan'daki kuvvetleriyle karşılaştırmış ve olası savaş senaryolarına göre tespit ve önerilerini sunmuştur.

Kürt bölgelerine seyahat eden ilk seyyahların çoğunun Hindistan'da ya da Hindistan'la ilgili askeri ya da sivil görevleri sebebiyle seyahatlerini gerçekleştirdikleri daha önce belirtilmişti. Örneğin, Rich, Fraser, Layard, Forbes, Mignan EIC'ye bağlı görevlerinden ötürü Kürdistan'ı ziyaret etmişlerdir. İngiltere'nin Hindistan sömürgesini yöneten EIC'nin sivil ve askeri olmak üzere iki kısmı vardı. Hindistan'da çalışmak isteyenler başvuruda bulunur, yeteneklerine göre ilgili birimlerde çalışırlardı. Sömürge yönetimine bağlı sivil birimlerde çalışanlardan olan Cladius James Rich'in işe alınması ve sonrasında Süleymaniye ve Sine'ye giderek günümüze kalan en değerli seyahatnamelerden birini bırakmasına yol açan hikâyesi, aynı zamanda EIC'nin istihdam edeceği kişileri nasıl seçtiği ve nelere önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir. O, bir yakınının yardımıyla Latince, Grekçe ve kendi başına kitaplardan çalışarak birkaç modern dil ve sonrasında da İbranice, Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenir. 17 yaşında Hindistan'a askeri öğrenci

[77] Bkz., Denis Wright, "James Bailie Fraser: Traveler, Writer and Artist 1783-1856", Iran, vol 32, 1994, 125-134.
[78] Mignan, **Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…**, c.1, s.292-294.

olarak gitmek için başvuruda bulunur. Başvuru ofisindekiler, onun olağanüstü yeteneklerinin farkına vararak onu, askeri değil sivil alana yönlendirir. İzmir'de Müslümanların yaşam ve davranışlarını ve dillerini daha iyi öğrenebilmek için kendi yaşıtlarıyla okula gidip eğitim alır. Oradayken Mısır başkonsolosunun danışmanı olarak atanıp İskenderiye'ye gider ve Arapçasını mükemmelleştirir. Oradan Bombay'a geçip bir süre EIC'nin sivil biriminde çalışır. O esnada Bağdat Temsilciliği boşalınca 24 yaşında oraya EIC temsilcisi olarak atanır. Bağdat temsilciliği sırasında hem Paşa tarafından hem halk tarafından çok sevilip sayılan bir kişi olur. Rich, Bağdat'ta ciddi bir nüfuz elde eder, Paşa ve yörenin liderleri arasındaki anlaşmalar onun garantisiyle sağlamlaşır. O Bağdat'da iken kamu görevini yerine getirmenin yanı sıra kendi bilimsel tutkularının da peşinden gider. Bağdat ve çevresindeki antik kalıntıları inceler, eski el yazmaları kataloğunu da Viyanada yayımlanan *mines de l'orient* dergisinde yayımlar. Babil, Ninova, Ctesiphon ve Bağdat kalıntıları üzerine olan araştırmalarını da *Memoir on the Ruins of Babylon* adıyla yine bu dergide yayımlar. Rich'in bu yazısına dayanararak Major Rennell, bir yazı yayımlar. Rich, Rennell'in önerdiği şekilde ikinci kez Babil'e giderek Babil'deki antikitelerin çizimlerini ve listesini yayımlar: *Second memoir on Babylon containing an Inquiry into correspondence between the Ancient Description of Babylon Antiques, illustrated by engravings.* Rich, 1820 yılında, sağlık sebepleriyle Bağdat'tan ayrılıp Kürdistan'a seyahat eder. [79] Bu çalışmada yararlanılacak kaynak bu gezinin notlarıdır, Kürdistan gezisini tamamlayan Rich, yeni görev yeri Bombay'a giderken 5.12.1821'de Şiraz'da koleradan vefat eder.[80] Gezi notları, ölümünden sonra eşi tarafından yayımlanır.

Rich, 1816'da Bağdat'ta iken seyyah J. S. Buckingham tarafından ziyaret edilmiştir. Onun bu ziyarete ve Rich'e dair aktarımları Rich'in Bağdat'daki konumu ve önemini, aynı zamanda EIC'nin ve İngiltere'nin etkisini gösterir. Buckingham'ın ziyaretine dair aktarımları şu şekildedir: *Bağdat'ta iki Avrupa konslosluğu vardı biri İngiltere biri Fransa. İngiltere'nin konsolosluğunda East Indian Company'nin temsilcisi olan C.J. Rich vardı. Rich'in evi, içerisinde birçok yapının bulunduğu şehrin en iyi ferah ve geniş eviydi. Bunun iki geniş avlusu vardı bir tanesi at sürme*

[79] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…**, c.1, s.XV- XXVIII.
[80] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…**, c.2, s. 236

alanı olarak kullanılan ve etrafında çok fazla oda ve galerinin olduğu, geceleri açık havada uyumak için duvarla çevrili terasların olduğu, yazın yoğun sıcağından korunabilmek için birkaç tane kubbeli mahzen ve geniş ahırın, mutfaklar ve her cinsten ofislerin olduğu bir yapı. Rich'in tesisinde bir İngiliz cerrah, bir İtalyan sekreter, birçok çevirmen, yeniçeri, seyis ve hizmetçi vardı. Hepsi işini Hindistan'daymış gibi iyi yapıyordu ve Türk, Arap, Gürcü, Pers ve Hintlilerden oluşuyordu. Güvenlikçi olarak yerleştirilen bir grup sepoy [81] bir kamp ya da garnizondaymış gibi trampet ve borazanlarını çalıyordu. Önceleri burada birçok İngiliz süvari birliği de varmış; lakin şimdi sayıları azalmış. Geniş ve büyük bir yat Hintli görevlilerinin kontrolünde her zaman nehirde gezintiye çıkmak için hazırda bekliyor. Tüm damızlık atlar genç ve seçkin. Bu rezidanstaki her şey, mukimlerinin kafasında müthiş bir saygı uyandırmak üzere hesaplanmış. Gerçek şu ki aslında Rich, Bağdat Paşasıyla birlikte Bağdat'taki en güçlü insan olarak biliniyor. Paşa'nın bir şey yapmadan, Rich'in fikir ve önerilerini kendi danışmanınkilerden daha çok önemsediği dahi tartışılıyor. [82]

Rich gibi daha sonra EIC'nin Bağdat temsilciliğini yapacak olan Creswicke Rawlinson, EIC'nin hem askeri hem de sivil biriminde çalışmıştır. O, 1827 yılında, 17 yaşındayken subay adayı olarak EIC'de çalışmaya başlar ve askeri görevlerini yerine getirirken bazı doğu dillerini, özellikle de Farsçayı çok iyi öğrenir. 1833 yılında İran ordusunun yeniden düzenlenmesi için İran'a gönderilen askeri grup içerisinde yer alan Rawlinson, bu görevi sırasında gezip arkeolojik çalışmalar da yapar. Behistun yazıtlarına dair incelemelerde bulunur. Fakat bu incelemeleri daha sonra Afganistan'daki bir görevi esnasında yanar. 1843'te daha önce Rich'in de bulunduğu görev olan East İndian Company'nin Bağdat temsilcisi olarak atanır. Daha önce İran'dayken derlediği bilgilerin kaybolmuş olmasından dolayı yarım kalan işini tamamlamaya gider, Behistun yazıtlarını kopyalar ve yazıtların okunmasına katkı sunar. [83] Gezilerinden birini 1836 yılında Zohap, Kirmanşah, Loristan civarına

[81] Sömürge Hindistan'ında yerlilerden oluşturulan askerler.

[82] James Silk Buckingham, **Travels in Mesopotamia Including a Journey From Aleppo to Bagdad, By the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities,** Volume I, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1827, c.1, s. 389-390.

[83] George Rawlinson, **A Memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson**, Longmans Green and Co., London,Newyork, Bombay 1898, ss.XIII- XXII.

gerçekleştirir ve seyahatnamesini 1839 yılında *Royal Geographical Society*'de yayımlar. Bu çalışmasında özellikle Kelhur Kürtleri ve Aliilahiler/Yarsanlar ve bölgenin ekonomik yapısı, vergi sistemi hakkında önemli bilgiler aktarır.[84]

Kariyerine avukat olarak başlayan, EIC'nin sivil biriminde ya da baroda çalışmak üzere Seylan/Sri Lanka'ya doğru gezilerine başlayan sonra ajan-arkeolog ve en sonunda da İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan Austin Henry Layard'ın hikâyesi ise İngiliz seyyahların Hindistan'a duydukları ilgiyle alakalıdır. Onun Kürt bölgelerine geliş serencamı ve yola çıkmadan yaptığı hazırlıklar, bir seyyahın yola çıkmadan hangi haleti ruhiye içerisinde olduğu ve ne gibi hazırlıklar yaptığını göstermesi açısından önemlidir. O, 16 yaşına kadar İtalya'da eğitim görmüş, sonra da hukuk okumak üzere İngiltere'ye gitmiştir. Sonrasında Sri Lanka'da görevli bir akrabasının aracılığıyla baro ya da sivil birimde çalışmak amacıyla oraya gitmeye çalışmıştır. Tabi Hindistan güzergâhında Halep, Şam, Bağdat gibi şehirlerin olması da onu heyecanlandırmıştır. O gençken *Arap Geceleri*'ni[85] okumuştur. Güzergâhı belli olduktan sonra da daha önceki seyahatnameleri okumuştur. Bunlar arasında James Bailie Fraser, Charles Fellowes, James Morier, Malcolm, Rich ve Sir Henry Rawlinson'un eserleri vardır. Kendi anlatımına göre bu eserleri okudukça İran, Babil ve Kürdistan'a gelme hasreti çekmeye başlar. Sonrasında Royal Geographical Society/Kraliyet Coğrafya Topluluğu ile iletişime geçer. Society ona seçtiği Herat ve Afganistan güzergâhı yerine, Kandahar, Isfahan, Yezd ve Sistan güzergâhını önerir; çünkü o bölgeler daha az ziyaret edilmiştir ve onlar hakkındaki bilgiler daha faydalı olacaktır. Layard, yolculuğunun olabilecek en iyi şekilde geçebilmesi ve faydalı olabilmesi için eski bir kaptandan, enlem boylam ve yükseklik belirleme gibi coğrafik gözlemleri yapmasına yarayacak aletlerin nasıl kulanılacağını öğrenir. Londra üniversitesinde, yolculuk esnasında karşılaşabileceği ateş, göz iltihabı, dizanteri gibi hastalıklar ve tedavilerini, neşter kullanmayı, yara iyileştirmeyi, kanama durdurmayı öğrenir ve gerekli olabilecek ilaçları yanına alır. Bunlar aynı zamanda tüm Avrupalıları yetenekli hekimler gibi gören doğudaki insanlara yardımcı

[84] Henry Creswicke Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from thence through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, c.9, 1839.

[85] Bunun Binbir Gece Masalları olduğu düşünülmektedir.

olmak için de geçerlidir.[86] Tabi Layard, bu hayallere kapılmışken İngiltere ve İran arasındaki politikaların bozulması sonucu yönünü değiştirmiş, daha sonraları İstanbul büyükelçiliğinin ajan-seyyahı olarak çalışmalarına devam etmiştir.[87] Layard, bu görevinden sonra Musul yakınlarındaki Ninova yakınlarında arkeolojik kazılara başlamış ve birçok eserin gün yüzüne çıkarılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca birçok Kürt şehri, Yezidiler, Kürt-Nasturi çatışmaları sonrasında Nasturi bölgesinin durumu hakkında değerli bilgiler içeren seyahatnameleri yazmıştır. O, aynı zamanda arkeoloji ilmine katkılarından dolayı modern arkeolojinin öncülerinden sayılır.

Bilinen askeri ve diplomatik görevlerinin yanı sıra ajan-seyyah olarak istihdam edilen seyyahlardan biri de James Bailie Fraser'dır. O, 1821 yılında Hindistan'ın kuzey ve batı bölümlerini gezdikten sonra Bombay'a geçer, Bombay'da Dr. Andrew Jukes ile tanışır, o esnada İran'a elçi olarak atanan Dr. Jukes, Fraser'a onunla birlikte gelmesini önerir. Böylece Fraser, onunla İran'a gider. Fraser ilk önce Horasan'ı ziyaret eder, buradaki izlenimlerini aktardığı ve Kürtler hakkında bilgiler içeren ilk seyahatnamesini yazar.[88] İngiltere'ye döndüğünde seyahatlerinden elde ettiği izlenimlerden de esinlenerek roman ve kitaplar yazar. Fraser'ın İran'la ilgili yazdığı seyahatname, roman ve incelemeler onun İran uzmanı olarak tanınmasını sağlar. 1833 yılında Rusya'nın Türkiye'ye yönelik politikalarının, İngiltere'yi telaşlandırması üzerine, Foreign Office/Dışişleri Bakanlığı, Fraser'a İran'a gidip Rusya'nın oradaki pozisyonunu bildirmesini istemiştir. Fraser'dan istenenler, bu gezide, Rusya'nın İran'la ve Hindistan'a kadarki güzergâhtaki ülkelerle politik ve ticari ilişkilerini tespit etmek, Tebriz ve Tahran'daki yöneticilerin Rusya'ya karşı düşüncelerini öğrenmekti. Ondan istenen diğer şeyler ise Hazar gölü etrafındaki bölgelerde Rusların ticari konumlarını belirlemesi, oradan Hamedan, Kirmanşah ve Bağdat'a yönelerek İran'ın Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzunu tesbit etmesi, ayrıca Bağdat'ın Osmanlı hakimiyetinden bağımsızlaşabilme olasılığını incelemesiydi. Tabi

[86] Austin Henry Layard, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia, John Murray**, c.1, London, 1887, s.7-14.

[87] Rulian Reade, **Assyrian Sculpture**, British Museum Press, London, 1998, b.2, s.9 aktaran, Shawn Malley, "Layard girişimi: Kraliçe Viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya'da Gayrı Resmi Emperyalizm", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914**(99-123) Salt/Garanti Kültür A.Ş, İstanbul 2011, s.101.

[88] James Baillie Fraser, **Narrative of A Journey Into Khorasan in the Years 1821 and 1822**, Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, london, 1825, s.1.

bu görevleri, kendini açığa çıkarmadan diplomatik görevde olduğunu belli etmeden gerçekleştirmeliydi.[89]

İngiltere için, Hindistan'a giderken alternatif olabilecek yeni güzergâhlar çok önem taşımıştır. Bu durum onlar için hem zaman hem para hem de güvenlik açısından önemliydi. İngiliz siyaset adamları ve düşünürleri bu konuyla ilgili kafa yormuş, önerilerde bulunmuşlardır. Mesela, 1829'da İstanbul'da bulunan ve Osmanlı Rus ordularını inceleyen Colonel Chesney'e İmparatorluğun diğer kısımlarındaki orduları da inceleme görevi verildiğinde İstanbul Başkonsolosu, Chesney'e India House'taki Mr. Meacock tarafından önerilen ve Fırat nehrinin derinliğini, debisini vb. özelliklerini incelenmesini içeren projeyi sunmuştu. Chesney, İskenderiye'ye vardığında Mısır başkonsolosu Mr. Barker, Abedeen Kontu tarafından gönderilen ve Hindistan'a Kızıldeniz ve Fırat üzerinden gitmeyi, avantajları bakımından karşılaştıran tablolar vermişti. Sunulan proje ve önerileri inceleyen Chesney, durumu bizzat incelemek için önce Asya ve Afrika'yı birbirine bağlayan Süveyş'e, oradan Kızıldeniz'e, oradan Nil nehrinin kaynağına kadar gitmiştir. Chesney, ikinci gezisini ise Hindistan ve Yukarı Fırat arasında yapmıştır. Sonrasında ise bu iki gezisinin ayrıntılarını ve izlenecek güzergâhların ayrıntılı avantaj ve dezavantajlarını içeren raporunu, İstanbul başkonsolosluğu aracılığıyla İngiltere imparatoruna sunmuştur. Raporları inceleyen IV. William ve İngiltere parlementosu, mesafeyi yarı yarıya azalttığı söylenen Fırat nehrinin pratik olarak test edilmesi için gerekli yasaları geçirmiştir. Keşif turunun gerçekleştirilmesi için finansman ve malzemenin tedariğinden sonra Euphrates Expedition adlı bir keşif ekibi oluşturulmuştur. Bu ekibin içinde askerler, mühendisler ve bilim insanları bulunmaktaydı. Deniz yoluyla İskenderiye'ye geçen ekip oradan gemi yapımında kullanacakları malzemeleri kara yoluyla Birecik'e taşıtmışlardır. Osmanlı İmparatorluğundan alınması gereken izinler de İstanbul konsolosluğu tarafından alınmıştır.[90] Geminin inşası için gerekli malzemeler İskenderun'dan Birecik'e sayısız boğa, 841 deve ve 160 katırla

[89] Denis Wright, "James Bailie Fraser: Traveler, Writer and Artist, 1783-1856", **Iran**, vol 32, 1994, s. 128.

[90] R. A. Chesney, **the Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris**, Clowes and Sons, London, 1850, c.1, s.V-XI.

taşınmıştır.[91] Bu gezide doktor ve jeolog olarak yer alan Ainsworth, gezilerinin ayrıntılarını içeren seyahatnamesini iki cilt olarak yayımlamıştır. Eseri birçok açıdan 19. yüzyılın ilk yarısını incelemek isteyenler için değerli bir kaynaktır.

Çok daha öncelerden belirlenmeye çalışılan Basra Körfezi'ne doğru giden en kısa ve yeni yolların bulunması, güzergâhtaki vaziyetin belirlenmesi yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Denilebilir ki bu gezilerin güzergâh dışındaki diğer amacı da istihbarat toplamak yaşanacak olasılıkları şansa bırakmamak ve hep tetikte olmaktır. Bu amaçla 1888'de Maunsell, Hindistan Levazım Dairesi Başkanlığı İstihbarat Birimi tarafından kuzey yönünden Basra Körfezine gidecek yolların keşfedilmesi için görevlendirilmiştir. Maunsell, Kifri, Süleymaniye, Rewandiz, Amediye, Musul, Cizre, Başkale, Urmiye, Uşnu, Mahabad, Kirmanşah, Sakız ve Sine'yi gezmiştir. İlk cild büyük şehirlerin birbirine mesafesi, şehir tasvirleri, aşiretler ve dinler hakkındadır. Özellikle bölgede yaşayan aşiretlerin yerleşik olup olmama durumu, sayıları ve hangi mıntıkalarda yaşadıklarını kapsamlı olarak belirlemesi açısından çok önemli bilgiler sunar. İkinci cild ise daha çok rotaların detaylı tasviridir, birinci cildin eki gibi de düşünülebilir. [92]

Hindistan'la ilişkili diplomat ve askerler dışında 1818'den 1823'e kadar Hindistan'da yayımlanan The Calcutta Journal'in editörlüğünü yapan gazeteci [93] J.S. Buckingam da içerisinde Kürtlerle ilgili bilgiler barındıran iki seyahatname yazmıştır. [94] O, seyahatnamelerinde Halep, Urfa, Diyarbekir, Mardin, Musul, Bağdat, Serpol,[95] Kirmanşah, Hamedan, İsfahan, Şiraz, Basra ve Bombay güzergâhında karşılaştıklarını yazmıştır. İki seyahatnamesinde izlediği güzergâhlar göz önüne

---

[91] William Francis Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition**, Kegan Taul, Trench &Co., London, 1888, c.1, s.94.

[92]Francis Richard Maunsell**, Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1880** 2 vols, Government Central Printing Office, Simla, 1890, s.V.

[93]Buckingham, **Oriental Harold on Colonial Rewiew**, J. M. Richardson, London 1824, c.1, s.9.

[94] James Silk Buckingham, **Travels in Mesopotamia Including a Journey From Aleppo to Bagdad, By the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities,** Henry Colburn New Burlington Street, London, 1827, ve James Silk Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia**, **Including a Journey from Bagdad by Mount Zagros to Hamadan, the Ancient Ekbatana, Researches in Isphahan and the Ruins of Persapolis and Journey from thence by Shiraz and Shapoor to Sea-Shore Description of Bussorah, Bushire, Bahrein, Ormuz, and Muscat, Narrative of an Expedition Against the Pirates of the Persian Gulf with Illustrations of the Voyage of Nearchus, and Passage by the Arabian Sea to Bombay,** Henry Colburn, London, 1829.

[95] Kirmanşah'a eyaletine bağlı bir şehir.

alındığında Kürt coğrafyasının büyük bir kısmını gezdiği görülür. Buckingham, yüzyılın ilk yarısında Kürtlerle ilgili kapsamlı bilgi sunması münasebetiyle incelenilen ve yararlanılan önemli bir seyyahtır.

Hindistan'daki görevi münasebetiyle Kürdistan'dan geçen Frederick Forbes, sağlık görevlisi olmasından dolayı diğer seyyahlardan ayrılmaktadır. 1838 Ekim sonunda, Bombay'da sağlık görevlisi olarak çalışan Forbes, Hindistan'dan dönüş yolunda Musul'da bulunan Yezidilere uğramak ve onların dini hakkında bilgi toplamak amacıyla Başika'da bir şeyhin yardımını alır ve birlikte Şengal'e giderler. Forbes'in Şengal gezisi sonrası Yezidilerle ilgili izlenimleri *The Journal of Royal Geographical Society of London'da* yayımlanır.[96] Bu gezisi Hafız Paşa'nın Yezidilere yönelik seferinden kısa bir süre sonra gerçekleştiği için seferle ilgili önemli ve özgün bilgiler içermektedir.

EIC ile doğrudan bağlantısı olmayan fakat emperyal hizmetlerden çok da uzak olmadığı anlaşılan Walter B. Harris İngiltere hükümetinin isteğiyle önceleri Fas'a gitmiştir. Fas'ta bulunduğu zamanlarda elde ettiği bilgileri aktardığı seyahatnamesinde Fas'ta olmasından dolayı İngiliz yetkililerden ücret aldığını belirtir. Aynı zamanda Times muhabiridir.[97] Fastaki görevi bitince deniz yoluyla Batum'a geçmiş, Tiflis'ten başladığı seyahatini Tebriz, Mahabad, Banê, Kirmanşah, Bağdat istikametini takip ederek gerçekleştirmiştir. Bu seyahatinin ayrıntılarını İran Kürdistanı'nda yaşayan Kürtler hakkında kapsamlı bilgiler içeren seyahatnamesinde yazmıştır.[98] Harris'in bu seyahatinde, İngiliz görevlilerin yanında konaklaması ve hemen Fas seyahati sonrası, bu güzergâhı takip etmesi onun sadece bir muhabir/ gazeteci olmadığını aynı zamanda İngiltere için hizmet veren biri olduğu kanısını güçlendirir.

İncelenen dönemde Diyarbekir ve Erzurum konsolosluklarında görevliler tarafından yazılan seyahatnameler de vardır. Erzurum Konsolosu James Brant bunlardan biridir. O, ilk seyahatinde 1835 yılında Erzurum'un kuzeybatı ve

[96]Frederick Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezídís, and of Various Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khábúr", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, 1839, S.9, s.409.

[97] Walter B. Harris, Moroccco That Was, William Blackwood and Sons, London 1921, s.27-30.

[98] Bkz.Walter B. Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** William Blackwood and Sons, London 1896.

güneybatısında bulunan yerleri gezmiş ve seyahatnamesini 1836'da *The Journal of Royal Geographical of London*'da yayımlamıştır. Brant, ikinci gezisinde A.G. Glascott'la birlikte, Erzurum'un güneyi, doğusu ve kuzeydoğusuna gezmiştir. Bu gezi de 1840 yılında aynı dergide yayımlanmıştır.[99] Bir anlamda iki gezi Erzurum ve çevresi düşünüldüğünde birbirini tamamlamıştır. İkinci gezide, kendinden önce hiç ve kendinden sonra çok az İngiliz seyyah tarafından ziyaret edilmiş olan Kulp, Lice, Hani ve Hazro'yu gezmiştir. Brant ve Glascott'un seyahatnamesi, uzun süreden beri yarı bağımsız olarak yönetilmiş Kürt Hükümetlerinin son bulduğu bir döneme rastlamaktadır. Onların seyahatnamesi, eski idari yapının yerine yenisinin tesis edildiği o zamanlara dair bilgiler aktarması dolayısıyla önemlidir.

Brant dışında Kürt illerinde konsolos olarak çalışıp seyahatname yazan bir diğer kişi de Kürdistan konsolosu John George Taylor'dur. O, 1861-63 yılları arasında ve 1866 yılında Diyarbekir etrafını gezmiştir. Bu iki gezisi sonucunda yayımladığı seyahatnameler, daha önceki meslektaşı Brant'ın tarzına benzer bir şekilde birbirini tamamlayan eserlerdir. İlk gezisini 1865'te ikinci gezisini de 1868 yılında *Journal of Royal Geographical Society of London*'da yayımlamıştır.[100] Taylor'un kendi ifadesine göre daha önce bölgeye gelen Avrupalı seyyahlar genelde hep kullanılan güzergâhları kullanarak ara yollar üzerinde görebileceklerini es geçmişlerdir. Bundan dolayı kendisi, antik eser ve kalıntılara ulaşmak için alternatif güzergâhlar denemiştir.[101] Taylor ilk gezisinde Diyarbekir, Silvan, Siirt ve Garzandaki antik kalıntıları tespit etmiş ve bazılarının krokisini çıkarmıştır. İkinci gezisinde ise Dersim'e gitmiş, orada yaşayanlarla bir süre kalmıştır. Dersim ve çevresi de seyyahlar tarafından daha önce uğranılmamış bir bölgedir. Bu sebeple Taylor'un bu seyahatnamesi araştırmacılar tarafından önem atfedilen bir eserdir.

---

[99] James Brant, A. G. Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" **Journal of the Royal Geographical Society**, 1841, S.10; James Brant, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", **The Journal of Royal Geographical Society of London,** Vol. 6, John Murray Albemarle Street, London, 1836.

[100] John George Taylor, "Travels in Kurdistan with Notes of the Source of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood", **Journal of the Royal Geographical Society of London,** 35, 1865; John George Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researchesnin the Deyrsim Dagh, in 1866", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, London, 1868, S. 38.

[101] John George Taylor, "Travels in Kurdistan", S.35, s.22.

Yukarıda belirtilenler dışında Osmanlı ordusunda muvazzaf kişilerin yazmış oldukları seyahatnameler de vardır. Bunların ilki, Erzurum'da Osmanlı ordusunda General Williams'ın doktoru olarak görev yapmış Humpry Sandwith'tir. General Williams, Erzurum'da iken Rusların Kars'a saldıracağı haberi gelmesi üzerine Kars'taki garnizonun başına geçmek üzere görevlendirir. Sandwith de onunla birlikte Kars'a gider ve Kars kuşatmasında sağlık ekibinden sorumlu doktor olarak çalışır. O günleri ve sonrasında Erzurum'a dönüş serüvenini, içinde Kars-Erzurum arasında yaşayan Kürtler hakkında bilgiler bulunan, *Siege of Kars/Kars Kuşatması* adlı seyahatnamesinde yazar. [102]

Osmanlı ordusunda görevli olup seyahatname yazan ikinci kişi Binbaşı Frederick Millingen'dir. İstanbul'da görevli Millingen, merkezi otoriteye karşı direnen ve kendi aralarında savaşan aşiretleri kontrol etmek amacıyla İmparatorluk fermanıyla Kürdistan'da bulunan orduların komutanlığına getirilir. Millingen hem misafiri olduğu hem de savaştığı Erzurum-Kars ve İran sınırlarında yaşayan Kürtlerin yaşam tarzlarına, inanışlarına ve karakterlerine dair tespitlerini *Wild life Among the Kurds* adlı eserinde ayrıntılı olarak aktarır. O, bu eserini Royal Geographical Society'nin başkanı Sir Roderick Murchison'un teşvikiyle yazmıştır.[103] O devletin otoritesini sağlamak adına savaşlara çatışmalara bizzat katılmış ve arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Mukrî aşiretleri ve Milî aşireti arasındaki savaşı durdurmak için askerleriyle müdahale etmiştir, ancak Mukrî aşiretinden 25 kişinin öldürülmesiyle olayları yatıştırabilmiştir. [104] Ayrıca Kürtlerin milliyetçiliğinden sistemli olarak ilk bahseden seyyah odur. O'na göre Abdurrahman Paşa, Rewandizlı Mehmed Paşa ve Bedirhan Bey isyanları milliyetçi karakterler taşıyan ayaklanmalardır.[105]

İran ve Osmanlı sınır bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin, çoğu zaman ülke sınırlarını geçip kervanlara ya da köylere saldırıp tekrar kendi sınırlarına çekilmeleri iki ülke arasında ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan İran ve Osmanlı, aralarındaki sınırların tam olarak belirlenmesi amacıyla bir

[102] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.VI.
[103] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.11.
[104] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.315.
[105] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.211-213.

komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonda İran ve Osmanlı temsilcilerinin yanı sıra İngiltere ve Rusya'nın temsilcileri de bulunmuştur. 1842 yılında kurulan bu komisyonda İngiltere adına bulunması planlanan General Williams'ın isteksizliği üzerine, İstanbul başkonsolosu Sir Stratford Canning'in sekreterliğini yürüten Robert Curzon söz konusu vazifeye atanmıştır. Fakat sonrasında ikisi de İngiltere adına komisyonda yer almıştır. Uzun süren tartışmalardan sonra 1847 yılında her iki imparatorluğun sınırlarının belirlendiği bir antlaşma imzalanmıştır. Fakat bu antlaşmadaki sınırlar, geleneksel bilgilere dayanan haritalara göre belirlendiğinden sağlıklı olmamıştır. Sonrasında 1848 yılında bölgenin güncel durumunu incelemek adına yeni bir komisyon kurulmuştur. Yeni komisyon Bağdat'tan Ağrı'ya kadar incelemeler yapmıştır. İncelemeler 1852 yılında tamamlanmıştır. İlk komisyonda yer alan Curzon hem komisyona dair gözlemlerini hem de civarda yaşayan Kürtlere dair izlenimlerini *A Year At Erzorum and the Frontiers of the Russian, Turkey ve Persia* adlı eserinde aktarmıştır. [106]

Avrupa'nın, özellikle de İngiltere'nin Doğu Hristiyanlarına olan ilgisi Fırat keşif gezisinden sonra daha da artmıştır. Rich ve Ainsworth'un seyahatnamesinde haklarında sınırlı bilgiler aktardığı dağlı Keldaniler/ Nasturiler İngiltere'deki bilim ve din çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle bilim kuruluşu *Royal Geographical Society* ve dini bir kuruluş olan ve Hristiyanlığın yayılması için misyoner faaliyetleri destekleyen *Society for Promoting Christian Knowledge* birleşerek Nasturiler hakkında araştırmalar yapmaları için Ainsworth başkanlığında bir ekibi finanse etmişlerdir. Ainsworth bu gezisini *Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* adlı eserinde yazmıştır. [107] Ainsworth, eserinde Nasturiler hakkında verdiği bilgiler dışında, Yezidilerle ve Ankara-Malatya-Musul güzergâhındaki Kürtler hakkında da bilgiler vermiş, yine Nizip savaşı günlerinde savaşa yakın yerlerden geçip savaş günlerinde Kürtler ve diğer milletlerin durumuna dair gözlemlerini aktarmıştır.

[106] Robert Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom and On The Frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, John Murray Albemarle Street, London, 1854, s.III- VI.
[107] William Francis, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** John Parker, West Strand, London, 1842 c.1-2.

Rich'in çok az bahsettiği, Ainsworth'un baskı altında olduklarını ve İngiltere kilisesi ile bağlantı kurmaya meyilli önderlerinin olduğunu belirtmesi üzerine, Canterbury Başpiskoposu ve Londra Piskoposu, G.P. Badger ve Mr. J. P. Fletcher'i de onun asistanı olarak özel bir misyonla Kaldea ve Kürdistan'a gönderilirler.[108] Nasturi patriği daha önce Ainsworth'la görüşmesinde ilişkileri kesmemiş açık kapılar bırakmıştı. Patrik, Ainsworth'a, yani Protestanlara, okul açma izni vermişti ama çocukların kiliseye gidip kendi doktrinlerini öğrenmeleri şartıyla.[109] Ainsworth'tan sonra Nasturilere Badger'in gönderilmesi rastlantı değildir. Badger, 1835-1836 yılları arasında Beyrut'ta bulunmuş ve Arapçasını geliştirmişti. Anglican Church Missionary Society'nin Anglikan Kilisesi Misyonerlik Teşkilâtı'nın yayınevinde Arapça tercüme bölümünde çalışacak kadar Arapçaya hakimdi. Kürdistan'daki misyonunu tamamladıktan sonra Bombay'a piskopos olarak görevlendirilmişti. Daha sonraları ise İngilizlerin Ortadoğu'yu sömürgeleştirmek amacıyla düzenlediği askeri seferlere katılmış, Süveyş Kanalı hakkında askeri birimlere istihbarat raporları toplamıştır. [110] Badger'in, Hakkâri bölgesinde yaşayan Nasturileri ziyareti münasebetiyle yazdığı seyahatnamesi, çevre hakkında önemli bilgiler içermektedir. Esasen Badger'in seyahatnamesini daha önemli kılan husus ise, Kürtler ve Nasturiler arasında çıkacak çatışmalardan kısa bir süre önce orada bulunması ve çatışmaların sonuçlarına bizzat şahit olması münasebetiyle aktardıklarıdır. Ayrıca Badger'in Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve Amediye'nin son Kürt yöneticisi İsmail Paşa ile ilgili verdiği bilgiler ve Rewandizlı Mehmed Paşa isyanı sonrası yeni bir paradigmaya bürünen Osmanlı ve Kürt ilişkileri hakkında içerdiği bilgiler dolayısıyla da önemli bir eserdir. Badger'in seyahatnamesinin ikinci cildi o güne kadar Nasturiler ve dinleri hakkında yazılan en kapsamlı ve ayrıntılı eser olması hasebiyle Hristiyanlık tarihi ve Süryanileri çalışan araştırmalar için önemli kaynaklardandır.

Ainsworth ve Badger dışında misyoner olarak Kürdistan'ı gezen bir diğer kişi Oswald H. Parry'dir. O, Syrian Patriarchate Education Society/Süryani Patrikliği

---

[108] George Percy Badger, **The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a late visit to those countries in 1850; also, researchesinto the present condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and aninquiry into the religious tenets of the Yezeedees**, London, 1852, c.1, s.XIV.

[109] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** c.2, s.251.

[110] Cengiz Kallek, "Badger, George Percy", **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi,** İstanbul 2009, c.4, s.418.

Eğitim Toplululuğu adına, İngiliz dostları aracılığıyla Antakya patrikliği tarafından kurulan okulların eğitimini denetlemek için 1892 yılında doğuya gelip Süryani Kadim kiliselerini gezer. Onun seyahatnamesi, Halep, Urfa, Diyarbekir, Mardin ve Musul rotasındaki insanlar ve yerler hakkında bilgiler içerir.[111] Yüzyılın son çeyreğinde azalmış olan kapsamlı seyahatnamelerin varlığı Parry'nin eserinin önemini arttırmaktadır. Parry kendinden önceki misyonerlerin yaptığı gibi Yezidileri de ziyaret etmiş ve onların inanç sistemiyle ilgili bilgiler aktarmıştır. Yezidilere yönelik zulümleri dinlediğinde irkilmiştir. Yezidi olaylarından sonra Parry kıssadan hisse çıkararak mealen şöyle der. Osmanlı'nın hâlihazırdaki konumunun sürdürülmesi İngiltere ve diğer güçler tarafından avantajlı olarak görülebilir. Fakat İslami bir devletin gücünün muhafazasının temin edilmesi halinde İngiltere'nin görevi Osmanlı'nın bunu suistimal etmediğini kontrol etmektir. Aksi halde bugün Yezidilere kalkan kılıç, yarın Yahudilere, Yahudilerden Hristiyanlara dönecektir.[112] Onun buna benzer kullandığı ifadeler eserini farklı açılardan incelenebilmesini sağlar.

Araştırmalara göre 19. yüzyılda Kürdistan'ı ziyaret eden yegane kadın Isabella L. Bird'dür. Anglikan bir papazın kızı olan Bird, bilim ve sanat içeren çok yönlü bir eğitim almıştır. Onun seyyah olması sağlık problemleriyle ilgilidir. Kronik omurga rahatsızlığı nedeniyle seyahatlerine başlamış bu seyahatlerinde daha önce gidilmemiş yerlere dahi gitmiştir. 1886'da eşinin ölmesinden dolayı çok üzülmüş ve sonrasında tüm zamanını seyahat etmeye ayırmıştır. 1892 yılında yayımladığı *Journeys in Persia and Kurdistan* kitabından bir yıl sonra Royal Geographical Society'e seçilen ilk kadın olmuştur.[113] Bird, Bağdat'tan başladığı yolculuğunda, Hamedan, Karun bölgesi, Mahabad, Urmiye, Hakkâri, Van, Bitlis ve Erzurum'a seyahat etmiş. Bu yerlerde edindiği izlenimleri ve elde ettiği bilgileri mektuplar şeklinde tasarladığı seyahatnamesinde yazmıştır. Seyahatnamesinde bazı yerlerde aktardığı bilgilerden yola çıkarak sadece bir seyyah değil aynı zamanda İngiltere'nin emperyal planları için çalışan bir görevli olduğu da söylenebilir. Bu konuya dair

[111] Oswald H. Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, Horace Cox, Windsor, House, Bream's Buildings, E. C., London 1895, s.V.
[112] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.261-262
[113] Wan Roselezam, Wan Yahya, Farah Ghaderi, Kamaruzaman Jusoff, "The Exotic Portrayal of Women in Isabella Bird Bishop's Journeys in Persia and Kurdistan", **Iranian Studies,** 779-793, Vol.45/6, s.780

örnekler seyyahların geliş amacıyla ilgili bölümde verilecektir. Ayrıca onun seyahatnamesi ve durumu Fraser'ı düşündürmektedir. Fraser da öncesinde deneyimli bir seyyahtı ve İngiliz çıkarları için Rusya, İran ve Türkiye'deki durumu değerlendirmek için gizli görevle buralara gönderilmişti ve eserini mektuplar şeklinde kaleme almıştı. Isabella Bird de deneyimli bir seyyahtır ve hala İngiltere'nin emperyal amaçları son bulmamıştır ve o da eserini mektup şeklinde yazmıştır. Ajan-seyyahların, seyahatnamelerini mektup şeklinde yazmaları, farklı bir sebeple dahi olsa yakalandıklarında asıl görevlerini gizlemek içindir.

Tablo 1: Seyyahların Meslekleri ve Ziyaret Tarihleri

	Adı	Soyadı	Mesleği	Ziyaret Tarihi
1	Morier	James	Diplomat	1808-1816
2	Kinneir	John Macdonald	Diplomat	1813-1814
3	Buckingham	James Silk	Gazeteci-Yazar	1816
4	Heude	William	Asker	1817
5	Rich	Claudius James	Diplomat	1820
6	Chesney	R.A.	Asker	1828-1829 1835-1837
7	Monteith	W.	Asker	1828-1829
8	Mignan	Robert D.	Asker	1829
9	Fraser	James Baillie	Yazar-Ajan	1834-1835
10	Brant	James	Diplomat	1835-1837
11	Hamilton	William John	Jeolog	1836
12	Rawlison	Henry Creswicke	Asker-Diplomat	1836
13	Shiel	J.	Asker	1836
14	Abbott	Keit Edward	Diplomat	1837
15	Forbes	Frederick	Sağlık Görevlisi	1838
16	Glascott	A.G.	Diplomat	1838
17	Pollington	Viscount	Siyasetçi	1838
18	Ainsworth	William Francis	Doktor -Jeolog-Misyoner	1839
19	Badger	George Percy	Misyoner	1842-1844
20	Curzon	Robert	Diplomat	1842
21	Layard	Austin Henry	Arkeolog-Ajan	1847-1850
22	Sheil	Lady	Yazar	1850-1853
23	Sandwith	Humpry	Doktor	1854-1855
24	Taylor	John George	Arkeolog-Diplomat	1865-1866
25	Millingen	Fredrick	Asker	1870
26	Burnaby	Fred	Asker	1877
27	Barkley	Henry Charles	Mühendis	1878
28	Tozer	Henry Fanshave	Bilim İnsanı	1879

	Adı	Soyadı	Mesleği	Ziyaret Tarihi
29	Gerard	Montagu Gilbert	Asker	1881
30	Maunsell	Francis Richard	Asker-Topograf	1888
31	Bird	Isabella Lucy	Yazar Misyoner	1891
32	Parry	Oswald H.	Misyoner	1892
33	Bigham	Clive	Asker-Diplomat	1895
34	Harris	Walter B.	Gazeteci-Ajan	1895

1.2.1. Seyyahların Kürt Bölgelerini Ziyaret Etmedeki Gayeleri

Mary Louise'in, seyyahları, emperyal göz olarak değerlendirdiği daha önce aktarılmıştı. Ona göre masumca gözlemlediği iddiasında olan o gözler, bir süre sonra sahip olmanın yolunu açarlar.[114] Kürdistan'ı ziyaret eden 19. yüzyıl seyyahları için de bu büyük oranda söylenebilir. Eserlerde seyyahların çoğu zaman gerçek geliş amaçlarını yazmamış olmalarına rağmen satırların ayrıntılarında üstü örtük ifadelerle buralara geliş amaçlarının, emperyal düşüncelere hizmet ettiği ya da hizmet etme çabasında olduğu anlaşılır. Çoğunun İngiltere'nin emperyal kuruluşu olan ve onun aracılığıyla Hindistan'ı işgal ettiği EIC ile ilişkili görevliler olması bu kanıyı güçlendirir. Ayrıca yine çoğu eserin özellikle kısa olanların makale biçiminde İngiliz sömürgeciliğine hizmet etme gayesinde olan *Journal of the Royal Geographical Society of London* dergisinde yayımlanması da seyahatlerin kökeninde emperyal amaçların olduğunu gösterir. Royal Geographical Society ve İngiltere'nin emperyal amaçları arasındaki ilişkiyi Roy Bridges, seyahatin gelişmesi üzerine yazdığı kitap bölümünde açıklar. Avrupa'da ticari ve endüstriyel kapitalizmin 1830'larda güçlenmiş olduğunu ve dış dünyaya yayılmak istediğini belirtir. İngiliz burjuvazisi bu amaçla yeni pazarların bulunmasına yardımcı olan seyyahları ve kaşifleri destekler. Aynı şekilde RGS de seyyah ve kaşifleri desteklemeyi arttırır, yazı ve makalelerini yayımlar. Seyyah ve kaşifler bir anlamda bilim insanı seviyesine çıkmış olurlar. Özellikle Sir Machinson'un RGS başkanı olmasıyla İngiltere için dünyanın ele geçirilmesi, coğrafi keşiflerden daha önemli olmaya başlar.[115] Sir Machinson aynı zamanda Millingen'i eserini yazmaya teşvik eden kişidir.[116] Bu bağlamda, Sir

[114]Pratt, **Imperial Eyes-Travel Writing and Transcultiration,** s.7.
[115]Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe", s.59-62.
[116] Bkz., Millingen, **Wild Life Among the Kurds,** s.10.

Machinson'un teşviki, İngiltere'nin ele geçirmek istediği topraklarda Kürdistan'ı görmek istemesinin bir yansıması olarak görülebilir.

İngiliz seyyahların Kürtlere ve Kürdistan'a dair seyahatname yazmasının birkaç sebebi vardır. İlk ve en çok göze çarpan neden Hindistan dolayısıyla ticaret ve sömürgeleştirmeyle ilgilidir. Seyyahların bir kısmı Kürdistan'ı Hindistan'a giden yol üzerinde olmasından dolayı ziyaret etmişlerdir. *Euphrates Expedition/Fırat'ın Keşfi*, Fırat nehrinden gemilerin yürütülüp yürtülemeyeceğini bizzat test etmek için oluşturulan, üyelerinden birinin de Ainsworth olduğu bir keşif grubudur. Ainsworth demirden gemilerinin Fırat üzerinde giderken insanların, nehir etrafında bu demir geminin nasıl bir şey olduğunu ve nasıl suyun üzerinde yüzebildiğini görmek için onları, merakla izlediğini belirtir. Yine onun belirttiğine göre demir Fırat'ın üzerinde yüzdüğü zaman, İslamiyet'in düşüşü başlayacaktır.[117] Keşif ekibinin başında bulunan Colonel Chesney'e İngiltere kralı IV. William, İngiltere'nin başarısının temelde ticarete dayandığını ve onun bunu barışla elde edenlerden olduğunu, savaşı tercih etmemesini belirtir. Fakat gerekli durumlarda da ihtiyaç duydukları desteğin sunulacağını bildirir. Ayrıca ondan, kendisini bilgilendirmesi için zaman zaman Herbert Taylor'a yazmasını ister.[118] Bu keşif gezisinde sadece nehir değil etrafı da incelenecektir. Benzer bir amaçla 1888'de Maunsell Hindistan Levazım Dairesi Başkanlığı İstihbarat Birimi tarafından kuzey yönünden Basra Körfezine gidecek yolların keşfedilmesi için görevlendirilmiştir.

Yine benzer amaçlarla özelikle 1830'lardan sonra Rusya'nın Hindistan'a giden yolları, sıcak denizlere inmek gayesiyle işgal edebileceğine dair kaygılar nedeniyle Kürdistan'a gelenler vardır. Bu konu ve ihtimal İngilizler için önemlidir. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Mr. Layard 30.05.1877'de "Earl of Derby"ye yazdığı mektubunda, Rusya'nın Ermenistan'ı ilhak etmesinin Avrupa'nın geri kalanını çok fazla ilgilendirmiyor gibi göründüğünü; fakat İngiltere'nin, Hindistan'daki topraklarının hemen yukarısında olan bu ilhakın etkilerini düşünmesi gerektiğini belirtir. Rusya, bu ilhakından sonra tedricen tüm Anadolu, Fırat ve Dicle

[117] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1. s.213-214.
[118]Chesney, **the Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris,** c.1, s.13.

vadilerini ele geçirecektir.[119] Benzer kaygılardan dolayı İngiltere, Osmanlı'nın yıkılmamasını ister; çünkü Osmanlı'nın yıkılmasıyla Rusya'nın ele geçireceği topraklar, onların emperyal hedefleriyle uyuşmamaktadır. İstanbul'u yönetenler bu yolları da yönetenler olacaktır. Colonel Chesney' in belirtiği gibi: *Türkiye'nin yıkılması sadece güç dengelerinin değişmesine yol açmayacak aynı zamanda Avrupa'nın bu topraklarda ticaret yapamamasına sebep olacak ölümcül sonuçları da doğuracaktır. İstanbul'un Rusya tarafından alınması doğal olarak Karadeniz'in iki yakasının ve Yunanistan'ı kapsayan Akdeniz'in doğu sınırlarının alınmasıyla sonuçlanacaktır. Türkiye'nin hem Avrupa hem de Suriye, Mezopotamya ve Mısır'ı kapsayan Asya'da kalan topraklarnın ticareti, ister istemez İstanbul'un kim tarafından yönetildiğine bağlıdır*." [120] Burnaby de benzer kaygıları taşıyan seyyahlardandır. Onun belirttiğine göre Rusya, İran Kürtlerini kışkırtmak ve Ermenileri de Müslümanlara saldırtmak için İranlı kılığında bir ajanı İran'a göndermiştir. Bunu yaparken Rusya'nın iki amacı vardır. İlki Kotur ve Van'ı almak oradan da Musul ve Bağdat'a ilerlemek, ikincisi ise bu bölgedeki madenlere sahip olmaktır.[121]

Rus ilhakı kaygısıyla gelen seyyahlar, ilerde onlar için sürpriz bir durum oluşmaması ve hep tetikte olmak için tüm muhtemel senaryolara hazırlanmaya çalışmışlardır. Olası durumlarda askeri güzergâhların neresi olabileceğini hesaplamış, halkın kimi destekleyeceğini tespit etmeye çalışmış, orduların karşılaştırmasını yapmışlardır. Mesela 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesi Kürdistan'ın kuzey bölgelerini gezen Burnaby, Kürtlerin olası bir savaşta kimin tarafında olacağına dair bilgiler elde etmeye çalışmıştır. Ona göre Doğubeyazıt, Kürdistan, Diyarbekir, Musul ve ta Bağdat'a kadarki alanların anahtarı konumundadır. Tabi İngiltere sadece Rusların buraları işgal etmesini hesaplamamış kendi işgal senaryoları üzerinde de çalışmıştır. Kinneir, İran ya da Hindistan'ın işgali için İstanbul'un doğusunda ordunun toplanacağı en uygun yerin Erzurum olduğunu belirtir. Ona göre Erzurum, çok fazla ucuz at, katır ve onları besleyecek miktarda

[119] Austin Henry Layard, Russian Agents and the Massacres in Bulgaria, 30.05.1877 tarihli mektup, Bkz. Fred Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877, s.330-341.

[120] R.A. Chesney,. **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East**, Redfield, New York 1854, s.262.

[121] Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.222-223.

otlağa sahiptir. Ayrıca yeterli miktarda mısır çevredeki bölgelerden toplanabilir. Yolları yaz mevsiminde çok iyi ve gerekli yerlere ordunun götürülmesi için iyi hesaplanmıştır. [122]

Bazı seyahatnamelerde Kürtlerin yaşadıkları şartlardan memnun olmadıklarını, bu sebeple de Avrupalı bir güç ya da İngilizler tarafından yönetilmeleri söz konusu olursa, buna destek olacaklarını belirtikleri kısımlar vardır. Benzer ifadelerin yine İngiltere'nin emperyal bilinçaltıyla ilgili olduğu söylenebilir. Fraser, iki farklı yerde benzer durumlar aktarmıştır. Horasan'da önemli bir Kürt olan Beder Han Bey'in, Fraser'ın elçilik görevlisi olduğunu düşünüp ona bir an önce İngilizlerin gelip İran'ı yönetmesini istediğini söylediğini belirtir. Fransız olsun İngiliz olsun fark etmez, 1000 Avrupalı asker herhangi bir yerden buralara gelirse, onlar Kaçar zulmünden kurtulmak için 20000 Kürt'le gelenlere destek vereceklerdir.[123] Yine, Mahabad'da Mukrî Aşireti'nden Aziz Bey ve etrafındakilerle sohbetleri, İngiltere'nin buraya uzaklığı, ordusu, ticareti hakkında sorulan sorulardan oluşur. Bu sohbetler "ya biz gelelim sizin ülkenize ya da siz bizi yönetin" sonucuyla biter.[124] 1895 yılında Sivas'ı ziyaret eden Clive Bigham, dağlarda yaşayan Kürtlerin, Osmanlı karşıtı olduğunu ve bazı aşiret reislerinin Sivas konsolosuna, İngiltere'nin gelmesi halinde onları destekleyeceklerini bildirirler.[125]

Isabella Bird de Kürtlerin İngiliz yönetimini istediğini savunanlardandır. Urmiye yakınlarındaki Sancud'da, Kethüdanın, "*Misafirimiz olmanızdan dolayı çok mutluyuz, sizi ağırlamakta hiç sıkıntı çekmedik. İngiliz milleti tarafından korunmayı arzu ederiz.*" şeklindeki konuşmasını sık sık tekrarladığını yazar.[126] O, Sancud'dan Saitkale'ye vardığında ise bu defa Tebriz'den gelen bir hekimle karşılaşır. Hekim İngilizleri övdükten sonra ona Şah'ın ölmesi halinde, eğer İngilizler ellerini çabuk tutmazlarsa Rusların İran'ı alacağını belirtir ve okuyan İranlıların da onunla aynı fikirde olduğunu söyler. Aynı köyde yaşayanlar Bird'ün çadırını ziyaret ettiklerinde vergilerden dolayı çok zorluk çektiklerini ve fakirleştiklerini, eğer Şah ölürse İran'ın İngiltere ve Rusya arasında bölüşüleceğini ve kendilerinin Rusya'nın payına

[122] Kinneir, **Journey Through Asia Minor and Koordistan…,** s.367.
[123] Fraser, **Narrative of A Journey Into Khorasan in the Years 1821 and 1822**, s. 592.
[124] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia…,** c.1**,** s.120.
[125] Clive Bigham, **A Ride through Western Asia,** Macmillan, London 1897, s.35-36.
[126] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.196.

düşeceklerini, lakin İngiltere'nin payına düşmeyi istediklerini belirtirler. Bird'ün Kürtler ve İngilizlerin birbirini sevdiğini belirtmesi üzerine, onların verdiği cevap manidardır. "*Öyleyse neden İngiltere bize baskı uygulayan Türkiye ve İran'la bu kadar dosttur ve neden sizin gibi seyyahlar Sultan ve Şah'la konuşup bir şeyleri değiştirmiyorlar?*"[127] Bu aktarımlar, Rich ve Baban Paşası Mahmud Paşa'nın kardeşi Osman Bey arasında geçen konuşmaları anımsatır. Osman Bey, Rich'e neden Hindistan'da olduklarını sorduğunda, Rich, onlar Hindistan'da olmazsa düşmanları Fransızların orda olacağını ve Fransızların bu üstünlüklerini onlara karşı kullanacaklarını belirtir.[128] Seyyahların bu ortak belirlemelerinden anlaşılan şudur: Kendi sömürmek istedikleri yerleri, "kendileri sömürmezse, rakipleri sömürecektir", şeklinde mantığa bürümektedirler.

Kürtlerin, İngiltere yönetimie direk bağlanmalarından ziyade onların İngiltere yönetimi altında faydalı olacaklarını ve onları kendi taraflarına çekmeleri gerektiğini belirten seyyahlar da vardır. Mesela Maunsell, Kürtlerin İngilizlere karşı dostça davrandıklarını ve savaşçı Kürt ırkını, kendi tarafına çekmenin yakın bir zamanda bir zorunluluk olabileceğini belirtir.[129] Rich, Musul yakınlarında bir Yezidi köyünü ziyaret ettikten sonra Yezidilerden, enerjik, cesur, misafirperver ve iyi mizaçlı insanlar olarak bahseder. Onları köyde bulundurmaktan ve onları eğlendirmekten hoşnutturlar. Britanya yönetimi altında onlardan faydalanılabilecektir.[130] Badger ise bu amacı, daha örtülü şekilde ifade eder. Kürtler, erdemli bir yönetim altında uyumlu ve faydalı olacaklardır, aksi durumda bu bölge çorak kalacaktır.[131]

Kürt bölgelerine gelen bazı seyyahların odağında ise Kürtler değil kendi dindaşlarına duydukları merak vardır. Dindaşlarını incelerken onlarla birçok yerde aynı coğrafyayı paylaşan Kürtlerle de ilgili bilgiler sunarlar. Avrupa için Doğu, Hristiyanlık'ın doğduğu topraklar anlamına da geliyordu. Bundan dolayı Doğu'da

---

[127] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.199-200.
[128] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…**, c.1, s.98-99.
[129] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1888,** c.1, s.166.
[130] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.87.
[131] George Percy Badger, **The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850; also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry into the Religious Tenets of the Yezeedees**, London 1852, c.1, s.47.

yaşayan Hristiyanlar bir merak öğesi olmuştur. Buradaki Hristiyanlığın araştırılması aynı zamanda Hristiyan dünyasının, kendi geçmişini araştırması anlamına da gelmektedir. Urmiye ve Van arasında birçok Nasturi ya da Süryani Hristiyanlar yaşar ve bunların birçok kilisesi bulunur. Bu bölge sadece antik eserler değil aynı zamanda Süryani kilisesi tarihi açısından da birçok bilgi barındırır. Fraser'a göre, buralardaki kiliselerde Süryani dilinde yazılmış değerli elyazmaları Hristiyanlığın ilk zamanlarıyla ilgili olabilir ve bu kilise duvarları üzerindeki kabartmalar eğer deşifre edilirse, tarihi değilse bile teolojik keşifleri barındırabilir. [132] Rich'e göre de, seyyahlara kalan görevlerden biri de özellikle kilise ve manastırları ziyaret ettiklerinde doğuda çok önemsenmeyen elyazmalarının kurtarılmasıdır.[133]

İngilizlerin Doğu Hristiyanlarını ziyaret etmelerinin tek amacı tarihlerini öğrenmek değil aynı zamanda onları kendi mezheplerine katmak, onlara "nasıl yaşayacaklarını" göstermektir. Avrupalı bir misyonere göre bir Doğu Hristiyanı eğitilmeye muhtaçtır. Badger'in Midyat'ta bir kiliseyle ilgili gözlemi ve bu gözlemden yola çıkarak söyledikleri bu noktada açıklayıcı bir örnektir. Buna göre halk, Midyat'ta kiliselerin duvarlarına asılan Avrupalı kral ve kraliçelerin görüntülerinin işlendiği patiskalara, aziz diye saygı duyar. Bazıları patrik ve papazların umursamazlığı ve aç gözlülüğünden dolayı çok acı çeker; çünkü kilise görevlileri geçinmek için köylüleri tarlalarda çalıştırır, kiliseleri buğday ve arpa ambarlarına çevirirler. Kendileri için din adamı görevi olarak ürünlerin onda biri üzerinde hak talep ederler. Bundan dolayı köylüler, Badger'in onlarla kalmasını ister. Badger onların bu durumunu gördükten sonra onlar için şu sözleri kullanır: "*Zavallı insanlar! Onlar acilen onlara nasıl yaşayacaklarını öğretecek birine muhtaçlar."*[134] Badger'in bu sözleri ve fikirleri çarpıcıdır. Onlar nasıl yaşayacaklarını dahi bilmemektedirler. Bu ifade, daha önce Kürtlere karşı var olan aktarımların bir benzeridir. Aslında bu, ilerde onların yönetiminde söz sahibi olmasının hazırlayıcısı olan bir tespittir. Seyyahlara göre onlara, nasıl yaşayacaklarını öğretecek olanlar İngilizlerdir.

[132] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia…,** c.1, s.59.
[133] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.96.
[134] Badger, **Nestorians and Their Rituels…**, c.1, s.57-58.

Millingen ve Ainsworth doğunun şaşalı geçmişinden bahsederek bugünkü perişanlığın altında ezilmesinden muzdarip olduklarını belirtirler. Ainsworth daha ileri giderek Avrupa'nın bunu kabul etmemesi ve mutlaka buraları yönetmesi gerektiğini ima eder. Millingen, bir zamanlar şaşalı bir tarihe sahip bu toprakların şu an kötü olduğunu düşünmektedir. Ona göre Ermenistan platosu, diğer bir deyişle Kuzey Kürdistan insanlığa iki defa beşiklik etmiştir. Bunlardan ilki Tevrat'tan anlaşılacağı üzere insan ırkının bu topraklarda zuhur etmesidir. Çünkü Tevrat'ta anlatılan dört ırmağın üçü Aras, Dicle ve Fırat bu topraklardadır; fakat dördüncüsü tespit edilememiştir. İkinci beşiklik ise Hz. Nuh'un gemisinin önce Süphan dağına yanaşmaya çalışması olmayınca Ağrı dağında durmuş olduğu inançlarına dayanır. Bu topraklar hem bu yönleriyle hem de Asur, Med ve Ermeni imparatorluklarına ev sahipliği yapmış olmaları dolayısıyla tarihi değere sahiptir ve incelenmelidir. Fakat büyük imparatorluklara ev sahipliği yapan bu topraklar şimdi cehalet ve barbarlığın ağırlığı altında ezilmektedir.[135] Ainsworth'a göre, burası köhne yönetimler altında üretimsizlik ve harabeliğe terk edilemez. Avrupa halkı ve uygarlığı burayı restore etmeli, nüfusu üretimi ve ticareti arttırmalıdır ki geçmişin görkemi tekrar canlansın. Asur, Mezopotamya, Babil ve Kaldea tekrar dünyanın büyük milletleri arasındaki yerini alsın.[136]

1.3. SEYAHAT KOŞULLARI

Seyyahlar, seyahatlerine başlamadan önce bazı koşulları yerine getirmiş olmalıydılar. Bunların başında resmi ve gayrı resmi izinlerin alınması gelmekteydi. Resmi izinler, padişah fermanı ya da resmi yöneticilerden alınırken, imparatorluk merkezine uzak yerlerde, o bölgelerin ağa veya beylerinden alınan izinlere ihtiyaç vardı. Seyahatine İngiltere'den başlayan seyyahlar için, çoğu zaman İstanbul'dan, İstanbul konsolosluğu aracılığıyla izinler alınmıştır. Örneğin, Ainsworth ve ekibi Lord Ponsoby'nin onlar için aldığı etkili ve güçlü bir ferman sayesinde gezilerini gerçekleştirebilmişlerdir.[137] Seyyahlar elde ettikleri fermanları, gittikleri bölgelerin resmi yetkililerine gösterip yollarına devam edebilmişlerdir. Hafız Paşa,

[135] Millingen, **Wild Life Among the Koords**, s.VII-X.
[136] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, **s**.XII.
[137] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** c.1, s.8.

Diyarbekir'de, onları ağırladığında fermanlarını kontrol etmiştir. [138] Fermanlar aynı zamanda yetkililerin, seyyahlara yardımcı olmasını ve onların güvenliklerini sağlamasını sağlayan bir belgeydi.[139]

Fermanların etkisi, günün şartları ve bölgelere göre değişiklik gösterir. Mesela Fraser, Osmanlı padişahlığının uzak bölgelerinden olan Erzurum-Hoy arasındaki yolun her zaman tehlikeli ve zor olduğunu, kendi reislerine tabi ve Türklerden nefret eden Kürt aşiretlerin yanında Padişah'tan alınan fermanların bir değeri olmadığını aktarır.[140] Benzer bir durumu Ainsworth de aktarır. O, Divriği'den Sivas'a doğru giderken Singasi ve Yağbasan adlı Kürt köylerinden geçtiğinde Divriği mütesellimi ile ihtilafta olduğunu düşündüğü Kürtlere, daha önce Diyarbekir'de bölge paşasına gösterdiği fermanını ya da mütesellimin mektubunu göstermez. [141] Padişah fermanının, çok değer gördüğü yerler de vardır. Mesela Buckingham, Amudê köyünün şeyhini ziyaret ettiğinde, fermanını gösterince padişah mührünü gören şeyh yerinden kalkar ve fermanı öper.[142]

Yukarıda değinildiği üzere, padişah fermanlarının yanında bağımsız yöneticilerin bölgelerinden geçerken alınması gereken izinler vardır. Bu durumlarda genelde bir yol vergisi ve güvenliği sağlayacak kişilere verilecek ücret karşılığında seyyahlar, bağımsız yöneticinin sınırları içerisinde seyahat edebilmiştir. Layard, Musul'dan yola çıkıp Tiyari bölgesindeki Nasturileri ziyarete etmek istediğinde Amediye'ye kadar padişahın fermanıyla, Amediye'den Berwarîye kadar Kürt yönetici Abdulsamet Bey'in mektubuyla ve sonraki bölgeleri de Nasturi patriğinin, melik ve rahipler için yazdığı bir mektupla geçer.[143] Padişahlık fermanına kesinlikle sahip olduğu bilinen Buckingham, Mardin'den Diyarbekir'e giderken Berman vadisinde her biri 50 kadar Kürt aileden oluşan Awêna/Sürgücü ve Berman/Yeşilalan

[138] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, **s**.348.
[139] Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co. London, 1881, s.14.
[140]James Baillie Fraser **A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran,; With Travels Through Various Parts of Persia**,c.1, Richard Bentley, London, 1838, s.256-257.
[141] Ainsworth **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, **s.**367.
[142] James Silk Buckingham, **Travels in Mesopotamia Including a Journey from Aleppo to Bagdad, by the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities,** Henry Colburn New Burlington Street, London, 1827, s.235-235.
[143] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.147.

köylerinin bağımsız lideri Tamar Ağa'ya, Halep'ten Bağdat'a giden bir tüccar olarak tanıtılır. Tamar Ağa bu yolu kullanan tüm tüccarların ödediği yol vergisini ve komisyonunu ödemelerinden ve güvenliklerini sağlamak için de yüksek ücretli korumaların bedelini kabul etmelerinden sonra onlara, geçiş izni verir.[144]

Seyyahlar, yolculuklarını güvenlik endişesiyle iki şekilde gerçekleştirirdi. İlki, daha az tercih ettikleri şekliyle kervanlara katılarak yollarına devam etmek, ikincisi ise kendi yanlarına koruma ve rehberler alarak yola koyulmaktı. Bazı bölgelerde kervanlara katılarak seyahat etmek daha güvenli görülürdü. Mardin'den, Nusaybin'e gitmek için Mardin yöneticisinden posta atı isteyen Kinneir'e bir kervana dâhil olması önerilmiştir, çünkü Nusaybin ve Musul arasında Yezidilerin yağmalarından dolayı yol güvenli değildir. [145] Bu nedenle Musul'a gidecek olan tüccar, seyyah ve postacılar yolu tek başlarına gitmemek için Nusaybin'de toplanır ve kafile oluşturmaya çalışırlardı.[146]

Yolculukları süresince onlara yardım edecek rehber ve korumalar bazen resmi ve bağımsız yöneticiler tarafından sağlanırken bazen de kendileri tarafından sağlanırdı. Muş Paşası, Viscount Pollington'a, Muş'tan Diyarbekir'e kadar eşlik etmesi ve onu bu güzergâhta çok bulunan Yezidi Kürtlerden koruması için 12 görevli vermiştir.[147]

Yetkililer, seyyahların güvenliğini sağlama meselesini önemserlerdi. Mahabad yöneticisi Abdullah Han, Fraser'a bir rehber ayarlayıp ayrıca ona iyi davranılması ve onun iyi ağırlanması için yoldaki yöneticilere bir not yazmıştı. Notunda Fraser'ın atının bir damla kanının dökülmesi halinde 5000 toman ceza kesileceğini belirtmişti. [148] Aynı şekilde İbrahim Hanci köyünün yöneticisi Rüstem Ağa da, Fraser'a İbrahim Hanci'den ayrılırken Kufri'ye kadar ona eşlik edecek bir

[144] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.199.
[145] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.433-434.
[146] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.442.
[147] Viscount Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr and Birehjik to Aleppo in June 1838", **The Journal of the Royal Geographical Society,** John Murray Albemarle Street, Cilt 10, London, 1841, s.447.
[148] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia…,** c.1, s.161-162.

rehber ayarlamış ve içinde ona bağlı alanlarda saçının bir kılına dahi zarar verilmemesini belittiği bir mektup vermiştir. [149]

Resmi otoritelerin verdiği izin belgelerini dikkate almayan yöneticilerin olduğu daha önce belirtilmişti. Bunlardan biri Han Mahmud'dur. Yarbay Shiel yanında ona eşlik edecek bir Kürt'le Van'dan ayrılırken vezir/beylerbeyi ona: "*Yanınızda bir ya da yüz adamın olması bir şey değiştirmez. Han Mahmud'un izni olmadan kimse, size saldırmaya cüret edemez. Ve eğer o, sizin ilerlemenizden hazzetmezse az ya da çok korumanızın olması da onun, sizi engellemesine mani olamaz."* demiştir.[150] Muhtemelen 1830'da yaşanan ve hafızalarda taze olan Alman Seyyah Schultz'un öldürülmesi olayı, Vezir'in bunu söylemesine neden olmuştur. 1830 yılında Hakkâri dolaylarına, Dicle'nin kaynağını bulmak amacıyla gelen, Schultz yöneticiler tarafından gâvur ajan olarak görülmüş, o zamanlar ki yönetici Han Mahmud tarafından öldürülmüştür.[151] Muhtemelen Schultz'un öldürülmesinde Kürtlerin bireysel olarak Kürdistan'a gelen Frenkleri topraklarına el koyacakların öncüleri olarak görmeleriyle ilgilidir. Ainsworth, Hakkâri dağlarında iken bir köy reisi ona ve yanındakilere, Frenklere bu topraklarda izin olmadığını; çünkü onların gelecekte buralara el koyacakların öncüleri olduklarını söylediğini aktarır.[152]

Görevli rehberler, eğer resmi yönetici tarafından sağlandıysa ücret almaz; ama genelde bahşiş talep ederlerdi. Eğer seyyahın kendisiyle anlaştıysa zaten yapılan pazarlık sonucu belirlenen ücreti alırdı. Yükü fazla olan seyyahların, bölgeyi bilen katırcılarla anlaşıp onlarla yola devam ettikleri de görülürdü. Mesela Isabella Bird, Hamedan'dan Urmiye'ye gitmek istediğinde, o ana kadar ona eşlik edenler, güzergâhın güvenli olmaması nedeniyle ona refakat etmemişlerdir. Sonrasında Bird, yüklü 60 katırını Urmiye'ye götürecek olan bir katırcıyla anlaşıp yola koyulmuştur. Bu yolculuk sırasında ücret karşılığında 5 katır sadece Bird'e ait olacak ve onun yükü ve hizmeti için kullanılacaktır.[153] Katırcılarla çıkılan yolculuklarda güzergâhı

[149] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia …,** c.1, s.191.
[150] J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se‟ert, Erbil to Suleimanieyh in July and August 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London,** vol.8, 1838, s.68.
[151] Millingen, **Wild Life Among the Koords, s.**168.
[152] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** c.2, s.242.
[153] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.165-166.

katırcılar belirlerdi.[154] Posta görevlilerine katılıp onlarla ilerlemek de bir seçenekti. Bu durumda da gidilen her menzilde yeni atlar temin edilmeye çalışılırdı, bu diğer yolculuk türlerine göre daha pahalıydı. [155]

Seyyahların yolculukları esnasında konakladığı yerler, gittikleri yerin şartlarına göre değişmekteydi. Onlar, hiçbir konaklama yeri bulmamalarına karşın kesinlikle yanlarında çadırlarını taşırlardı. Hatta seyahat edenlerin sayılarının çok olması halinde özel olarak çadır kurucuların tutulduğu dahi görülürdü.[156] Kervanlarla yolculuk edenler, şehir dışında kendi çadırlarında kaldıkları gibi şehirlerde ve uygun yerlerde hanlarda kalmayı tercih ederlerdi. Seyahatinin bir kısmını kervanlarla geçiren Buckingham, Urfa ve Diyarbekir'de iken handa konaklamıştır. Hanların olmadığı yerlerde seyyahlar, köyün misafir evi işlevini gören divanhanelerde kalırlardı. Divanhaneler, aynı zamanda halkın da buluşma yerleri olduğundan seyyahlar, buralarda halktan bilgi toplayabilmişlerdir.[157] Fraser, İbrahim Hanci'da iken Rüstem Ağa'ya ait divanhanede ağırlanmıştı. [158] Bazı zamanlar onlar için bir ev ayarlanırdı. Rich, Süleymaniye'de iken ona paşa tarafından şehirdeki bir ev ayarlanmıştı.[159] Seyyahların, hane halkının misafiri oldukları da olurdu. Millingen, Kürtler ve Ermenilerin yaşadığı bir köyde Kürtlere misafir olmuş, ona ayırdıkları bir odada kalmıştı. Hatta bu durum sabah uyanan Millingen'in, yanlışlıkla mutfağa gitmesine yol açmıştı ki bu karşılaşma, Kürtlerin yeme içme kültürüyle ilgili faydalı bilgiler elde edilmesinee olanak sağlayacaktır.[160] Millingen dışında Sandwith[161] ve Harris de Kürtlerin evlerinde misafir olarak kalmışlardır.[162]

1.4. SEYYAHLARIN YARARLANDIKLARI YAZILI KAYNAKLAR

Bir seyyah yolculuğa çıkmadan önce gerekli izin ve malzemesini tedarik etmenin yanı sıra güzergâhıyla ilgili daha önceden doğuda ve batıda yazılmış

[154] Millingen, **Wild Life Among the Koords,** s.3.
[155] Fraser,**A Winter's Journey…,** s.257.
[156] Bkz., Rich, **Residince in Koordistan…**, c.1, s.5.
[157] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia…,** c.1, s.115.
[158] Fraser, **Travels in Koordistan and Mesopotamia…,** c.1, s.183.
[159] Rich, **Residince in Koordistan…**, c.1, s.82.
[160] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.124.
[161] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.311.
[162] Walter B. Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** William Blackwood and Sons, London 1896, s.210.

kaynakları okurdu. Evvelce yazılmış olanları okumak, daha önce hiç karşılaşmadıkları bir coğrafyaya onları hazırlardı. Tarihi metinler içerisinde en fazla okunan eser, benzer güzergâhı takip etmiş olan Ksenophon'un eseridir. Onun eserini okumayan seyyah, neredeyse yok gibidir. Seyyahların okuduğu diğer kaynakların bir kısmı şunlardır. Ebu'l-Feda, İbn Esir, İbn Xelikan, Taberî, İbn Batrik, Ebu'l-Ferec, Pococke, Ockley, Gibbon, Tavernier, Crichton, Cooke Taylor, Niebuhr, Heredot, Tudelalı Bünyamin, Marco Polo, D'herbelot, Strabo, Diodurus Sicilus, Homeros, Arrian, Şeref Han ve İbn Havkal. Mesela, Buckingham Urfa'dayken daha önce oraya gelen seyyahlardan, Tavernier, Pococke, Niebuhr ve D'anville'e sık sık atıf yapar, uğradığı şehirlerin ortak olması durumunda isimlerini zikreder ve o şehirden nasıl bahsettiklerine değinir.[163]

Tarihi kaynakları okumanın yanı sıra kendilerinden önce gelen seyyahların eserlerini okuyan, bunları eserlerinde belirten, bazen de onlardan alıntılar yapan seyyahlar da vardır. Mesela Layard, yolculuğa çıkmadan önce Fraser, Morier, Kinneir, Rich ve diğer seyyahların tüm eserlerini okuduğunu belirtir.[164] Fraser'ın Kinneir'in eserini okuduğu açıktır; çünkü altıncı mektubununun başında: "*Eğer Macdonald Kinneir'in Asia Minor ve Armenia haritasını incelerseniz Ararat dağının güney kısmından size yazdığımı anlarsınız*." diye yazar. [165] Parry, Mezopotamya'yla ilgili tarihi kaynakların yanında Badger, Buckingham, Ainsworth ve Layard'ın eserlerinden faydalandığını, eserinin önsözünde belirtir.[166]

Bazı seyyahların birbirlerini referans gösterdikleri yerler de vardır. Bird, Van civarındaki yolların güvensizliğinden bahsederken Layard ve Tozer'i kaynak gösterir. [167] Önceki seyyahları, en fazla kaynak gösteren ise Tozer'dir. O eserlerinde, İngiliz ve diğer milletlerden seyyahların eserlerini kaynak olarak göstermiştir. Von lennep, Layard, Edwin John, Von Moltke, Taylor, Shiel ve Brant, onun kaynak gösterdiği seyyahlardandır.

---

[163] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.77-78.
[164] Layard, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia,** c.1, s.7-8.
[165] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s.253.
[166] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry,** s.XIV-XV.
[167] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.335 dipnot.

1850'lere kadar Kürdistan'ı gezen seyyahların büyük bir kısmının, birbirini tanıdığı söylenebilir. Kinneir, seyahatnamesini bazı kaynak kişilerden elde ettiği bilgiler ve kendi gözlemleri sonucunda oluşturduğunu, bu kişilerden birinin de Mr. Rich olduğunu belirtir.[168] Buckingham, 1816'da Bağdat'ta Rich'in misafiri olmuştur. Rich'in ölmeden önce Şiraz'da görüştüğü kişilerden biri Fraser'dır. Mrs. Rich tarafından seyahatnamede yayımlanan Fraser'ın mektubundan ikisinin çok iyi dost olduğu ve Fraser'ın, Rich'in cenaze töreninde bulunduğunu öğreniriz.[169] Fraser'ın tanışık olduğu tek seyyah Rich değildir. Layard, kendi seyahatine çıkmadan önce Londra'da, Fraser ve Sir Henry Rawlinson'la tanışır, onlardan bilgi alır. Badger ve Layard aynı tarihlerde Musul'dadırlar. Badger eserinin birçok yerinde Layard'ın eserlerine atıf yapar. Onların birbirleriyle tanıştıkları, Badger'in Musul çevresindeki nehirler ve kolları konusunda Layard'ın onu bilgilendirdiğini söylemesiyle anlaşılır.[170]

[168] Kinneir, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire,** s. 338.
[169] Bkz., Rich, **Residince in Koordistan…**, c.2, s.237-243.
[170] Badger, **Nestorians and Their Rituels…**, c.1, s. 78

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRDİSTAN'IN İDARİ YAPISI

Kürdistan'ın 19. yüzyıldaki idari yapısını, daha iyi anlayabilmek için o güne kadar varolmuş idari sistemi anlamak gerekir. Bu konuda Şeref Han ve Evliya Çelebi'nin eserleri başvurulabilecek temel kaynaklardır. Hem bu amaçla hem de seyyahların gözlemlerinden yansıdığı kadarıyla konudan çok uzaklaşmamak için önceki durum kısaca bu şekilde açıklanabilir. Kürt hanedan ailelerinin bazen bağımlı bazen bağımsız olarak yönettikleri Kürt bölgelerinin çoğu, kısa bir dönem yani Akkoyunlular zamanında yabancılar tarafından yönetilmiştir. Şah İsmail'in gücünün yükselmesi ve Akkoyunluların bölgedeki gücünü kırmasıyla Kürt hanedan aileleri tekrar eski ata topraklarını yönetmeye başlamışlardır. Fakat 12 Kürt beyi, Şah İsmail'e bağlılık bildirmek için huzuruna çıktıklarında, Şah İsmail onları hapsedip yerlerine kendi yöneticilerini atamıştır. Sonrasında ise Kürt beyleri hapisliklerinden kurtulup tekrar eski bölgelerini ele geçirmek için uğraşmaya başlamıştır. Böylece Şah Ali Bey, tekrar Cizre Beyliğini almıştır. O ve Bitlis Hükümdarı Emir Şeref, Sultan Selim'e bağlılık bildirerek onu Diyarbekir, Ermenistan ve Azerbeycan vilayetlerini alması için teşvik etmişlerdir.[171]

Şah Ali Bey, Emir Şeref ve ikna ettikleri Kürdistan'ın diğer beyleri, Sultan Selim'e sadakat ve bağlılık sunmak adına bir mektup yazıp Mevlana İdris/İdris-i Bitlisî'ye vermişti. Kürdistan beylerinin dileği üzerine Sultan Selim, İran üzerine yürümüştü. Kürt beylerinin de içinde olduğu Osmanlı ile İran ordusu Çaldıran'da savaşmış ve savaşı Osmanlı-Kürt İttifakı kazanmıştı. Kürt beyleri adına Sultan'a bir mektup sunan Bitlisî, Sultan Selim'den, yöneticilik görevlerinin önceden olduğu gibi hanedan ailelerine verilmesi lütfunda bulunmasını ve Safevîleri Diyarbekir'den çıkarmak için de başlarına büyük bir şahsiyeti beylerbeyi olarak tayin etmesini dilemişti. Sultan, dilekleri olumlu karşılayarak kendi aralarından birini beylerbeyi seçmelerini istemişti. Bitlisî, herkesin bu göreve kendisini layık gördüğünü,

[171]Şeref Han, **Şerefname**, Mehmet Emin Bozaslan (çev.), c. 1, Ant yayınları, İstanbul 1971, s.146-147.

kendinden başkasını istemediğini bu sebeple Sultanlık sarayından birinin beylerbeyi olması durumunda Kürt Mirlerinin ona bağlı kalacaklarını bildirmişti. Bunun üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir eyaleti beylerbeyliğine atanmıştı.[172]

1514-1517 yılları arasında Osmanlı, almış olduğu toprakları üç eyalete ayırmıştı. Diyarbekir, Rakka ve Musul eyaleti. Diyarbekir eyaletinin idari örgütlenmesini, Bitlisî oluşturdu. Bitlisî, Kürdistan'ın hanedan ailelerin, kendi ata topraklarını yönetmelerini sağladı. Kürt hanedanların yöneteceği yerlere Kürt Hükümeti denildi.[173] Diyarbekir eyaletinin idari birimleri hakkında ayrıntılı bilgileri Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde buluruz. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Diyarbekir eyaletinde beş Kürt hükümeti ve yurtluk-ocaklık olarak da sekiz Kürt sancağı bulunmaktadır. Kürt hükümetlerinin ve sancaklarının yöneticileri azil ve atama kabul etmezler. Yöneticiler öldüğünde yerlerine oğullarından biri ya da bir yakını geçer. Yurtluk-ocaklık sancaklarla Kürt hükümetlerinin farkı, yurtluk-ocaklık sancakların topraklarının tımar ve zeametli olması, hükümetlerin ise topraklarının hakimleri tarafından mülkiyet üzere yönetilmeleridir. [174]

Yavuz Sultan Selim zamanında başlayan Osmanlı'ya bağlı Kürt statüleri, Diyarbekir eyaleti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Diyarbekir gibi Van vilayetine bağlı hükümet statüsünde Kürt beylikleri kurulmuştur. Bu beylikler, Hakkâri, Bitlis, Mahmudî, Pinyanişî, Beni Koturî, Biradosî, Çevlanî, Dümdümî ve Dünbilî hükümetleridir. [175] Diyarbekir ve Van'a kıyasla güneydeki beylikler daha az kayıtlara geçmiştir. Soran ve Baban Mirlikleri de 19. yüzyıla kadar hemen hemen bağımsız olarak yaşamışlardır.[176] Kinneir'in aktarımlarından da benzer bir yapının Amediye'de de söz konusu olduğu aşikardır. Amediye sadece sözde Bağdat paşalığına bağlıdır ve hiç vergi ödemez.[177]

Yukarıda zikredilen hemen hemen tüm hükümetler ve Kürt sancakları, 19. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu zamandan sonra II. Mahmud'un

[172]Şeref Han, **Şerefname**, 480-481.
[173]Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, iletişim yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2015, s.239-240.
[174]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı,(haz.) kitap 4, cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.33.
[175]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** s.254-256.
[176]Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.242.
[177] Kinneir, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire**, s.295-296.

merkezileşme ve ayanlara son verme politikası, Kürt Mirliklerinin son bulmasına zemin hazırlamıştır. 1830'lu yıllarda II. Mahmud Kürdistan'daki eski usule dayalı Kürt yönetimlerini ortadan kaldırıp Osmanlı otoritesinin bölgede tesisi için adımlar atmıştır. Bu amaçla II. Mahmud, Reşit Mehmed Paşa'yı Sivas valisi olarak atamış, Musul yöneticisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa ve Bağdat yöneticisi Ali Paşa'ya da gerektiğinde kuvvetlerini onun hizmetine sunma talimatı verilmiştir. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra ise onun görevini Hafız Paşa devam ettirmiştir. [178]

Bu yüzyılda meydana gelen değişikliklerle mirler konumlarını kaybetmiş. Onların yerlerine, merkezden gönderilen valiler atanmıştır. Valiler, otoriteyi sağlayamayınca ise aşiret reisleri birbirleri ile savaşmaya başlamıştı. Daha öncesinde mirlerin kontrol edebilmeye muktedir olduğu bu savaşlar, artık Kürdistan'da kanunsuz ve güvensiz bir ortam oluşturmaya başlamıştı. Bruinessen ve Jwaideh bu durumun dini otoriteler tarafından yani Şeyhler tarafından doldurulduğu görüşündedirler. [179]

2.1. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN 19. YÜZYILDA KÜRDİSTAN'IN İDARİ YAPISI

Kürt bölgelerini ziyaret eden seyyahlar, mezkûr yüzyılda Kürdistan'ın idari yapısıyla ilgili önemli bilgiler aktarmışlardır. Onlara göre, Kürtlerin bağımsız karakterde olmaları biraz da coğrafyalarıyla ilgilidir ve onlar sadece sözde bağımlıdırlar. Buckingham, bu durumu şöyle aktarmaktadır. *"Kürtler tüm çağlar boyunca bağımsızlıklarına tutkun olmuşlardı; ülkelerinin doğasının onlara bağışladığı ve kolayca koruyabildikleri bir nimet, çünkü sarp dağlar, dar geçitler, kapalı vadiler, ulaşılmaz yükseklikler ve kolayca savunulacak mevkilere sahiptiler.*" [180] Yüzyılın başında seyahatlerini gerçekleştiren diğer seyyahlar da benzer çıkarımlarda bulunmuşlardır. Morier'e göre "*Kürdistan bir kısmı Türk bir kısmı Pers devletine bağlı mirler tarafından yönetilir. Geri kalanlar ise sözde bağımlıdırlar; isteklerine göre bir gücün topraklarından diğerine gider gelirler ve bu*

[178] Wadie Jwadieh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İsmail Çekem, Alper Duman, (çev.) İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004, s.104.
[179] Jwadieh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, s.144; Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.339.
[180] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.321.

durum onları göçebe ve yağmacı bir hayata yönlendirir."[181] John Griffith de Morier gibi Kürtlerin bağlılığı konusunda benzer görüşlere sahiptir. Ona göre, Kürtler sözde Osmanlı'ya bağlıdırlar; fakat onların, Divan merkezinden uzak oluşu ve hızlı yer değiştirmeleri, yasa ve düzenlemelerin uygulanmasına ve Sultanın düzenli olarak onlara iletmek istediklerine engel olur. Bu yüzden onlara gerçek anlamda bağımsızdırlar denilebilir. Onlar Karadeniz'le güney Suriye arasında seçtikleri yerlere yerleşirler.[182] Mignan'a göre de Osmanlı ve İran'ın Kürdistan'da egemenlik iddia etmesi sözde kalmaktadır; çünkü Kürtler sadece savaş zamanında asker sağlamakla mükelleftirler. [183]

Yukarıda adı geçen yönetim biçimi olan eyaletlere bağlı mirlikler dışında kendi bölgelerinde bağımsızca davranan aşiretler de bulunmaktadır. Buckingham, Diyarbekir'den Mardin'e giderken, Berman vadisinde her biri 50 kadar Kürt aileden oluşan ve her ikisi de bağımsız Tamar Ağa tarafından yönetilen Awêna ve Berman köylerinden bahseder. [184] Kinneir de Diyarbekir paşasının hükmünün, surlar içerisinde geçerli olduğunu, Diyarbekir ve Mardin arasının çeşitli Kürt aşiretlerinin kontrolünde olduğunu belirtir.[185]Ainsworth da Yusuf Ağa'nın Tur bölgesini, yarı bağımsız bir şekilde yönettiğini aktarmıştır.[186] Layard'ın belirttiğine göre de, Mardin civarında çok güçlü olan Millî aşireti, görünüşte Diyarbekir Paşalığına bağlıdır. Mardin ve Habur arasında ticaret yapan tüm kervanlardan vergi alan bu aşiretin ağaları çok zengindir. Bu zenginlik ve güçleri dolayısıyla Sultan tarafından Paşa payesine mazhar olurlardı. [187] Kinner'in belirttiğine göre de Çatak, sözde Van paşalığına bağlı olmasına rağmen Hertoşî aşiretinin merkezidir.[188]

---

[181] James Morier, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years1810 and 1816,** Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London 1818, s.157.

[182] John Griffiths, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** T. Cadell and W. Davies; and Peter Hill, Edinburgh; by John Breton, Edinburgh, London, 1805, s.316.

[183]Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.VIII.

[184] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.198.

[185] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…**, s.554.

[186] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.334.

[187] Austin Henry Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; With Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert: Being Result of a Second Expedition,** John Murray, London, 1853c.1, s.315.

[188] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se‟ert, Erbil to Suleimanieyh in July and August 1836", s.67.

Seyahatnamelerde Muş, Bitlis ve Doğubeyazıt'ın idari yapısı hakkında ise kısıtlı bilgiler vardır. Brant ve Glascott'un aktardığına göre Beyazıt Paşalığı, sözde Erzurum'a bağlıdır ve birkaç nesildir aynı hanedan tarafından yönetilmektedir. Şimdiki yöneticisi Behlül Paşa'dır. Onun babası Mahmud Paşa tam anlamıyla bağımsız bir paşalık oluşturmuş ve İshak Paşa sarayını inşa ettirmiştir. [189] Öte yandan bir başka idari birim olan Muş Paşalığı, yaklaşık yüz yıl kadar önce Alaaddin Bey tarafından kurulmuştur. O zamandan beri onun ailesinin üyeleri tarafından bazen daha az bazen daha çok bağımsız şekilde yönetmiştir. Son yıllarda tam olarak Osmanlı'ya bağlanan ve vergi vermeye başlayan Bitlis,[190] her zaman kendi ırkının en medenisi olanlar tarafından yönetilmiş[191] ve Muş Paşası Emin Paşa'nın babasının onları hakimiyeti altına almasına kadar bağımsızca yönetilmiştir. [192]

Kürdistan'daki yarı bağımsız yönetimlerden bahseden seyyahların çoğu, yüzyılın başında seyahat edenlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi II. Mahmud'un merkezileşme ve Osmanlı hakimiyetini daha görünür kılmaya dayanan politikaları sonucu mirliklerin son bulmaya başladığı dönem, bir anlamda Reşit Paşa'nın Sivas valisi olarak atanmasıyla başlatılabilir. Bu nedenle bir sonraki kısımda son Kürt Mirlikleri incelendikten sonra Reşit Paşa ve Hafız Paşa'nın Kürdistan'a yönelik seferleri ve bu seferlerin etkileri seyyahların gözlemleriyle aktarılacaktır.

2.2. SEYAHATNAMELERDEN YANSIDIĞI KADARIYLA SON MİRLİKLER

2.2.1. Amediye/Behdinan Mirliği

Şeref Han, 1597'de eserini yazarken, İmadiye hükümdarlarının soyunun Abbasi halifelerine dayandığını, Şemdinan'dan Amediye'ye göç ettikleri esnada liderlerinin adının Bahaddin olmasından dolayı Behdinî olarak tanındıklarını ve onların hükümdarlıklarının 400 yıllık bir geçmişi olduğunu belirtir. Safevîler zamanında, Amediye yöneticisi olan Hasan Bey, o zamanki şartlar gereği ilk başlarda Şah İsmail'e bağlılığını bildirmiştir. Diğer Kürt yönetimleri gibi Çaldıran savaşına

[189] James Brant, A. G. Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" **Journal of the Royal Geographical Society**, 10, 1841, s.422.
[190] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.395.
[191] Shiel, "Notes on a Journey From Tabriz Through Kurdistan", s.73.
[192] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" , s.380.

kadar Osmanlı'ya tabi olmayan Amediye, bu savaştan sonra Sultan Selim'in çıkardığı bir fermanla Osmanlı'ya bağlanmış ve tahtına Hasan Bey'in oğlu Hüseyin Bey çıkmıştır.[193]

Osmanlı yönetimi altındaki Amediye, kendi iç işlerinde bağımsız vergi vermeyen ve savaş esnasında Osmanlı'ya asker sağlayan bir hükümet statüsündeydi.[194] Amediye hükümeti, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise daha önce sahip olduğu ayrıcalıkları yitirmiş ve yıkılmıştır. 1834 yılında Rewandiz miri Mehmed Paşa, topraklarını genişletmek amacıyla Amediye'ye saldırmış ve Amediye'yi kendi topraklarına katmıştır. Bu zamana kadar buraya gelen seyyahlar Kinneir, Rich ve Fraser'dır. Fraser, Amediye kalesine saldırılan günlere şahit olmuştur.

Kinneir'in belirttiğine göre soyu Abbasi halifelerine dayanan Amediye yöneticisi, Kürdistan'ın en güçlü ve en zengin yöneticilerinden biridir. Her ne kadar sözde Bağdat Paşasına bağlı olsa da her anlamda hanedan soylu bağımsız bir prensliktir. Onun yönetiminde çok nüfuslu, Kürt, Nasturi, Keldani ve Katoliklerden oluşan 31 bölge vardır.[195] Soylarının Abbasi halifelerine dayanması, hem Osmanlı tarafından hem de halk tarafından onlara, dini bir saygı duyulmasını sağlamıştır. Rich, Amediye'yi ziyaret ettiğinde onların hala güçlü oldukları ve toplum nezdinde kutsal bir saygıları olduğunu gözlemlemiştir. Onun aktarımlarına göre, Behdinan Paşaları Kürdistan'ın en soyluları olarak görülürler çünkü soylarının Abbasi halifelerine dayandığı söylenir, onlara kutsal kişilermiş gibi bakılır. Eğer Amediye yöneticisinin paraya ihtiyacı olursa, aşiret reislerine misafir olur ve oradan ayrıldığında reisler ona, gönüllü olarak sundukları parayı takdim ederler. Toplantılarda veziri, Farslar gibi onu eğilerek selamlar ve ona saygılı bir uzaklıkta oturur. Ondan sonra Meroori/Mizûrî aşiretinin reisi gelir, baş vezirin yanına oturur. Sonrasında derecesine göre her aşiretin reisi oturur. Bazı Behdinan prensleri dışarıya çıktıklarında yüzlerini Bağdattaki son halifeler gibi örterler.[196] Ainsworth da seyahatnamesinde, soylarının Abbasi halfelerine dayanması münasebetiyle onların

[193]Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.125-128.
[194]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** kitap.4, c.1, s.699.
[195] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s. 456.
[196] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.153-154.

halk tarafından kutsal göründüklerini belirtir.[197] Fakat seyyahların belirttiği bu saygı, 19. yüzyılın başında azalmaya başlamıştır. Amediye Mirliğine bağlı birçok yer kendi bölgelerinin yöneticiliğini daha bağımsızca sürdürmeye çalışmışlardır. Bunun sebeblerinden biri de Paşa'nın, kalesine kapanıp sadece Amediye şehriyle ilgilenmesi mirliğin diğer yerlerini göz ardı etmesidir.

Amediye Mirliğine bağlı bölgeler, kendi içerilerinde yaşadıkları yönetimsel problemlerin de etkisiyle Rewandız Miri Mehmed Paşa'nın saldırıları karşısında çok direnememiştir. Amediye mirliğine bağlı birçok yeri fetheden Rewandızlı Mehmed Paşa daha sonra Amediye Kalesini kuşatmış ve sonunda burayı ele geçirmeyi başarmıştır.[198] Sonrasında ise Mehmed Paşa, Osmanlı tarafından yenilince Amediye mirliği bir süre daha hanedan aile tarafından yönetilmiştir. Behdinan mirliğini, bir süre ayakta tutan İsmail Paşa'nın saltanatının, Musul valisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa tarafından yıkılmasıyla da bu mirlik son bulmuştur. [199]

2.2.2. Cizre Mirliği

Cizre, Akkoyunlular zamanında yabancılar tarafından bir süre yönetilmiştir. Şah İsmail zamanında Kızılbaşlar, Cizre'ye saldırmış; fakat Emir Şeref'in savunmasıyla Cizre'yi alamamışlardır. Emir Şeref'in ölümünden sonra, Şah Ali Bey bin Emir Bedir, Botan aşiretinin ileri gelenleri tarafından seçilerek beylik görevine getirilmiştir. Şah Ali Bey'in de aralarında bulunduğu Kürdistan hükümdarlarından on iki kişi, Şah İsmail'e bağlılıklarını sunmak üzere Şah İsmail'in sarayına gittiklerinde Şah İsmail, onları hapse attırmıştır. Bir süre sonra zindandan kurtulan beyler, ülkelerine geri dönmüş ve topraklarını almaya çalışmışlardır. Şah Ali Bey de tekrar Cizre beyliğini almıştır. [200] Osmanlı-Kürt ittifakı ve İran arasında gerçekleşen Çaldıran savaşını Osmanlı-Kürt ittifakının kazanması sonucunda Yavuz Sultan Selim, Cizre'ye, Diyarbekir eyaletine bağlı olmak üzere hükümet statüsü vermiştir.[201] 19. yüzyılın ortalarına kadar Cizre, bu şekilde hanedan ailesi tarafından bugünkü terminolojiyle söylersek yarı-bağımsız ya da otonom şekilde yönetilmiştir.

[197] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.197.
[198] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.68-69.
[199] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.160.
[200] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.144-147.
[201] Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** kitap.4, c.1, s.27.

Lakin 19. yüzyılda değişen koşullar ve politikalar sonucunda bu konumunu kaybetmiştir. Cizre'nin mezkur yüzyılda gücünü kaybetmiş olduğunu ya da gücünü kaybetmemiş olsa bile ihtişamını kaybettiği söylenebilir.

Özellikle Rewandiz miri Mehmed Paşa isyanından sonra Osmanlı'nın Kürt bölgeleri hakkında fikirleri değişmiş ve bu bölgelerde Osmanlı hakimiyetinin daha fazla hissedilmesi için uğraşılmıştır. Çünkü çok güçlenen emirler, isyan edip başkaldırabilirlerdi. Bu nedenle Kürt yöneticilerin bağlı bulundukları eyalet yöneticileri, hem ülkelerinin bu düşüncesini desteklemek hem de kendi hakimiyet sınırlarını genişletmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu yöneticilerinden biri de Musul Paşalığına atanan İnce Bayraktar Mehmet Paşa'dır ki Cizre Mirliğinin sonlanmasının fitilini ateşlemiştir.

İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Musul Paşalığında kontrolü sağladıktan sonra daha fazla toprak elde etme hırsıyla kurnazlık ve fitnelerle daha önce Bağdat Paşalığına bağlı olan Behdinan bölgesini, topraklarına katmış ve böylece kuzeyden Tiyari bölgesine komşu olmuştu. Bununla da yetinmeyen Mehmet Paşa, Botan bölgesini de kendi yönetim sınırları içine almayı kafasına koymuştu. Bunun için Osmanlı'ya birçok rapor yazmıştı. O sıralarda, o bölgedeki dağlı Kürt ve Nasturi aşiretlerini düzene koymak isteyen Osmanlı sultanını, Kürdistan'da Osmanlı idaresinin daha çok hissedilmesi vaadiyle ikna etmeyi başarmıştı. Botan Mirliği de 1841 yılının başlarında, Diyarbekir paşalığından alınarak Musul Paşalığına bağlanmıştı. [202] Bu atamayla artık Bedirhan ve Osmanlı arasındaki güvensizlik kendini tamamen ortaya çıkarmıştı. Çünkü Bedirhan Bey buna şiddetle karşı çıkmasına rağmen Osmanlı bu düzenlemeyi gerçekleştirmişti.

Her ne kadar birçok kaynakta Bedirhan Bey'in isyanından bahsediliyorsa olsa da incelenen dönem seyyahları olan Badger ve Layard'a göre, Bedirhan Bey isyandan dolayı değil, Osmanlı'nın tüm uyarılarına rağmen Nasturilere ikinci defa saldırması sonucu çıkan savaşta yenilgiye uğratılmıştır. [203] Millingen ve Barkley

[202] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.183.
[203] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.371-372.

daha sonraları konuyla ilgili konuştuklarında ise durumu isyan olarak nitelerler.[204] Bedirhan Bey teslim olduktan sonra yerine geçen Ezdinşer Bey de 1855 senesinde isyan eder. O sırada, Ferik unvanıyla Osmanlı ordusuna kabul edilen ve daha önce sınır belirleme komisyonunda İngiltere adına yer alan İngiliz General Williams, Osmanlı ordusunda görevli Polonyalı bir görevliyi, namı diğer Mahmud Paşa'yı, İngiliz yetkilisi olarak görevlendirir ve Ezdinşer Bey'e gönderir. General Williams, Mahmud Paşa'dan, Ezdinşer Bey'e şartları kabul etmemesi halinde İngiltere ve Fransa ordusuyla baş başa kalacağını söylemesini ister. Mahmud Paşa, Ezdinşer Bey'e giderek onu, en yakın İngiliz konsolosluğuna sığınmaya ikna eder. Sonrasında Ezdinşer Bey, Musul konsolosluğuna sığınır ve takipçileri dağılır.[205] Ezdinşer Bey isyanının son bulmasıyla Cizre Mirliği de yıkılmıştır.

Cizre Mirliğinin son bulmasından sonra da Cizre'de küçük bir isyan vuku bulmuştur. Bu isyan 1878 yılında Diyarbekir Paşası Abdurahman Paşa'nın konuğu olan Barkley tarafından aktarılır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Bedirhan Bey'in oğullarından biri, bir birlik oluşturup Ruslara karşı savaşmak için topraklarına döner. Kürtler tarafından çok iyi karşılanır her taraftan Kürtler, hediyelerle onu ziyarete gelirler. İstanbul'a döndüğünde durumu kardeşlerine anlatır. Kardeşlerden biri Cizre'ye dönüp bir isyan başlatır ve Cizre kaymakamını şehirden çıkarır, kendini şehrin yöneticisi ilan eder. Fakat sonrasında Diyarbekir valisi, Cizre'ye bir ordu gönderir ve Bedirhan Bey'in oğlu yenilir. İstanbul'dan Siirt kaymakamına gönderilen telgrafta Cizre'ye gidip onunla konuşması ve eğer İstanbul'a dönerse ona paşalık verileceği ve yer tahsis edileceğini söylemesi istenir.[206]

2.2.3. Baban Mirliği

Sultan Süleyman, Bağdat'ı fethettikten sonra, o zamanlar Baban Hükümdarı olan Hacı Şeyh, Sultan Süleyman'a biat etmek için yola koyulur. Hacı Şeyh yolda öldürülür. Bunu duyan Sultan Süleyman, Baban vilayetini Hacı Şeyh'in oğlu Budak'a

[204] Bkz., Millingen, **Wild Life Among the Koords**, s.212, Henry Charles Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia,** John Murray, London 1891, s.278.
[205] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars, s.**212-214.
[206] Henry Charles Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia,** John Murray, London 1891, s.279.

verir.[207] Evliya Çelebi de Sultan Süleyman'ın Bağdat seferinden sonra, Osmanlı'ya bağlanan Şehrezor Eyaletinden bahseder. Bu eyaletin sınırları İran'dan Bağdat'a kadardır ve 18 sancağı dağlar içinde sarp kayalıklardan oluşan ve bugüne kadar asla savaş ile alınamamış olan Kürt yerleşimleri olduğunu kaydeder.[208] Evliya'nın bahsettiği alan Baban Mirliğinin kapsadığı alanla örtüşmektedir. Orta Çağ Kürt tarihi için çok önemli iki kaynaktan elde edilen bilgilere dayanarak Baban Mirliğinin Kanuni zamanından sonra Osmanlı hakimiyetine girdiği anlaşılabilir.

Babanlar, haklarında seyahatnamelerden en kapsamlı bilgileri elde edelibilen mirliklerdendir. Bu kapsamlı bilgiler, oraya çok sayıda seyyahın gitmesinden ziyade giden seyyahların ve bilhassa Rich'in aktardığı değerli bilgilerdir. Aslında Rich'in seyahatnamesinin bu kadar kapsamlı olmasının sebebi onun, sağlık sorunlarından dolayı Bağdat'a göre havası güzel olan Süleymaniye'de uzun süre kalmış olması ve Paşa ailesi tarafından ağırlanmasıdır. O, yedi ay Kürdistan'da kalmış ve bu sürenin çoğunu Süleymaniye'ye ayırmıştır. Rich'ten on beş yıl kadar sonra Süleymaniye'ye gelen Fraser ise hem veba hem de Rewandiz Miri'nin isyanı sonucunda Süleymaniye'nin içinde bulunduğu kötü durumu resmetmiştir.

Babanların kendi mirliklerinin kuruluşuna dair efsane-hikaye karışımı bir anlatıları vardır. Onlar, hikayelerini Rich'e anlatmış, o da bu hikayeyi, seyahatnamesinde yazmıştır. Babanların kuruluş efsanesinin özeti, şu şekildedir: Vaktiyle Darişmana'da yaşayan Fakih Ahmed ve Hıdır adında iki kardeş vardı. Fakih Ahmed, Bilbasilerin zulmünden dolayı köyünü terk eder, İstanbul'a gider ve öcünü alıncaya kadar dönmeyeceğini söyler. O, İstanbul'da iken Sultan'ın ordusuyla Frenklere karşı savaşa katılır. O zamanlar savaşlardan önce teke tek dövüşler yapılır ve kazanan taraf savaşın kazananı olurmuş. Osmanlı için Fakih Ahmed, öne çıkıp teketek dövüşür, rakibini yener, tam onu öldürecekken rakibinin kız olduğunu anlar. Kız af diler, canını bağışlarsa onunla evleneceğini söyler. Ahmed onun canını bağışlar. Bu durumdan çok memnun kalan Padişah, ona ne istediğini sorar. O da Darişmana bölgesini ister. Frenk Keighan/Keyhan ile evlenerek Darişmana'ya döner, onların iki çocuğu olur. Baba Süleyman ve Budak Keyhan. Fakih Ahmed,

[207] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.316.
[208] Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** s.684-685.

Bilbasilerle birçok savaştan sonra onların hükümranlığına son verir. Bir gün o evde değilken 400-500 Bilbasili, Darişmana'ya saldırır. Keyhan, çoğu saldırganı öldürür ve Darişmana'yı kurtarır. Sonrasında Ahmed'e olan can borcunu ödediğini söyleyerek ülkesine doğru yola çıkar. Bunu duyan Ahmed, peşinden gider, tekrar savaşırlar, Keyhan, onu yaralar ve yoluna devam eder. Sonrasında Ahmed'in öleceğini düşünerek gelip onun yaralarını sarar ve yine ülkesine doğru yola çıkar. Ahmed, iyileşip onu takibe devam eder. Frengistan'a gider, orada Keyhan'ın düğününü basarak damadı öldürür. Yanına Keyhan'ı alarak Pişder'e döner, topraklarını genişletir. Onun ölümünden sonra yerine Babanların atası olan Baba Süleyman geçer.[209]

Rich'e aktarılan bu anlatı her ne kadar tarihi kaynaklarla henüz desteklenmediyse de kendi içerisinde doğruluklar barındırması muhtemeldir. Evliya Çelebi, Şehrezor eyaletinin yöneticilerinden bahsederken eyalete bağlı iki hükümeti kadınların yönetebilmesinin kanuni olduğunu belirtir. IV. Murad zamanında Hanzade Sultan adlı bir kadının 40-50000 askeriyle İran'a saldırıp talan etmesinden beri bunun böyle olduğunu ifade eder.[210]

Babanlar, Soranların yönetimi altında Pişder'in feodal reisleriydiler ve onların başkenti, o zamanlar Darişmana idi. [211] Sonraları Soranlardan bağımsızlaştılar. 19. yüzyılda Baban Emirliği, idari olarak Bağdat paşalığına bağlı ve Kürdistan Paşası unvanlı bir Kürt tarafından yönetilirdi. [212] Baban Paşaları, topraklarının Osmanlı ve İran sınırında bulunmasından dolayı devlet yönetiminde çok zorluk çekmişlerdir. Deyim yerindeyse arafta kalmışlardır. Mahmud Paşa, Rich ile ilk karşılaşmasında, iki rakip güç arasında sınır olmanın onun üzerinde yarattığı baskılardan söz eder. İran'ın asla son bulmayan vergi, katkı istekleri ve de onların doğal hükümdarı Türklerin, İran saldırılarına karşı asla onları savunmaması vb. durumlar, ülkenin varlıkları üzerinde de baskıya sebep olur. Paşa, dini duygulardan dolayı Osmanlı'ya daha yakın hissederken, halkın çoğu, Osmanlı'ya ne saygı

[209] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.292-296.
[210]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** s.685.
[211] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.157.
[212] Kinneir, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire,** s.295-296.

duymakta ne de güvenmektedir.[213] Paşanın kardeşi Osman Bey ise, Mahmud Paşa gibi düşünmemekte ve az da olsa Farslara meyilli görünmektedir. Osman Bey, bu konuda Rich'e şöyle demiştir. *"Benim ülkem berbat bir halde. Eğer Türklere hizmet ederseniz, istedikleri zaman saldırır ve sizi tahttan ederler; eğer Farslara hizmet ederseniz sürekli sizden para isterler."* [214] Rich'in Süleymaniye'de varolan fiili duruma yönelik değerlendirmesi şu şekildedir. *"Burada karışıklığının adam akıllı çözülemeyeceği bir oyun devam etmektedir, bu açıkça bir "ruse contre ruse"/"kurnazlığa karşı kurnazlık" durumu. Bağdat Paşası, Kürdistan Paşasını ve Kirmanşah şehzadesini aldatma gayretinde, Kirmanşah Paşası da ikisini aldatma gayesinde ve hepsi birlikte Osmanlıyı kandırma gayretinde."*[215]

Hem Osmanlı hem İran, Süleymaniye'yi alabilmek için farklı şekillerde girişimlerde bulunurlar. Bunlardan biri de hanedan mensuplarına gizli mektuplar göndererek onları, kendi taraflarına çekme çabalarıdır. Örneğin, Bağdat valisi Davud Paşa, geçen sene Mahmud Paşa'nın en sevdiği kardeşi Hasan Bey'le, onu abisine karşı kışkırtmak için yazışır ve başarılı olur. Hasan Bey, Bağdat'a gider, orada onur konuğu olarak ağırlanır ve ona Köysancak paşalığı verilir. Fakat bu sadece birkaç hafta sürer; çünkü Davud Paşa, bu durumda Farslarla bir olabilecek Mahmud Paşa'yı engelleyemeyeceğini anlar ve Mahmud Paşa'nın isteği doğrultusunda Hasan Bey'i teslim eder.[216] Benzer bir kendi tarafına çekme olayı, Abbas Mirza tarafından gerçekleştirilir. Abbas Mirza, Pişder yöneticisi Yusuf Bey'e, Pişder ve Serdeşt yöneticiliğini vaad eder, buna kanan Yusuf Paşa onun tarafına geçer.[217] Benzer durumların yaşanmaması için Mahmud Paşa, iki kardeşi Osman ve Süleyman Bey ve amcası Abdullah Paşa'yla müridi oldukları Mevlana Halid'in yanına giderler. Mevlana Halid'in yanında, onlardan birine Türk ya da Farslardan gizli bir mektup geldiğinde bu mektubun hepsinin gözü önünde ve Mevlana Halid'in yanında açacaklarına dair kılıç, kuran ve evlilikleri/telakları üzerine yemin ederler. İlk önce Osman Bey'e Kirmanşah'tan bir mektup gelir. Osman Bey, Kirmanşah'ın tarafına geçerse ona Süleymaniye paşalığı önerilir. Osman Bey, sözünde durur ve ihanet

[213] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.71-72.
[214] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.102.
[215] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.,72.
[216] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.131.
[217] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.321-322.

etmez. Fakat benzer mektup, Abdullah Paşa'ya geldiğinde Abdullah Paşa, sözünde durmaz, bunu fark eden Mahmud Paşa, onu yakalatıp zindana atar.[218]

Yöneticilerin Osmanlı'yla anlaşamayıp taraf değiştirdiği hadiseler de yaşanmıştır. 1819'da Mahmud Paşa, Fars kralının oğlu Kirmanşah şehzadesiyle Türklere karşı birleşmiş ve Bağdat Paşalığına bağlı alanlara saldırmıştır.[219] Aslında iki gücün arasında taraf seçmek zorunda kalmak, sonunda Babanların daha fazla kayıp vermesi, aynı anda iki güce de bağımlı olmalarına yol açmıştır. Şöyle ki, Abdurrahman Paşa ile Bağdat arasında sorunlar çıkar bunun üzerine Abdurrahman Paşa, Kirmanşah'a giderek yardım talebinde bulunur. İranlılar, iki taraf arasında arabuluculuk yaparlar ve Abdurrahman Paşa, İran'a yıllık vergi ödemek ve çocuklarından birini esir bırakmak karşılığında tekrar ülkesine dönerek yönetime geçer. Sonraları, Osmanlı, Bağdat yöneticisi Süleyman Paşa'nın yerine Abdullah Efendi'yi atar. Bu yeni atamayı gerçekleştirmesi için de Reis Efendi'yi görevlendirir. Fakat Reis Efendi, bunu ancak Abdurrahman Paşa'nın desteğini alarak yapabilir. Reis Efendi'ye yardım eden Abdurrahman Paşa, istediği kişiyi Bağdat Paşası seçtirir.[220] İstediği kişiyi, Bağdat Paşası yapan Abdurrahman Paşa, İranlılara vergi vermekten kaçınır ve oğlunun geri gönderilmesini ister. Bu arada Abdurrahman Paşa'nın oğlu, Kürtlerle komşu olan Kirmanşah'a gönderilir. Paşa, oğlunun, kendisine verilmemesi ihtimaline karşılık ordusunu toplar. Şehzade de güçlerini toplar ve Abdurrahman Paşa'nın topraklarına girerek büyük bir yıkım gerçekleştirir. Bunun sonucunda Abdurrahman Paşa, dağlara çekilir. Daha önce rehine oğlunu öldüreceğini söyleyen Kirmanşah Prensi'nin, oğlunu öldürmediğini öğrenen Paşa, barış için eşini ve bir oğlunu yanlarında 50000 tomanla rehine olarak Kirmanşah'a gönderir ve yıllık olarak 50000 toman ödemeyi kabul eder.[221] Abdurrahman Paşa,

---

[218] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.148.

[219] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.39.

[220] Rich, gelen Reis efendinin ilk önce Abdurrahman Paşa'ya Bağdat valiliğini teklif ettiğini aktarır. Bir zamanlar tek isteği herhangi bir paşalığa değil direkt İstanbul'a bağlı olmak olan fakat bu isteği hiç gerçekleşmeyecek olan Abdurrahman Paşa ise: "*Doğrudur en yüksek kademeli vezir statüsünde olacağım; fakat benim dağlarımın karlı suyunun bir damlasını imparatorluğun tüm onurundan evladır. Bunu yannda ben Bağdat'a geçtiğimde, kendi malım mülküm artacak ama bu aynı zamanda Baban ailesinin yıklmasına yol açacaktır.*" diyerek bu görevi reddetmiştir. Bkz., Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.96-97.

[221] Morier, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years 1810 and 1816,** s.158-159.

böylece resmi olarak bağlı bulunduğu Osmanlı'nın yanında, oğullarını rehin bırakarak ve yıllık bir ücret ödeyerek fiili olarak İran'a bağlı olmak durumunda kalır.

Rehinelik durumunun uzun yıllar sürdüğü aşikârdır; çünkü Mahmud Paşa'nın Rich'e anlattığı bir anısına göre Abdurrahman Paşa'nın rehin olarak Kirmanşah'ta olan oğlu kendisidir ve yine ilerleyen satırlardan öğreniriz ki halihazırda da Mahmud Paşanın kendi oğlu rehine olarak Kirmanşah'tadır.[222] Mahmud Paşa anısını şöyle aktarmıştır. "*Ben Kirmanşah'ta babamım sadakati için rehin tutulurken, o şartlar gereği Türklerin isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda benim hayatım cezalandırılacaktı ve Şehzade beni öldürmek için çağırttı. Geceydi. Ellerim arkadan bağlı bir şekilde karşısına çıkarıldım. Şehzade salonda oturuyordu ve salonun ortasındaki kandil yanıyordu ve cellat onun emirlerini yerine getirmek üzere hazır bekliyordu. Bazen onurlu bir adam bile elleri arkadan bağlı celladın önünde ölüm karşısında küçülebilir. Bu korkunç bir sahnedir. (Tanrı, sana bunu hiç yaşatmasın.) Ve benim cesaretim beni terk etti. Ama benim acım, Allahın varlığını hatırlamakla son buldu. Allahın: "Ben değil miyim, seni annenin karnından çıkaran ve şimdiye kadar seni, tüm tehlikelerden koruyan? İstediğim her an sana zarar veremez miydim? Öyleyse neden şimdi korkuyorsun? Bu adam benim irademdışında sana zarar verebilir mi?" sözlerini, sanki kalbimin atışları gibi hissettim. Ve o an rahatladım, kalbim güçle doldu, Prens'in karşısında korkusuz ve cesurca durdum. Allaha şükür, ölümle cezalandırmak yerine sadece zindana geri götürülmemi emretti."*[223] Örnek gösteriyor ki Baban paşaları her ne kadar Osmanlı'ya bağlı olsalar da rehine siyasetinden ötürü Osmanlı'nın isteklerini yerine getirirken dahi iki defa düşünmek zorundaydılar. İki imparatorluğa bağlı iki eyalet arasında sıkışmış var olma mücadelesini sürdürüyordular.

Daha önce, komşu eyaletlerin yöneticilerinin hanedan mensuplarını, kendi taraflarına çekip mirlik yönetimini tamamen ele geçirmeyi çabaladıkları belirtilmişti. Abdullah Bey ve Hasan Bey, Bağdat Paşası tarafından ve Yusuf Bey de Kirmanşah Şehzadesi tarafından kandırılmıştı; fakat Osman Bey, sözüne sadık kalmış ve ona gönderilen gizli mektubu, Mevlana Halid'in huzurunda açmıştı. Muhtemeldir ki

[222] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.298.
[223] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.144-145.

Osman Bey'i kandıramayacağını anladıklarında, onu Süleymaniye'den uzaklaştırmaya çabalamışlardır. Bu doğrultuda Mahmud Paşa, Bağdat Paşası'nın önerilerini dinleyerek Osman Bey'i, Köysancak yöneticisi olarak atamıştır. Osman Bey ise reddetmiştir; çünkü ona göre Bağdat Paşası'nın amacı, aileyi dağıtmak ve emirliği ele geçirmektir. Osman Bey'e göre Mahmud Paşa'nın en büyük hatası, dini duygularından dolayı Bağdat'a duyduğu aşırı saygıdır. Bunun üzerine Mahmud Paşa, Köysancak'a gitmemesi durumunda tüm topraklarını ondan alacağını ve kimsenin onu ziyaret etmesine izin vermeyerek cezalandıracağını belirtmiştir.[224] Önerisini kabul etmeyen Osman Bey'den tüm toprakları ve yönetici vasıfları alınmıştır. Rich'e göre bu durum kuşkusuz Bağdat entrikalarının etkisini gösterir. Böylece mirlik, aile iç çekişmelerle kendi sonunu hazırlır ve kendini, asla gerçek güçleriyle onlara karşı bir etkileri olamayacak komşu güçlerin entrikalarıyla karşı karşıya bırakırdı.[225]

Baban Mirliğinin, mezkûr hadiselere benzer olaylardan dolayı 19. yüzyılda istikrarlı olamadığı ve böylelikle ilerleyemediği aşikardır. Bu, Rich'in seyahatnamesinin sonuna eklediği paşaların hüküm süreleriyle ilgili tablodan da anlaşılabilir.[226] Rich ve Mahmud Paşa, Baban ailesi ve bölgesi üzerine konuştuklarında ki o sıralar paşalık iç çekişme ve dış entrikalardan muzdariptir. Rich, onların ailesini ve topraklarını güçlü kılması için Tanrı'ya dua edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Mahmud Paşa, ailede bu kadar güçlü insan varken bunun mümkün olmadığını; ancak bir veba çıkması ve aileden tek bir kişinin kalması sonucunda mümkün olabileceğini söylemiştir.[227] Aslında Mahmud Paşa'nın ifadesi Kürt yönetimlerinin istikrarı yolundaki önemli engellerden birine, dikkat edilmesini sağlar: birlik. Ne yazık ki bu birlik de sadece bir kişi kaldığında elde edilebilir. Çünkü çoğu Kürt, kendisinin yeterince güçlü olduğunu düşünür ve kıskançlığıyla kendisinin yönetici olmasını ister. Bunu bilen Farslar ve Türkler, bu açıkları çok iyi kullanırlar ve Rich'in ifadesiyle silahlarla başarı elde edemeyecek güçler entrikalarla bunu başarırlar.[228]

---

[224] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.313-314.
[225] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.322.
[226] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.381-387.
[227] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.322.
[228] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.321.

İncelenen dönem, bir bakıma Baban Mirliği'nin dağılma dönemidir. İdari yapıyla ilgili yakalanabilen ipuçları, daha öncesinden oturmuş önemli bir yapılanmanın olduğunu göstermektedir. Mahmud Paşa'nın baş veziri Mahmud Masraf, aynı zamanda Abdurahman Paşa ve Osman Paşa'nın da baş vezirliğini yapmıştır. O, kendi görevinin çocukları tarafından da devam ettirilmesini ummaktadır. Bir önceki Selikdar/Silahtar ölünce yerine oğlu geçmiştir; fakat oğlunun küçük olması sebebiyle yerine biri vekalet etmektedir. Oğul, büyüdüğü zaman görevini devralacaktır. Şayet barış ve başarı direkt korunabilirse bu ülke çok ilerleyecektir. [229] Seyahatnamede ayrıca seremonilerden sorumlu ışık ağası, Muhammed Ağa,[230] ve Rich'e verilmek üzere bir dünya haritası düzenleyen, ki Rich bunun çok iyi hazırlandığını düşünmüştür, bir müneccimbaşı [231] ayrıca şehrin güvenliğini sağlayan görevlilerin şefi "darogha"ya[232] rastlamaktayız.

[229] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.115.
[230] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.33.
[231] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.136.
[232] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.78.

Şekil 1: Süleymaniye Paşası'nın Bir Görevlisi[233]

Aslında Rich, belki de paşalık yıkılmadan önceki son güzel zamanları görmüştür. Rich'ten on beş yıl kadar sonra Süleymaniye'ye gelen Fraser, Süleymaniye'nin istikrarsızlaşan yapısı, Rewandiz mirinin isyanı ve 1834 yılında vebanın da gelmesiyle içine düştüğü buhranın bir panoramasını sunar. Fraser'a rehberinin anlattığına göre Abdurrahman Paşa zamanında, Serdeşt'ten Kıfri'ye, Koyê'den Banê'ye kadar üzerinde mücevherlerle gezilebilirdi. Öylesine emin bir ortam vardı; fakat sonra kardeşler arası çatışmalar başlayınca, bazen Mahmud, bazen Süleyman ülkeyi yönetti. Hiç biri üst üste 3 yıl hakim kalamadı. Sonrasında Farslar geldi ve her şeyi aldı, sonra veba salgını oldu, kıtlık oldu ve insanları yok ederek

[233] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.67.

Mirliği düşmanlarıyla başbaşa bıraktı. En sonunda da hırsızlık olayları, cezasız kaldığı için arttı. Dürüst olanlar göç etti, hırsızlar kaldı. [234]

Fraser, Süleymaniye'ye girdiği zaman tenha ıssız bir şehirle karşılaşır. Sebebini sorduğunda üç yıl önceki vebanın her şeyi mahfettiğini, kalanları da Fars ordusunun yok ettiğini ve yol üstündeki köylerin tümünü de harabeye çevirdiğini söylerler. Kürtler, o sıralar komşuların istilaları, bağlı bulundukları ülkelerin ve kendi mirliklerinin orantısız vergileri ve vebadan dolayı talihsiz bir yüzyılın ilk yarısını yaşıyorlardı.[235] O, Süleymaniye'ye geldiğinde daha önceleri Bağdat Paşalığına bağlı mirlik, kardeşler arasındaki taht mücadelesinden dolayı İran'ın Kirmanşah Beyi Muhammed Ali Mirza'nın kontrolündedir. Farslara vergi vermekte ve şehirde bulunan 400 asker ve 80 topçudan oluşan Fars ordusunu[236] geçindirmek zorundadır. Ayrıca 3 yıl önce yaşanan vebadan dolayı şehrin yarısı ölmüştür, kalan yarısının büyük çoğunluğu da Kerkük, Erbil, Rewandiz ya da Paşalığın başka taraflarına göç etmiştir. [237] Fraser'ın gözlemlediği durum aslında Rich'in 14 yıl öncesinde aktardığı arada kalma, ülkeye el konulması, kimin onları yöneteceğinin bilinmemesi meselelerinin sonucunun yaşandığı sahnelerdir. Sarayını ve evini bile çok gösterişli yapmaya çalışmayan yönetici ve şehrin sakinleri öngörülerinde haklı çıkmıştır. Bugün, evlerinden saraylarından olmuşlardır, hatta durum o kadar kötüdür ki Fraser'a sunacakları bir kilimleri bile yoktur.[238]

Süleymaniye'den ayrılıp İbrahim Hanci'ye doğru yola koyulduktan bir süre sonra Fraser, Janreze/Canreze köyünde, Baban aşiretinin tirelerinden[239] biri olan Delo aşiretinin reisi Selim Ağa'nın misafiri olur, Selim Ağa geçmiş günler için hayıflanır. Onun söyledikleri aslında yıkılmak üzere olan mirliğe bir ağıttır. *"Biz Kürtler, çok sert adamlarız, ovalarda ya da dağlarda yaşarız ve hiçbir zaman öyle övünecek çok şeye sahip olmamışızdır. Fakat şimdi sahip olduklarımız da Prens ve Paşaya gitti ve biz de işte böyle kuru ekmeğe muhtaç olduk, (önümüzde yoğurtla beraber duran siyah ekmeklerden birini alarak) bak, ne yiyoruz, atlarımız ve bizim*

[234] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.179-181.
[235] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.146.
[236] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.159.
[237] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.148.
[238] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.149.
[239] Tire, üst aşirete bağlı alt aşiret anlamına gelir.

yediğimiz ekmek aynı. Bir zamanlar misafirlerimize, iyi buğday ekmeği sunabiliyorduk; fakat şimdi bu yok, kendimizi arzunla doyurmak zorundayız. Bir zamanlar biz Kürtler askerdik, at sürmekten başka bir şey düşünmezdik, kılıç ve kalkanla talim eder, avlanır ve buna benzer işler yapardık, çünkü yaşamamıza yetecek şeylere sahiptik. Ve reayamız bizim için topraklarımızı ekerdi. Fakat şimdi herkes kılıcını bırakmış ve eline bir çift alma derdinde. Ve çift süren bir asker neye yarar, efendim? Fakat Paşa ve Farslar tüm taleplerine kavuşacaklar. Sonuç olarak reayaya kalan, firar etmekti. Onlar da Rewandiz, Kirmanşah, Musul ya da yükü daha az olan yerlere göçtüler. Böylece, gördüğünüz gibi, buralar neredeyse insansızlaştı."[240]

Süleymaniye'nin benzer kaderi 1840'lara kadar sürmüştür. Seyahatnamelerden öğrenilenlere göre Musul valisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa, 1840 yılının Mayıs'ında Süleymaniye'ye sefer düzenlemek için düzenli ve düzensiz birliklerden oluşan 2000 kişilik bir ordu hazırlar; fakat daha yola çıkmadan İranlıların Süleymaniye'yi işgal ettiği haberini alır.[241] Ainsworth'un aktardığı bu bilgi 1840'lı yılların başına kadar Baban emirliğinin, Osmanlı ve İran arasında kaldığının ve iki imparatorluğun burayı ele geçirmek için fırsat kolladıklarının göstergesidir.

2.2.4. Hakkâri Mirliği

Şeref Han'ın belirttiğine göre sultanlar, Hakkâri eyaletine saldırmaz, saldırırlarsa da atalarının mülkü olan bu topraklar tekrar onların yönetimine bırakılırdı. Örneğin, Emir Timur, Doğubeyazıt, Van ve Westan'a saldırmış, Van kalesi düştükten sonra Hoy ve Salmas'a yönelen Emir Timur, atalarından miras kalan toprakların yönetimini, tekrar İzzeddin Şêr'e bırakmıştır. Şeref Han, Cengizoğulları zamanında, eyaletin Hakkâri hükümdarlarına ait olduğuna dair Uygurca yazılmış bir emirnameyi, kendi gözleriyle gördüğünü aktarır. Hakkâri hükümdarlığı bir tek

[240] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.177.
[241] William Francis Ainsworth, "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistan; and of an Ascent of the Peak of Rowandiz (Ṭur Sheikhiwa) in Summer in 1840", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol.11, s.22.

Akkoyunlu Hasan döneminde Akkoyunluların eline geçmiş ve yabancılar tarafından yönetilmiştir.[242]

Hakkâri'nin yabancıların yönetiminden çıkması orada yaşayan Nasturilerin yardımıyla olmuştur. Şeref Han'ın aktardığına göre, Akkoyunluların Hakkâri'yi yönettiği zamanlar Mısır'a çalışmaya ve kazanç elde etmeye giden Nasturiler, orada yaşayan Esededdin Zêrînçeng'i gördüler ve yiğitliğinden dolayı onun Hakkâri hükümdarı olmasını istediler. Bu konuda anlaşarak Esededdin'le Hakkâri dağlarına döndüler. O, bir süre Hristiyanların arasında gizlendi. Hristiyanların dinlenme günü olan bir cumartesi günü, Diz kalesine saldırarak Akkoyunlu yöneticileri öldürdüler ve böylece ikinci defa Hükümdarlık kuruldu. İkinci kuruluş "şenbe" günü gerçekleştiği için ve Kürtler tarafından Şenbû şeklinde telaffuz edildiği için o günden sonra Hakkâri hükümdarlarına Şenbû hükümdarları denmeye başlandı. Eseddin'n torunu Zahid Bey, Şah İsmail'e bağlılık bildirmiştir. Şah İsmail ile sağlam bir dostlukları varmış, öyleki Şah, ona amca diye hitap edermiş.[243]

Daha önce hanedan ailesi tarafından yönetilen Hakkâri, Kanuni Sultan Süleyman'ın Van'ı fethinden sonra Osmanlı yönetimine girmiştir. Evliya Çelebi'nin de seyahatnamesinde aktardığına göre Hakkâri, azil kabul etmez vergi ödemez hükümet statüsündedir. Evliya Çelebi, Hakkâri'nin hükümet olmasından ve yöneticilerin Abbasi soyundan olmalarından dolayı orayı Hakkâri Abbasioğulları Hükümeti olarak adlandırmıştır.[244] Bu hükümette de aile içi taht kavgaları görülmüş ve İran-Osmanlı sınırında bulunmalarından dolayı karışıklıklar çıkmıştır. Hem İran hem Osmanlı, Baban Paşalığında, hanedan üyelerini kendi taraflarına çekerek kontrolü ele geçirmeyi hedefleyen politikaları burada da uygulamışlardır. Örneğin, Seyyid Muhammed, Pinyanişî aşiretinin desteğini alarak yeğeni Zeynel Bey'i tahttan indirdiğinde, Zeynel Bey, İmadiye hükümdarı Sultan Hüseyin Bey'e sığınır ve onun yardımıyla Sultan Süleyman'ın sarayına başvurur. Orada Vezir Rüstem'in ona: "*Sen, amcaoğullarının zulmunden vatanını terk edip Azerbaycan'a gitmiş olduğun ve Şah Tahmasp'a iltica ettiğin icin, kuşkusuz, burada bağırlar sana karşı öfkeyle dolmuştu. Şimdi ise aileni ve seni tutanları İran'dan geri alıp Osmanlı ülkesine getirmek için*

[242]Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.107-110.
[243]Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.110-113.
[244]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** kitap.4, c.1,s.254.

buraya geldiğinden, Padişah'ın rızası seni kapsamı içine alır; sana yeniden güvenir ve Hakkâri Hükümeti'nin sana verilmesi konusunda Sultanlık emirnamesi çıkar."[245] Yukarıdan da anlaşılacağı gibi Hakkâri mirliği, sürekli Osmanlı idaresinde kalmamış; bazı zamanlar da İran'a bağlı kalmıştır. Bu da dolaylı olarak başa geçmek isteyen hanedan mensuplarının İmparatorluk yetkilileriyle münasebetlerinden doğan bir durumdur.

Hakkâri, 1830'lu yıllara kadar yarı bağımsız hükümet konumunu korumuştur. Daha sonra Rewandiz Miri İsyanı'ndan sonra değişen politikalarla Hakkâri Emiri Nurullah Bey, Erzurum Paşası'na biat etmiş ve daha önce hanedan mensubu olarak bağımsızca yönettiği bölgeyi Osmanlı yöneticisi olarak yönetmeye başlamıştır. Nurullah Bey'in yöneticiliği esnasında Hakkâri'ye gelen seyyahların, onun hakkında aktardıkları bilgiler aynı zamanda son mirin şahsında Hakkâri hükümetinin idari yapısını da gösterir niteliktedir. 1840 yılında Hakkâri'ye gelen Ainsworth'un aktarımlarına göre Nurullah Bey, doğuda meydana gelecek değişimleri öngörmüştü, er ya da geç onun bölgesi ondan daha güçlü bir gücün eline geçecekti. Bunların dışında üzerinde üstünlük iddia ettiği Keldani Patriğine artık hükmedemiyordu. Erzurum'daki Hafız Paşa'nın, onun gücünü tanıması karşılığında kendi bağımsızlığından vazgeçti. Yani Hafız Paşa'nın otoritesini kabul edip Osmanlı'nın desteğini aldı; böylece kendi dağınık yağmacı kabilelerini kontrol altına alıp her zaman kıskandığı Patriğin gücünü yok edebilecekti.[246] Ainsworth'tan bir süre Nasturileri ziyaret eden Badger de aynı düşüncededir. Rewandizlı Mehmed Paşa olayından sonra Sultan'ın görevlileri dikkatlerini Kürdistan'ın bu haline yönelttiler. Yeni düzende Bedirhan Bey'e bir nişan verdiler ve Nurullah Bey'i de resmi görevli yönetici olarak kabul ettiler. Badger bu konu hakkında Amerikalı misyoner, Grant'tan alıntı yapmıştır. Grant'a göre Nurullah Bey, kendi bağımsızlığını, Erzurum Paşasından aldığı bir atamayla değiştirmiştir. Avrupa'nın doğuya uzanan etkisi ile doğuda yaşanacak gelişmeleri tahmin eden Nurullah Bey, yakın bir gelecekte

[245] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.114-115.
[246] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.,2, s.253-254.

mirliğin ve toprakların, ondan alınacağını ön görmüştür. Bundan dolayı Nurullah Bey Osmanlı'ya bağlanmış ve onun resmi yöneticisi olmuştur.[247]

Nurullah Bey, Osmanlı desteğini arkasına alarak kendince karlı bir iş yaptığını düşünüyordu. İlk fırsatta, bu gücü kullanmaya kararlıydı. Aynı şekilde Osmanlı'nın da bu durumu, kendi lehine kullanmasının yolu açılmıştı. Nurullah Bey, tüm Nasturilerden haraç almaya başladı ve kiliselere bağlı arazilerin ürünlerinden vergi istedi. Meliklerin içişlerine karıştı. Patrik'e karşı onları kendi safına çekti. Osmanlı da merkezi Kürdistan'ı tam olarak kendine bağlayacak adımları atmaya başladı. Öncelikle, şimdiye kadar sadece Nurullah Bey tarafından yönetilen topraklar ikiye bölündü. Başkale tarafı Nurullah Bey'in yönetimine, Julemerik bölgesi yönetimi de yeğeni Süleyman Bey'e verildi. Bundan cesaret alan Nasturiler, Süleyman Bey'i cesaretlendirip mirliği almaya teşvik ettiler. Böylece Nurullah Bey mirlikten uzaklaştırılmış olacaktı. Yanlarına bazı Kürtleri ve hatta başta tarafsız olmak isteyen fakat sonra onlarla hareket eden Patrik'i de alarak işe koyuldular; lakin başarılı olamadılar.[248] Belki de, Bedirhan Bey konusu işlenirken kapsamlı olarak ele alınan ve seyahatnamelerde de ayrıntılı olarak bahsedilen Nasturilere saldırıların sebeblerinden biri, Nasturilerin Nurullah Bey'i tahttan indirme teşebbüsündeki rolleri olmuştur.

Hükümet statüsünü yitiren Hakkâri, coğrafi ve idari konumundan dolayı sonraki zamanlarda Van, Kürdistan ve Erzurum eyaletlerine bağlı bir sancak olarak yönetilmiştir. Nitekim, 19. yüzyılın sonlarına doğru Hakkâri eyalet ve vilayet statüsünde idari taksimat içerisinde yer almıştır. [249] Bu dönemle ilgili seyahatnamelerde, Hakkâri'nin idari yapısına dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Biz sadece aydınlatıcı bilgilerden birini 1870 yılına doğru Hakkâri'yi ziyaret eden Milingen'in seyahatnamesinde tesbit edebildik. Ona göre, Gever ve Şemdinan'ın bağlı olduğu Hakkâri sancağı, Van eyaletine bağlıdır. [250] Van paşasına bağlı bir kaymakam tarafından yönetilir. Hakkâri'nin üç üyesi şeyh olan ve diğerleri bazı

[247] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.261.
[248] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.262.
[249] Ela Özkan, "19. Yüzyılda Hakkârinin İdari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)", **The Journal of Academic Social Science Studies,** (381-392), no. 65, 2018.
[250] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.160.

reislerden oluşan bir meclisi bulunur. Ayrıca orada bir muhasebeci ve müftü de görevlendirilmiştir.[251]

2.2.5. Erdelan Mirliği

Şeref Han, Erdelan hükümdarlarını, saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla birlikte bazen kendi adlarına hutbe okutan ve para bastıran hükümdarlardan saymıştır. Merwaniler soyundan olan Baba Erdelan, bir süre Goran aşireti arasında kalmış; Cengiz Devleti esnasında, Şehrezor vilayetini almış ve oranın bağımsız hükümdarı olmuştur. Sultan Süleyman'ın emriyle, İmadiye hükümdarı Sultan Hüseyin Bey, yanında bazı Kürdistan Mirleriyle, Şehrezor'a saldırmış ve yöneticisi Me'mun Bey'in teslim olmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Me'mun Bey'in amcası Sohrab, tahta çıkmış ve sonrasında Şah Tahmasb'a bağlılığını bildirmiştir.[252] Mir Sohrab, Osmanlı'yla savaşta kaybedilen yerlere ve kardeşi Mir Muhammed'in elinde olan yerlere de el koymuştur. Bunun üzerine Mir Muhammed, Osmanlı'ya sığınmıştır. Mir Sohrap, Şah Thamasb (1524-1576) ile çok iyi ilişkiler geliştirmiştir.[253] Mir Sohrab ve Şah Tahmasb'ın ölümleriyle hem Erdelan Mirliğinde hem Safevîlerde kargaşalar baş göstermeye başlamıştır. Bu gelişmeler sonucu Mir Teymur Han (1578-1590) Osmanlı padişahı III. Murad'a biat etmiştir.[254] Teymur Han'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Helûv Han (1590-1616) ilk başlarda Osmanlı'ya bağlı kaldıysa da 1592'de Şah Abbas'a biat etmiştir. Daha sonra Helûv Han'ın oğlu ve Şah Abbas'ın damadı Ahmed Han, (1616-1636) Şah Abbas'ın da desteğini alarak babasını tahttan indirmiş ve yerine geçmiştir. Sonrasında İran sarayında rehin bulunan Ahmed Han'ın oğlunun gözüne mil çekilip kör edilince Ahmed Han, Osmanlı'ya meyletmiş ve Osmanlı'nın onayıyla 1636'da payitahtını Musul'a taşımıştır. Bu haliyle Mirlik ikiye ayrılmıştır. Mirliğin İran kolunun merkezi ise Sine'ydi. IV. Murad'ın Bağdat seferi sonrası imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla

[251] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.162-163.
[252] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.99-102.
[253] Keyhan Muşir Penahi, "Erdelan Kürt Beyliğinin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar)", Veysel Başçı (çev.), **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s.80.
[254] Hüseyn-i Kumî, Kazi Ahmed bin Şerefud-din, Hülasetü-Tarih, Düzeltme: İhsan İşrakî, Tahran 1984, s.II, aktaran Penahi, "Erdelan Kürt Beyliğinin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar)", s.82.

da Erdelan Mirliği küçülmüş, parçalanmış ve güçsüzleşerek İran tarafında kalmıştır.[255]

Hem Şeref Han'ın hem Penahi'nin belirttiği gibi gah İran tarafına gah Osmanlı tarafına geçen Mirlik, incelenen süre içerisinde yani 19. yüzyıl boyunca İran'a bağlı kalmıştır. Seyahatnamelerde emirliğin tüm yüzyıl boyunca sahip olduğu idari yapıyı gözlemleyecek kapsamlı veriler bulunmamaktadır. Lakin 1820 senesinde Süleymaniye'yi ziyaret eden Rich, Sine'yi de ziyaret etmiş ve sarayda ağırlanmıştır. Rich'in özellikle saray ve o zamanki emir Emanullah Han hakkında anlattıkları, Erdelan'ın idari yapısına dair fikir yürütülebilmesine olanak sağlamaktadır. Rich dışında Kinneir, Kürtler hakkında genel bilgiler verirken, Erdelan yöneticilerinin Süleymaniye'dekilerle birlikte Kürdistan'ın en güçlü yöneticileri olduğunu ve Sine valisinin barışı korumak adına İran Şahına az bir vergi ödediğini, bunun dışında bağımsız olduğunu belirtir.[256]

Sine'de kendilerine Mamoyî denilen hanedan ailesi, 700 yıldır bu mirliği yönetmektedir. Erdelan onların meşhur bir atalarının ismidir. Bu yüzden Süleymaniye'dekilere Baban Mirimiranları denildiği gibi, onlara da Erdelan Valileri denir. Sine bölgesi, 7 vilayete ayrılır; Juanro, Hewreman, Merivan, Banê, Sakiz, Hasanabad, İsfendabad. Her vilayet de 4-5 mahalleye ayrılır. Avroman ve Banê uzun süredir aynı aileye mensup valiler tarafından yönetilmektedirler. Diğerlerine göre daha bağımsızdırlar, diğer vilayetler ise direk vali tarafından atanan vekiller tarafından yönetilir. Juanro/Ciwanro bölgesi valinin bir oğlu tarafından yönetilir.[257] Hewreman ve Banê bölgesinin uzun süredir aynı aile tarafından yönetilmesi, akla Osmanlı uygulamasındaki hükümet sistemini getirir. Ayrıca diğer vilayetlere Vali tarafından atama yapılması ve bir vilayetin yöneticisinin de şehzade olması, Erdelan'ın idari anlamda bir bağımsızlığının olduğunun göstergesidir.

Erdelan ve İran ilşkilerinin, Baban-Osmanlı ilişkilerine nazaran daha az sıkıntılı olduğu da söylenebilir. Emenullah Han, henüz sağ iken yerine geçecek oğlunu belirlemiştir. Veliahtı olan oğlu Nevruz'da İran Şahı'nın kızıyla evlenecektir.

[255]Penahi, "Erdelan Kürt Beyliğinin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri", s. 85-88.
[256] Kinneir, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire,** s.142-143.
[257] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.214-217.

Ayrıca halkı Sünni olmasına rağmen Emanullah Han, İran Şahı'nın takdirine mazhar olmak için Şiiliği benimsemiştir.[258] Gerçi veliahtın Şah'ın kızıyla evlenmesi akla yukarıda zikredilen Helûv Han'ın oğlu Ahmed Han'ın Şah Abbas'ın kızıyla evlenmesini getirmektedir. Daha sonra bu evlilikten doğan çocuk rehin olarak İran sarayında tutulmuştu. Bundan dolayı bu evlilik Erdelan- İran ilişkileri bağlamında iki türlü yorumlanabilir. İran, veliahdı, gerek damadı olarak gerekse de ilerde rehin tutacağı çocuklarıyla kontrol altında tutma arzusundadır. Ya da ilişkiler çok iyidir.

Emanullah Han'ın veliahtını belirlemiş olması tabiî ki herkes tarafından kabul görmüş değildir. İktidarın olduğu her yerde iktidarı talep edenlerin olacağı tabiidir. Han'ın küçük oğlu Hüsrev Han'ı veliaht seçmesinden sonra durumdan faydalanmak isteyenler büyük oğul Muhammed Hüseyin Han'a onu destekleyeceklerini bildirirler. O da birçok taraftarı ile birlikte Sine'den çıkar ve babasının yönetimindeki bazı köyleri yağmalar. Emanullah Han, Fars kralından izin alarak ordunun başına geçip oğlunun ardına düşer. Kirmanşah'ta karşılaşırlar. Han oğluna saldırılmaması ve oğlunun öldürülmemesi emrini verdiyse de oğlu yaralanır ve daha sonra Sine'de ölür. Emanullah Han da olayın arkasında olduğunu düşündüğü yüzden fazla kişiyi öldürtür. Birçok kişi de şehirden kaçar, Han kalanların aileleri ve eşlerini dilenecek duruma getirir, tüm mallarına el koyar ve evlerini yıkar.[259]

Erdelan Mirliği'nde idari anlamda diğer Kürt mirliklerine nazaran daha sistemli bir yapının oluştuğu gözlemlenir. Gerek sarayları gerek görevlileri bakımından, bu yüzyılda anlatılan diğer mirliklerden daha ilerde oldukları sezilir. Örneğin Rich, Emanullah Han'ın Sine'deki sarayını İsfahan'dakilere benzetir. Duvarlarında Çaldıran savaşının temsili, Safevî paşalarının portreleri, Fars kostümleri giymiş bir şekilde Büyük İskender portresi, Hz. Süleyman'ın temsili olan bir çizim, Nadir Şah'ın Moğollardan tacı geri aldığı tasvirler, Rusya İmparatoru, Wales Prensi, İspanya Kralı, Almanya İmparatoru ve Napolyon Bonaparte'ın portreleri bulunur. O batıda bile bu kadar güzel bahçeli bir saray görmediğini belirtmiştir. [260] Ayrıca seyahatnamenin farklı kısımlarında karşılaştığı yetkililer

[258] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.244.
[259] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.209-210.
[260] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.204.

arasında Mirza Feyzullah Emanullah Han'ın sekreterlerinden biri, [261] İnayetullah Bey, Emanullah Han'ın sözcüsü ve tören sorumlusu,[262] Emanullah Han Sine'de bulunmazken onun yerine bakan ikinci oğlu, [263] Sine valisinin veziri ve diğer üç bakanı, [264] ayrıca 300 kişilik düzenli ordu[265] vardır. Bu orduyu eğitmek için Saltanat Naib'i ve Azerbeycan Valisi Abbas Mirza, Emanullah Han'a bir Rus komutan göndermiştir. Abbas Mirza, İngiltere ile sıkı ilişkiler kuran Azerbeycan ordusunu batılı usullerle eğitmeye çalışan Avrupai tarzdaki ıslahat hareketleriyle tanınan biridir.[266] O'nun başlattığı düzenli ordu sisteminin, Emanullah Han tarafından da talep edilmesi, Han'ın aynı zamanda yeniliklere açık olduğu ve idari sistemini modern tarzda düzenlemek istediğinin de göstergesidir.

Yönetici olarak Erdelan Emirliğini güçlendiren Emanullah Han'ın, aynı olumlu durumu halkına sunamadığı da aktarılır Rich'in seyahatnamesinde. Rich'in anlattığına göre o, kurnazlık, kibarlık ve düzenbazlığı sayesinde neredeyse istediği herşeyi elde edebilir. Hırsı ve zalimliği meşhurdur. Aşırı derecede zengindir, bu zenginliğini ticaret yaparak kazanmıştır. Şehirde gerçekleştirilen her ticaretin kar ortağıdır, çobanlara verdiği koyunlar her zaman o, istediğinde aynı şekilde hazır olmalıdır, yaşlanmamalı, ölmemeli ve kurt tarafından yenmemelidir. Ayrıca o, her sene verdiği paranın yüzde yirmisini alacak şekilde para verir, yani bir anlamda tefecilik de yapar. Gittiği şehirlerden fazlaca vergi talep eder. O, mirliğe bağlı vilayetleri gezmeye çıktığında Sakız halkı, şehirlerine gelmemesi karşılığında ona 600 tümen vermeye hazır olduklarını belirtmiştir; fakat o bunu kabul etmemiş ve hem geleceğini hem de 1000 tümen alacağını söylemiştir. Onun hakkında anlatılan rivayetlerden biri de şudur; Kimileri, onu İran Şahı'na şikayete gitmişler. Şah, onları oğlu Muhammed Ali Mirza'ya göndermiştir. Bunu duyan Emanullah Han adamları ona vermesi için Prensle pazarlık etmiştir ve sonrasında büyük bir meblağ karşılığında adamların gözleri oyularak Emanullah Han'a gönderilmişlerdir. [267]

[261] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.197.
[262] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.203.
[263] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.198.
[264] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.241.
[265] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.216.
[266] Komisyon (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2009, c.1, s.27.
[267] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.211-213.

Rich'ten sonra bölgeye gelen seyyahlar Fraser, Gerard ve Harris'in seyahatnamelerinden de bölgenin idari yapısı hakkında bazı ayrıntılar bulmak mümkündür. Bu durumun daha önceden de uygulanan bir tarz olduğu söylenebilir. 1833'te Mahabad'ı ziyaret eden Fraser, Mukri aşireti reisi Abdullah Bey'in İran yönetimi tarafından Mahabad yöneticisi olarak atandığını belirtir.[268] Mahabad'taki aşiretler eskiden atalarının özgürce yaşadığı ve vergi ödemedikleri topraklarda şimdi yönetime tabi olmaktan ve vergi ödemekten hoşnut değillerdir. [269] Yöneticiler İranlı yetkililer tarafından atansalar dahi bölgenin ileri gelen hanedan ailelerinden oldukları gözlenmektedir.

İran Kürdistan'ında, yöneticilerin Kürt olmasına yönelik uygulamaların Şeyh Ubeydulahê Nehrî isyanından sonra bir süre kesintiye uğradığı sezilir. İsyandan sonra bölgeyi gezen Gerard, Sine'nın bir şehzade tarafından yönetildiğini ve onun yokluğunda yerine naibinin baktığını belirtir. Ayrıca bir önceki yönetici Kürt olan Ali Ekber Han şimdi Tahran'da bir nevi gözetim altındadır. [270] Gerard, benzer bir durumu daha önce Erdelan'a bağlı vilayet olan Sakız'da da gözlemlemişti. Sakız'da iken oradaki halkın Sünni olduğunu ve Şii yöneticilerini hiç sevmediğini, şimdiye kadar kendi bölgelerini yöneten şeflerin yerine artık Fars yöneticiler atandığını, şimdiki şeflerin hiç birinin büyük bir otoritesi kalmadığını aktarmıştır. [271] Fakat Gerard, Banê'nin ise oradaki Kürtlerin lideri tarafından yönetildiğini de aktarır.[272] Ayrıca onun anlatımlarından, isyandan önce ve isyandan sonra yönetim kademesinde değişikliğin olduğunu gözlemlemek mümkündür. Bu konuda Mahabad yöneticileriyle ilgili anlattığı bir olaydan isyana destek veren Kürt yöneticilerin yerine Fars yöneticilerin geldiğini ve İranlıların, isyana destek veren yöneticileri cezalandırdığını görmekteyiz. Şeyh Ubeydulah isyanından sonra Mahabad yöneticisi olan Hasan Ali Han, Şeyh'in taraftarlarından biri olan Süleyman Han'ı, ona mezara girene kadar hiç bir şekilde zarar vermeyeceğine dair Kur'an üzerine yemin ederek Mahabad'a dönmesi için ikna eder. Sonrasında, onun gelişi için hazırladığı karşılama

[268] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.108.
[269] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.111-112.
[270] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.41.
[271] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.33.
[272] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.35.

çadırına bir mezar kazdırır üzerine bir halı serdirir. Süleyman Han çadıra girdiğinde halıya basar ve mezara düşer. Hasan Ali Han, onu, o mezarda öldürür.[273]

Kürt yöneticiler yerine Fars yöneticilerin atanmasının, isyanla başlayıp başlamadığı kesin olmazsa da isyandan sonra artış göstermiş olduğu lakin tamamiyle uygulanmadığı ya da gevşetildiği de söylenebilir. 1895 yılında Harris, Serdeşt'e geldiğinde merkeze uzak tüm yerlerde olduğu gibi yöneticilerin Kürt olduğunu, yöneticilerin Kürt olmaması halinde halkın sıkıntı çıkardığını belirtmiştir. [274] Görüldüğü gibi İran Kürdistan'ında yaşayan Kürtler idari olarak yüzyılın sonlarına doğru görece bağımsızlıklarını kaybetmişler, yer yer Fars yöneticiler tarafından yönetilirken yer yer de bölgenin doğal yöneticileri olan kişilerin devlet tarafından atanmasıyla yönetilmişlerdir.

2.3. MİRLİKLERİN YIKILMASINDAN SONRAKİ İDARİ YAPI

Mirliklerin yıkılmasından sonra Kürdistan, doğrudan devlet tarafından atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmeye başlamıştır. Layard, Tiyari bölgesinden döndüğü zaman uğradığı Duhok kalesinde İnce Bayraktar Mehmet Paşa'nın atadığı mütesellim İsmail Bey'le karşılaşmıştır.[275] 1880'li yılların başında Süleymaniye'yi ziyaret eden Montagu Gilbert Gerard, yöneticinin Muatasarrıf Ahmet Yemar Bey olduğunu aktarır. [276] İran tarafında da benzer bir uygulamanın az bir farkla uygulandığı sezilmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru Harris, Serdeşt'in yöneticisinin tüm uzak bölgelerde olduğu gibi Kürt olduğunu belirtir. Yöneticilerin Kürt olmaması durumunda halk sıkıntı çıkarmaktadır.[277]

Yöneticilerin Kürt olmasına dair bir hassasiyetin varlığı, Osmanlı tarafında da bulunmaktadır. Osmanlı, Rewandiz Miri Mehmed Paşa'nın kardeşi Resul Paşa'ya, Kırım savaşındaki hizmetlerinden ötürü Kars Paşalığı vermiştir. Daha sonra da Van'ın hassas durumu gözetilerek ona Kürt ve güvenilir olmasından dolayı

[273] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.30.
[274] Walter B. Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** William Blackwood and Sons, London, 1896, s.220.
[275] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.229.
[276] Montagu Gilbert Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** Printed by the Superintendent Government Printing, Calcutta, , 1883, s.37.
[277] Walter B. Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** William Blackwood and Sons, London 1896, s.220.

mutasarrıf unvanıyla Van Paşalığı tevdi edilmiştir. [278] Nusaybin ve çevresinin önceden yarı-bağımsız şekilde yöneticisi olan eski bir Kürt ailenin temsilcisi olan Derviş Ağa da 1850'li yıllarda devlet tarafından tanınan bir mütesellim olarak görevini sürdürmüştür. [279]

Yüzyılın sonlarına doğru bölgenin idari yapısını yansıtan en faydalı bilgileri Millingen'in naklettiği söylenebilir. Onun, Van ve Hakkâri'nin yönetimine dair sunduğu ayrıntılı bilgiler ki, muhtemelen Osmanlı'nın diğer idari birimlerinde de benzer uygulamalar mevcuttur, değişen idari yapıyı anlamak için faydalı olacaktır. Onun aktarımına göre, mutassarrıf ünvanı verilen bir paşa, Van bölgesinin yönetiminden sorumludur. İkisi Ermeni olmak üzere on dört kişiden oluşan ve işlerinde ona yardım eden bir de meclis vardır. Muhasebeci, mutasarrıfın kontrolünde finansal yönetimden sorumludur. Müftü, Kur'an hükümlerine göre uygulanan mahkemenin başıdır. Bu yönetim şekli her ne kadar uygun bir sistem gibi görünse de işin aslı başka türlüdür. Çünkü mutasarrıf, meclis, muhasebeci ve müftü, kendini zengin etme çabasındadırlar. Bunun sonucunda yönetilmek bir yana bölge, bağırsaklarının üzerine kuş sürüsü salınmış ve geriye kuru kemik kalmış hale gelir.[280] Hakkâri sancağı, Van paşasına bağlı bir kaymakam Paşa tarafından yönetilir. Hakkâri paşasına bağlı, üç üyesi Şeyh olan ve diğerleri bazı reislerden oluşan bir meclis, bir muhasebeci ve bir müftü vardır.[281]

2.4. REŞİT VE HAFIZ PAŞA'NIN KÜRDİSTAN SEFERLERİ

Rewandiz Miri Mehmed Paşa'nın isyanının geniş bir bölgeye yayılması üzerine Osmanlı kuvvetleri, ancak koordineli bir şekilde ve faklı kollardan isyanı bastırabileceklerini fark ettiler. Bu sebeple Sivas, Bağdat ve Musul Paşalarının komutasındaki birlikler, farklı yönlerden isyanı bastırmak için ilerlediler. Sivas Valisi olan Reşit Paşa'nın Kürdistan'a yönelik seferleri bu şekilde başladı. O, aynı

[278] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.187.
[279] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.286.
[280] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.155-156.
[281] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.162-163.

zamanda Samsun'dan Harput'a kadar askeri harekatlarda kullanılabilecek bir yol da yaptırmıştı.[282]

Reşit Paşa'nın Kürtlere karşı seferlerine destek veren Kürtler de vardı. Seyahatnamelerde Muş yöneticilerinin Reşit Paşa'ya doğrudan destek verdiği anlaşılır. Bitlis yöneticisinin destek verip vermediği aşikar değilse bile Reşit Paşa'nın takdirini kazanma peşinde olduğu görülür. Brant ve Glascott'ın belirttiğine göre Muş yöneticisi Emin Paşa ve kardeşleri, Reşid Paşa tarafından takdir edilen kişilerdir; çünkü Kürtlere yönelik hareketlerinde ona oldukça yardımları dokunmuştur. [283] Shiel de seferlerin düzenlenmekte olduğu günlerde Reşit Paşa'nın karagahından dönerken karşılaştığı Bitlis yöneticisi Şerif Bey, ondan kendi yönetimi altındaki yerlerin iyi durumda olduklarını Reşit Paşa'ya söylemesini istemiştir.[284]

Reşit Paşa, ilk önce daha çok Yezidilerin yaşadığı Garzan bölgesine doğru ilerleyip o güne kadar zapturapt altına alınamayan Kürtleri Osmanlı'ya bağımlı hale getirmiştir. Reşit Paşa'nın bir orduyla üzerine geldiğini öğrenen Mirza Ağa, Sultan'a bağlılığını bildirmiş ve Garzan Bölgesinde Yezidilerin merkezi konumunda bulunan Redwan köyünde bir Türk yöneticinin varlığı kabul etmişti. Fakat sonrasında yaşanan gelişmelerde Redwan'a gönderilen yönetici Emin Ağa ve Mirza Ağa'nın çekişmeleri sonucu Mirza Ağa, tekrar yöneticiliği devralmıştır.[285]

Reşit Paşa, aynı zamanda Diyarbekir eyaletine bağlı ve Yavuz Sultan Selim zamanından beri Hükümet ya da Ekrad Beyliği statüsünde yönetilen bölgelerin de son bağımsız yöneticilerini yenmiş ve Osmanlı'nın hakimiyetini o bölgelerde daha görünür kılmıştır. Onun seferlerinden sonra Diyarbekir ve Erzurum civarını gezen Erzurum konsolosu Brant, seferler ve yeni düzen hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Brant'ın Kulp'a bağlı Nerjk, Türkçe adıyla Karabulak, köyünde misafiri olduğu Hacı Zilal Ağa'nın anlattıkları, aslında o zamanlar yaşananların anlaşılması için iyi bir örnektir. Hacı Zilal Ağa, Reşid Paşa'ya karşı direnmiş, yenilmiş, dağlara sığınmış, sonrasında teslim olarak 12 ay Diyarbekir'de hapis yatmış ve tekrar köyün yöneticiliğine getirilmiştir. Fakat bu esnada evi yakılmış, mal varlığı dağıtılmış

[282] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" , s.365.
[283] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" , s.351.
[284] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.74.
[285] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon,** c.1, s.45.

maiyetindekiler dağılmış ve iki çocuğu Diyarbekir'de ölmüştür. Brant, ona neden başkaldırdığını sorunca, kendisinin ve atalarının bir paşaya bağlı olmadığını, vergi ödemediklerini, fakat durumun neden değiştiğini anlamadığını ve başkaldırdığını belirtmiştir.[286]

60 köyden oluşan, düzenli 300 askeri olan ve 700 süvari ve 4000'e yakın süvari toplayabilen Hazro Bey'i de, Reşit Paşa'ya başkaldırısında yenilmiş ve Edirne'ye sürgüne gönderilmiştir. 70 köyden oluşan 300 süvari ve 4000-5000 civarında asker toplayabilen Lice Beyliği de yenilmiştir. Hani yöneticisi Temir Bey de Paşaya yenildikten sonra Edirne'ye sürgün edilmiştir. Görece daha güçlü konumda olan bu beyliklerin yenilmesinden sonra diğer beylerin de bir kısmı yenilmiş bir kısmı da teslim olmuştur.[287]

Kürt yönetimlerin neden yıkılmak istendiğini, yeni yöneticilerin nasıl atandığı ve bu atamaların halkı nasıl vergi yükü altında bıraktığı, Brant ve Hani'nin yeni yöneticisi Mütesellim Şerif Bey arasında geçen bir sohbetten anlaşılabilir. Bu sohbette Brant, bölgede ilerleyişin olmamasının sebebini, adaletsiz yönetim ve valilelerin açgözlülüğüne bağlar. Çünkü eğer biri hakkıyla çabalayıp zengin olursa valiler buna el koymaktadırlar. Şerif Bey, bu duruma hak vermekle birlikte çok zenginleşenin de önceki beyler gibi itaatten vazgeçip ülkeye başkaldıracağını iddia eder. Fakat kendisi gibi hukuken atanan yöneticilerin, bu duruma son vereceğini ve ülkeyi kalkındıracaklarını de ekler. Brant bu sohbetten bir süre sonra Diyarbekir'den gelen bir sarrafla karşılaşır. Bu sarraf Mütesellim Şerif'e 259 Lira borç para vermiştir, Şerif Bey de bu parayı mütesellim olarak atanabilmek için yetkililere hediyeler dağıtarak harcamıştır. Şimdi borcunu ödeyebilmek için bir salyane ilan edecektir yani bu borcu halktan toplayacaktır. [288] Brant'ın bu aktarımları, Kürt yöneticiler yerine atanan ya da kendini atatmayı başaran yöneticilerin en azından bir kısmının liyakate göre değil rüşvetle atandığını da gözler önüne serer. Mirliklerin yıkılmasından sonra oluşan otorite boşluğunun sebeplerinden birini de liyakatsiz yöneticilere bağlamak yanlış olmayacaktır. Reşit Paşa'nın seferi sonrası Diyarbekir Cizre arasında bulanan Ernuz adlı köyde görevlendirilen yöneticinin uygulamaları da

[286] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.356.
[287] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.359.
[288] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.362.

aslında yeni yöneticilerin adalet dağıtmaktan çok adaletsizliğin taşıyıcıları olduklarını gösterir. Köy yöneticisinin kötü bir uygulamasına, o sıralar köyden geçen Shiel, şahitlik etmiştir. Shiel, onun yanında iken yönetici bir davaya bakar. Bir Hristiyan ve bir Yahudi, bir Kürt'ün onların malını çaldığını idda ederler. Yargılama, son derece kötü yapılır. Suçlu, tehdit edilerek ve hiç hoş olmayan sözler sarf edilerek 200 kuruş vermeye mahkum edilir. Suçluya, yönetici tarafından "*pezevenk, köpek oğlu, eğer yalan söylersen boğazını keserim. Sen bir köpek oğlu köpeksin, parayı öde yoksa karnını deşerim*." gibi küfürler edilmiş, tehditler yöneltilmiştir.[289]

Reşit Paşa, Diyarbekir eyaletindeki Kürt yönetimlerine yönelik seferini tamamladıktan sonra Cizre'ye yönelmiştir. Cizre'yi ve Cizre dolaylarındaki yarı bağımsız konumda olan bazı aşiretleri de kontrol altına almıştır.[290] Lakin Cizre'de diğer yerlere göre farklı bir uygulama gerçekleştirmiştir. Azledilen Kürt yönetici yerine yine bir Kürt yönetici atanmıştır. Mir Seyfeddin yerine Mir Bedirhan, Cizre mütesellimi olarak atanmıştır.[291]

Reşit Paşa'nın ölümünden sonra yerine Hafız Paşa, atanmıştır. Hafız Paşa, Reşit'in başlattığı seferleri devam ettirmiştir. Hafız Paşa Şengal'deki Yezidiler, Urfa, Adıyaman, Kahta, Gerger ve Malatya civarındaki bağımlı ama boyun eğmeyen[292] Kürtleri kontrol altına almak için seferlere çıkmıştır. Seyyahların aktarımlarından Hafız Paşa'nın, Prusyalı komutanların asistanlığıyla önce Nusaybin ve Musul arasındaki tüm Yezidileri kontrol altına aldığı söylenebilir. Fakat daha sonra Osmanlı'nın Nizip'te Mehmet Ali Paşa'ya karşı savaşı kaybetmesi sonucu onlar tekrar eski bağımsız yapılarına dönmüşlerdir.[293]

Hafız Paşa, Yezidilere yönelik seferinden sonra, 1838 baharında ve yazında Kürtler üzerine iki sefer daha düzenlemiştir. İlki Akçadağ (Malatya civarı) Kürtleri

---

[289] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.84.
[290] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.334.
[291] Sinan Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, 2. baskı, Doz yayıncılık, İstanbul 2011, s.82.
[292] Bağımlı ama boyun eğmeyen ifadesi, Ainsworth'a aittir. Bu ifadeyi Gerger yakınlarına geldiğinde "We were now rendered aware that we were in a districtof Kurds who were in the vassal, but not the subject state."/"*Şimdi bağımlı ama boyun eğmemiş Kürtlerin bir bölgesine girdiğimizi ifade edebiliriz.*" Onun bu değerlendirmesi tam olarak yerini tutmaktadır. Çünkü bu seferler Osmanlı'ya bağlı ama Osmanlı'ya boyun eğmeyen Kürtlerin kontrol altına alınma seferleridir. Bkz., Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.273.
[293] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1,s. 295-296.

üzerine diğeri de Kahta ve Gerger kalesindeki Kürtler üzerinedir. Ainsworth'un belirttiğine göre Akçadağ Kürtleri, Hafız'ın seferlerine kadar kendi beyleri dışında kimsenin otoritesini kabul etmemişlerdir. Ayrıca Tokarız/Akıncılar, Kahta ve Samsat da Kürt beyler tarafından yönetilmiştir.[294] Polington da Siverek yakınlarında Hafız Paşa tarafından kontrol altına alınan ve onun zulmünden şikayetçi olan Kürt aşiretlerle karşılaşmıştır.[295]

Her iki paşanın seferlerinden sonra Hani, Eğil, Hazro, Adıyaman, Malatya ve Urfa civarındaki Kürt beyleri ve aşiretlerinin büyük oranda kontrol altına alındığı ortaya çıkar. Nusaybin ve Musul arasındaki Yezidiler üzerinde ise tam hakimiyet kurulmadığı daha önce belirtilmişti. Ayrıca bu süreçten sonra bazı Kürt mirlikleri, yöneticilerin Osmanlı'ya bağlılıklarını bildirmesi üzerine varlıklarını sürdürmüşlerdir. Onlar artık atalarından kalan özerk yöneticiler olmaktan çıkmış, Osmanlı'nın atadığı yöneticiler olmuşlardır. Osmanlı tarafından tanınan Mir Bedirhan,[296] Nurullah Bey[297]ve Han Mahmud'un[298] bölgelerini eskiye nazaran daha az bağımsızca yönetmelerini gerektiren bu yeni durum, çok eski zamanlardan beri var olan hanedanların bağımsızca yönetme geleneğiyle ters düşmüştür. Öyleki, 1836'da Hoy'dan Van'a giden Shiel, Han Mahmud'un resmi yöneticiliği aldıktan sonra da tam olarak bağımlı olmadığını, hatta resmiyette bağımlı olduğu Van Paşalığına ait yerlere dahi el koyduğunu belirtmiştir. [299]Son üç mirin, daha sonra Osmanlı'dan ayrılmak üzere oluşturdukları birliğe, İnce Bayraktar Mehmet Paşa tarafından İmadiye'nin alınmasıyla yıkılan Behdinan Emirliği'nin son yöneticisi olan İsmail Paşa da katılmıştır. Oluşturulan bu birlik önce Nasturilere saldırmıştır. İlk başlarda Osmanlı tarafından önemsenmeyen bu saldırılar, daha sonra geriye kalan tüm mirliklerin yıkılmasına da yol açacaktır. Nasturilere yönelik saldırılardan sonra Osmanlı'nın oluşturulan Kürt birliğine saldırması sonucu ilk başlarda direnen fakat sonra teslim olmak zorunda kalan Mir Bedirhan'dan sonra yeğeni Ezdinşer Bey

[294] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.296-271.
[295] Viscount Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr and Birehjik to Aleppo in June 1838", **The Journal of the Royal Geographical Society,** John Murray, Cilt 10, London, 1841, s.450-451.
[296] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.261.
[297] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.61.
[298] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.65.
[299] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.65.

Cizre miri olur, fakat 1855'te, o da Osmanlı'ya karşı ayaklanır, Ezdinşer Bey İsyanı'nın bastırılmasıyla Cizre Mirliği de yıkılmış olur.[300]

2.5. REWANDİZ MİRİ MEHMED PAŞA VE İSYANI

Kürt yönetimlerinin tarihine dair değerlendirmeleri, Rewandiz Miri Mehmed Paşa İsyanı'ndan önce ve sonra şeklinde bölümlendirmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü bu isyanla başlayan süreçte ilk defa o genişlikte Kürt toprağı, tek bir Kürt yönetiminin sınırları içerisinde kalmıştı. 1835 yılında Behdinan ve Baban Mirlikleri, Cizre ve Botan Bölgeleri oradan Siirt'e kadar olan alan, Mehmed Paşa'nın yönetimi altındaydı.[301] Sonrasında ise isyanı bastırmak için Osmanlı orduları, hiç giremediği yerlere girip daha önce itaat altına alamadığı çoğu yerin Osmanlı'ya tabi olmasını sağlayacaktı. Bu seferler, 1836 yılına kadar Reşit Paşa öncülüğünde düzenlenmişti, Reşit Paşa'nın ölmesi üzerine görevini, resmi ve fiili olarak Hafız Paşa devam ettirmişti. Reşit Paşa, Garzan,[302] Kulp, Lice, Hani ve Hazro'da daha önce vergi vermeyen ve ocaklık olarak yönetilen Kürt bölgelerini Osmanlı kontrolüne alarak buralara Osmanlı tarafından yöneticiler atamıştı.[303] Ondan sonra yerine gelen Hafız Paşa ise Şengal Yezidilerini, Adıyaman, Malatya çevresindeki Kürtler diye adlandırılabilecek Akçadağ, Kahta ve Gerger bölgelerine seferler düzenleyerek oradaki Kürtleri kontrol altına almıştı.[304]

Bu isyanın dolaylı etkilerinden biri de Mir Bedirhan'ın tarih sahnesine çıkmasıdır; çünkü Mir Mihemed'e bağlı Cizre o zamanlarki yönetici Mir Seyfeddin'in elinden alındığında Reşit Paşa tarafından Mir Bedirhan, Cizre mütesellimi olarak atanmıştı.[305] Mir Bedirhan Bey'den ilerleyen kısımlarda ayrıntılı olarak bahsedilecektir. Kürt Tarihi için dönüm noktalarından biri olan Rewandiz miri Mehmed Paşa'nın İngiliz seyyahlar tarafından nasıl göründüğünü daha o zamanlar isyan bölgesinden geçen Fraser'ın seyhatnamesinden elde ederiz. Fraser, Mir'in babasının gözünü tedavi etmek için Rewandiz'a giden Musul'daki İngiltere

[300] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars, s.**212-214.
[301] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.71-72.
[302] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.45.
[303] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.356-361.
[304] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.296-297.
[305] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.82.

konsolosluğunun doktoru Dr. Ross [306] ve kendi gözlemlerinden faydalanmıştır. Esasen, Dr. Ross'un Rewandiz miri hakkında en çok bilgi veren kişi olduğu söylenebilir. Çünkü Dr. Ross, o günlerin genel atmosferini gözlemlemenin yanı sıra bizzat Mir'le tanışıp onun hakkındaki izlenimlerini de aktarmıştır.

Dr. Ross askeri karargahta Mehmed Paşa ile karşılaşmıştır. Paşa, müşfik, hoş görünümlü, açık tenli, yüzünde çiçek hastalığından izleri olan, bir gözü kör ve opak, at sekmesinden dolayı bir ayağı topallayan ince sesli, açık kahverengi bıyıkları 12 inç/30 cm uzunluğunda, oldukça düzgün giyimli 45 yaşlarında biridir. Ayrıca, tedbirli, ileri görüşlü, çok hırslı, kıskanç ve şüpheci, istediklerini elde etmek için her şeyi yapan sert bir adalet anlayışı olan, kan dökmekten çekinmeyen ama sebepsiz de kan dökmeyen biridir. Amediye kuşatmasında ona karşı savaşan aşiretlerin bir kısmının, Amediye alındıktan sonra ona başkaldırmaları sonrasında Paşa, onları hükmü altına almak için binlercesini öldürmüştür.[307]

Mehmed Paşa, yıllar önce diğerleri gibi küçük bir bölgenin hakimi ve aşiret askerlerinin reisiyken önce babasını sonra da kardeşlerini bertaraf etmiştir. Başka bir anlatıya göre de babası kendini dine adamış sofi olmuş ve yetkilerini ona bırakmıştır. [308] Aşiret reisi olduktan sonra gücünü sağlamlaştırmış ve asker toplamıştır. İran ve Rusya savaşı sırasında da sınırlarını genişletmiş ve yukarı Mezopotamya'nın büyük bir kısmına hükmetmeye başlamıştır.

Paşa, kendi zamanında adaleti sağlamak adına çok sert tedbirler almıştır. Hükmettiği bölgelerde güvenliği sağlamış hırsızlık olaylarının da sonlandırmıştır. Burada, hırsızlık asla affedilmez ilkinde bir el, bir göz ya da burun kesilirmiş, ikincisinde daha ağır cezalar uygulanır ve üçüncüsünde kesinlikle ölüm cezası uygulanırmış. Anlatılanlara göre biri yolda bir altın bile görse ona dokunmaya cüret

[306] Bağdat'taki İngiliz konsolosluğunun doktoru Dr. Ross, Mir Mehemed'in babası Mir Mustafa'nın görmeyen gözlerini tedavi etmek için Mir Mehemed'in amcası Beyazıt Beg'in eşliğinde Bağdat'tan ayrılır. O esnada seyahatin notlarını tutar, bu notlara ulaşılamadı ya da yayınlanıp yayınlanmadığı belirlenemedi; lakin Fraser bu journalden faydalanmıştır. Ross'un yolculuğu Mir Mihemed'in Amediye'yi kuşattığı günlere denk gelmektedir.

[307] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.77-80.

[308] Mir Mihemed'in babası Mir Mustafa'nın gözlerini tedavi ettirmek istemesi ve bunun için İngiltere'nin Bağdat konsolosluğunda çalışan Dr. Ross'un savaşın en yoğun yaşandığı zamanlarda babası Mir Mustafa'yı tedavi etmeye gitmiş olması bir anlamda Mir Mustafa'nın görevini kendi isteğiyle oğluna bıraktığını destekler. Bkz., Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.67.

edemez ve bunu köyün resine götürür, köy reisi de Mehmed Paşa'ya iletirmiş. Yine anlatıldığına göre, birinin nar bahçesinden izinsiz bir nar aldığı için Mehmed Paşa'nın en sevdiği kardeşinin parmağı kesilmiştir.[309] Tay Araplarından bir şeyh yağma ve hırsızlık yapmamak kaydıyla Mehmed Paşa'nın bölgesine sığınmıştır. Uzun süre yağma yapmayan şeyh, bir gün çadırgahın yakınlarından geçen bir kervanı görünce dayanamamış ve yağmalamıştır. Ertesi gün Paşa'nın adamları gelip şeyhi, ölümle cezalandırmışlardır.[310]

Mehmed Paşa'nın hırsızlığı ve adaletsizliği azaltarak kendi bölgesini daha düzenli bir yer haline getirdiğini, Dr. Ross da Bağdat sınırlarından Kürt sınırlarına geçerken hissetmiştir. Kürt yönetimindeki köylerin nüfusu daha yoğun ve toprak daha fazla ekili dikilidir. Dr. Ross'a eşlik eden Beyazıt Bey geçtiği yerlerde Kürtler tarafından başlarında güllerle coşkuyla karşılanırmış.[311] Ross, Bağdat ve Mirin topraklarını karşılaştırrken görevlileri üzerinden de bir değerlendirme yapar. Bağdat'ta görevliler her şey için fazlaca bahşiş talep edeken böyle bir talep Mir'in hükmü altındaki bölgelerde mümkün değildir.[312]

Mehmed Paşa'nın oluşturduğu görece daha güvenli ortam ve adaletin tesisi için sert tedbirler uygulaması, halkın bir kesimi tarafından hoş karşılanmamıştır. Mesela, Fraser, Süleymaniye Paşası'nın ailesinden birinin Tebriz'deki işini halletmek amacıyla yolculuk eden iki Süleymaniyeli Kürt'le Mahabad'taki bir divanhanede karşılaşır. Onlara Paşa hakkında sorular sorar. Onların aktarımlarına göre, ülkede artık hırsızlık ve talan yoktur; ama bu adaletle ilgili değil, Mehmed Paşa'nın tiranlığıyla ilgilidir. Paşa, hiç kimsenin zenginleşmesine izin vermemekte tüm zenginliği kendinde toplamaktadır. Gerekli hapishanelerin inşasında birçok kişi ölmüştür. Dışarıda görüldüğü gibi Paşa'nın 50000 değil en fazla 10-12 binlik bir ordusu vardır ve bunların çoğu eğitimsiz dağınık köylülerdir. Büyük bir kısmı vergi vermemek için orduya katılmıştır. Sadece 1000-2000 kadarı Paşa'nın kendi askerlerinden oluşmakta ve ödeme almaktadır.[313] Tabi bu satırlar değerlendirirken Paşa tarafından topraklarına el konulmak istenen bir şehrin halkının aktarış olması da

[309] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.63-37.
[310] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.75.
[311] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.69.
[312] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.79.
[313] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.119-121.

dikkate alınmalıdır. Aynı şekilde Paşa'nın askeri seferleri için her aileden bir erkeği zorunlu askerliğe alması da halk tarafından pek hoş karşılanmayan bir durumdur. İsyanın sonlarına doğru, köye gelen seyyah Shiel'e, Celan köyünün reisi, bir oğlunun zorla Rewandiz'da asker olarak tutulduğunu söylemiştir.[314]

Mehmed Paşa'nın en büyük hedeflerinden birinin, olabildiği kadar çok toprak elde etmek olduğu aşikardır. Bu amaçla sahip olduğu topraklarda güvenliği tesis etmenin yanı sıra askeri birlikler oluşturup çevresindeki topraklara yönelmiştir. Olası bir saldırı durumunda da Paşa kendini koruyabilmek adına Musul ve Bağdat arasındaki Zap geçitlerine kaleler inşa etmiş, dağ geçitlerine de hisarlar kurmuştur.[315] Yukarıda belirttiği gibi ancak bu şekilde bir Kürt tarafından yönetilen en geniş Kürt topraklarına sahip olabilmiştir. Amediye yakınlarında Mir'in karargahını ziyaret eden Ross, orada 10000 kadar savaşçının olduğunu, bunların 3000'inin Paşa'nın kendi paralı askerleri olduğunu, her aşiretin kendi birliğiyle karargahta yerini aldığını ve her akşam dönüşümlü olarak 100 ya da 200 kişinin Paşa'nın çadırında Paşa'yla birlikte yemek yediğini gözlemlemiştir. Tüm bu askerler bir çağrıda beş dakika içerisinde toparlanırmış. [316] Paşa'nın ordusunda sadece Kürtler yer almamış, diğer milletler de yer almıştır. Mesela, Erbil yakınlarındaki Tay Arapları da onun ordusuna katılmıştır.[317]

Mehmed Paşa, Amediye Mirliğine bağlı çoğu yöneticinin topraklarını aldıktan sonra Amediye Paşası'nın ikamet ettiği Amediye şehrini uzun bir kuşatmadan sonra almıştır. [318] Amediye'den sonra da topraklarını genişletmeye devam eden Mehmed Paşa'ya Diyarbekir'den Reşit Paşa, doğu ve güney cephelerden de Bağdat valisi Ali Paşa ve Musul valisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa saldırmıştır. Mehmed Paşa, bu saldırılara yiğitçe karşı koymuştur. Fakat yeni alınan topraklarda Paşa'ya karşı korku, ona olan sevgiden daha ağır basmış. Ayrıca dini duygularla, peygamber halifesinin sancaklarını dalgalandıran orduya karşı koymaktan çekinen Kürtlerden dolayı Paşa kaybetmeye başlamış ve 1836 yılının Ağustos'unda Ali Paşa'ya teslim olmuştur. İstanbul'a götürülen Mehmed Paşa, orada bir süre

[314] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.97-98
[315] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.322.
[316] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.78.
[317] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.74.
[318] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.68.

hapsedilmiş sonrasında imparatorluk nişanıyla onurlandırarak affedilmiştir. Babıali tüm Kürdistan'ı yeniden organize edip Mehmed Paşayı Kürdistan'a genel vali olarak atamıştır. Fakat sonrasında bir gemiyle kendi topraklarına dönen Paşa ve maiyetindeki 5 kişi, yolda kim tarafından ve nasıl olduğu anlaşılmayan bir şekilde öldürülmüştür. [319] Ainsworth, Mehmed Paşa'nın, Amasya'da bir Osmanlı ulağı tarafından iple boğularak öldürüldüğünü yazar.[320]

Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra ordusu ve ailesi teslim olmuştur. Kardeşi Resul Bey, sürgün edilmiş, Resul Bey'in tüm malına el konulmuş, geçimi sadece hazineden ödenecek bir maaşa bağlanmıştır. Resul Bey, daha sonra Kırım savaşına, kendi finanse ettiği bir Kürt birliği ile katılmış, hizmetlerinden ötürü Kars Paşalığına oradan da Van Paşalığına atanmıştır. [321]

2.6. BEDİRHAN BEY VE NASTURİ OLAYLARI

İdari bakımdan önceki zamanlara göre bağımsızlığını kaybetmiş olmalarına rağmen varlıklarını sürdüren Kürt yönetimlerinin son zamanları olarak nitelenebilecek sürecin anlaşılması için bu dönemin önemli yöneticilerinden Bedirhan Bey'in incelenmesi elzemdir. Zira o, kendinden sonraki dönemi de etkilemiştir.

Rewandiz isyanında, Rewandizlı Mehmed Paşa tarafından alınan Cizre, Reşid Paşa tarafından geri alındıktan sonra, Reşid Paşa, Seyfeddin Bey yerine Bedirhan Bey'i, Cizre mütesellimi olarak atamıştır. Sonraki bölümlerde de görüleceği üzere Bedirhan Bey, Reşid ve Hafız Paşaların kendisine gösterdikleri itimat ve aldığı rütbe ile zamanla Kürdistan'ın en kudretli beyi haline gelecektir [322] Seyahatnameler üzerinden sadece onun şahsını inceleyecek yeterli veriler yoktur. Fakat seyyahların, Nasturi olaylarının yaşandığı süreç aralığında, yani 1843-1847 yılları arasında, Nasturileri ziyaret ederek olaylar hakkında aktarmış oldukları bilgiler, başlığın bu

[319] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.81-82, dipnot; Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.186.
[320] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.322-323.
[321] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.187.
[322] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.82, BOA. FON KODU: İ . MSM D.N0:48 G.No: 1 229 Erzurum Valisi Halil Kemal Paşa'nın 12 L 1 259 (05. 1 1. 1843) tarihli mektubu.

şekilde açılmasına ve Bedirhan Bey'in Nasturilerle olan ilişkisi üzerinden incelenmesine olanak vermiştir.

Misyoner olarak gelen Badger ve arkeolog-seyyah-ajan olarak gelmiş olan Layard'ın seyahatnameleri, olayların başlangıcı, gidişatı ve sonucu hakkında ayrıntılı ve kapsamlı bilgiler elde edilen kaynaklardır. Badger, olaylar başlamadan çok kısa bir süre önce Tiyari'de bulunmuş, hatta Patrik'in köylülerle yaptığı bir toplantıya katılmış ve bu toplantıda Nurullah Bey tarafından gönderilen elçilerin ağırlanışına şahit olmuştur. Sonrasında Musul'a sığınan Nasturilere yardımcı olmuş ve 1850'de bölgeyi tekrar ziyaret etmiştir. Badger'in anlatımlarında kendini savunduğuna dair bir hava sezilir; çünkü kendisinin de belirttiği gibi o zamanlar, Londra'nın günlük gazetelerinden birinin muhabiri, Nasturi katliamının sebeplerinden biri olarak Amerikan ve Katolik misyonerlerin yanında Badger'i de saymıştır. O, bir anlamda kendini savunmak için sebepleri ayrıntılı olarak incelemiş ve ortaya koymaya çalışmıştır. O, seyahatnamesinin XII. bölümünü tamamen katliam öncesi olaylara ve katliamın olmasına sebep olan gelişmelere ayırmıştır. Layard ise 1846 yılında Bedirhan Bey'in ikinci saldırısından hemen önce Nasturileri ziyaret etmiş, önceki saldırının etkilerini gözlemlemiş ve hikayelerini dinlemiştir. Bu iki seyyahın aktardıkları dışında, aynı konuyu, birincil kaynaklara ve Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine dayanarak inceleyen ve objektif değerlendirmelerde bulunan Sinan Hakan'ın kitabından da bazı yerlerde karşılaştırmalar yapmak adına istifade edildi.

Seyahatnamelerden anlaşıldığı kadarıyla Nasturi katliamının yaşanmasının sebeplerinden biri Musul Paşası İnce Bayraktar Mehmet Paşa'nın, kişisel ihtiraslarıyla kendi hakimiyet alanını genişletmek için uyguladığı politikalar ve yöneticiler arasında çıkardığı nifaklardır. Badger, paşanın faaliyetlerine ve kişiliğine değinmiştir. Buna göre, İnce Bayraktar Mehmet Paşa, yönetime geldikten sonra Musul'daki iç karışıklıkları bastırmış ve burada tekrar sükuneti sağlamıştır. Onun yönetimi sırasında Musul çevresi, imparatorluğun en güvenilir bölgelerinden biri olmuştu, lakin o, aç gözlü ve zalim biridir, entrika ve kurnazlıkta ustaydı. Sincar bölgesindeki Yezidilerin onlardan talep edilen vergiyi ödemeyeceklerini beyan etmelerinden sonra onların üzerine sefer düzenlemiş, yüzlerce Yezidi'yi katletmiş ve büyük bir kısmının kulaklarını keserek Musul'un kapılarına asmıştı. Amediye'nin

Kürt paşasının malvarlığına el koymuş, onun yönetimi altındaki toprakları almış ve o yöredeki Kürtleri kendine bağlamıştı. Tüm bunları gerçekleştirdikten sonra Amediye'nin kuzeyindeki Tiyari Dağları'na da hakim olmayı arzulamış, bunun için de akla gelebilecek her türlü entrikayı çevirmişti. Oraları da Musul Paşalığına vergi öder hale getirmek için gizlice oradaki Kürt ve Nasturilerin arasına nifak tohumları yerleştirmiş ve kendisi onlar hakkında İstanbul'a istihbarat raporları göndermişti. [323] O sıralarda, o bölgedeki dağlı Kürt ve Nasturi aşiretleri düzene koymak isteyen Osmanlı Sultanı'nı, Kürdistan'da Osmanlı idaresinin daha çok hissedilmesi vaadiyle ikna etmeyi başarmış ve Botan Mirliği de 1841 yılının başlarında, Diyarbekir Paşalığından alınarak Musul Paşalığına bağlanmıştı.[324]

İnce Bayraktar Mehmet Paşa, kendi otoritesini sağlamlaştırmak adına bölgedeki tüm yöneticilerden kurtulma çabasına girmişti. Bu amaçla, Zaho mirini öldürtmüş ve oraya kendi belirlediği bir mütesellimi atamıştı. Daha sonra, Mir Bedirhan'dan kurtulmak istemiş bu amaçla Bedirhan Bey'i Musul'a davet etmişti. Fakat Zaho mirinin başına gelenlerden dolayı Bedirhan Bey bu daveti reddetmişti. Bedirhan Bey, Musul paşasından ona gelecek saldırıları önlemek için dağlara ve geçitlere kaleler inşa etmeye başlamıştı. [325] İnce Bayraktar Mehmet Paşa, boş durmayıp Bedirhan'ın yeğenlerinden Said Bey'le Musul'da görüşmüş ve onu amcası Bedirhan Bey'e ihanet etmeye yönlendirmiş ve başarılı olmuştu. Said Bey'in ihanet edeceğini anlayan Bedirhan Bey, Said Bey ve askerlerini öldürmüştü. [326]

Musul Paşası'nın, Bedirhan Bey karşısındaki tutumu, son zamanlara kadar devam etmiştir. Nitekim Bağdat ve Erzurum Paşaları, Bedirhan Bey'in Nasturilere saldırmasından sonra İstanbul'a gönderdikleri raporlarda Bedirhan Bey'i çok suçlayıcı bir dil kullanmayıp cezalandırılmaması gerektiğini belirtirken,"*Diğer bölge valilerinin aksine Bedirhan Bey'in kendisinden hoşnut olmadığı Musul Valisi Mehmet Paşa, Nasturi meselesinde Bedirhan Bey'i kabahatli bulmuştur. Buna istinaden Dersaadet'e yazdığı 08.11.1843 tarihli cevap mektubunda*[327] *Nasturi meselesinde*

[323] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.74-76.
[324] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.183.
[325] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.184.
[326] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.185.
[327] Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.163, BOA. FON KODU: İ.MSM D.N0:48 G. No: 1229 Musul Valisi Mehmed Paşa'nın 15 L 1259 (08. 1 1 . 1843) tarihli mektubu.

Bedirhan Bey'i suçlamış, yabancı devlet yetkililerinin bu konudaki rahatsızlıklarını dile getirerek. İngiltere ve Fransız sefaretleri tarafından kendisine verilen yazıları Dersaadet'e göndermiştir".[328]

İnce Bayraktar Mehmet Paşa, bölgede karışıklıkların artması için sürekli fırsat kollamaktaydı. İstediği karışıklık, Berwarî Kürtlerinin, Nasturilerin sürülerine el koyması ve birkaç adamı öldürmesiyle ortaya çıkabilirdi. Bunun üzerine Nasturiler de Berwarî Kürtlerine saldırmış, onların el koyduklarından daha fazlasını almışlardı. Bunu fırsat bilen İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Behdinan Kürtlerini, Berwarîlilerin yardımına göndermiş; fakat gelen kışla birlikte olaylar durulmuştu. Sonrasında, İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Erzurum Paşası'na yazmış olduğu bir belgede baharın gelmesiyle Nasturilere iki koldan birlikte saldırmayı önermişti.[329] Erzurum Paşası, onun kendi paşalığı sınırları içerisinde kalan Hakkâri'nin işlerine burnunu sokmasından memnun değildi. Nitekim bu konuda İstanbul'a şikayetnameler göndermişti. Bunun üzerine İstanbul, İnce Bayraktar Mehmet Paşa'yı kınadığını belirten bir ferman göndermişti.[330]

Musul Paşası, Tiyari bölgesini kendi sorumluluğunda olan topraklara katma amacıyla Patrik'i de kendi tarafına çekmişti. Bundan dolayı, Bedirhan Bey, askeri kumandanı Ziner Bey ve Eski Amediye Miri İsmail Paşa'yla beraber Berwarî sınırlarına gidip oradaki reislere ve Patrik Mar Şimun'a, Osmanlı'dan ayrılmak üzere kurdukları birliğe katılmayı önerdiklerinde, Mar Şimun, bu öneriyi hemen İnce Bayraktar Mehmet Paşa'ya bildirmişti.[331] Patrik'in Muhammed Paşa'yla bir ittifak kurduğu, başka bir deyişle Musul Paşasının emelleri için Patrik'i kendi tarafına çekmiş olduğu, Badger'in bizzat şahit olduğu bir toplantıdan da anlaşılmaktadır. Patrik, Aşita köyüne geldiğinde kilisede bir toplantı düzenleyip onlara, "*sözleriniz beni dinlediğinizi bana uyduğunuzu söylüyor, fakat neden öyle değil?*" diye soruyor. Bazılarının dürüst olmadığını ve Ziner Bey'in tarafında olduklarını belirtiyor. Onlara, Nurullah Bey, Bedirhan Bey ve Ziner Bey'in isyancı olduğunu söylüyor. Eğer onlarla birlikte hareket ederlerse, bunun kötü sonuçları olacaktır; çünkü İnce Bayraktar

[328]Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.163.
[329] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.184-185.
[330] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.189.
[331] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.188.

Mehmet Paşa onların üzerine bir ordu gönderecek ve onlar yenileceklerdir. Eğer Nasturiler, onlarla olurlarsa, onlar da yenilecektir. Eğer Muhammed Paşa ve Berwarî Kürtleriyle barış içerisinde yaşarlarsa, ocaklarına odun, koyunlarına çayır bulacaklar ve kimsenin saldırısına uğramadan dolaşıp ticaret yapabileceklerdir. Musul Paşasının yanında olduklarını göstermek için köyden 300 adam toplanarak Ziner Bey'e saldırıp onu, ölü ya da diri ele geçirmelidirler. Böylece Muhammed Paşa, Nasturilerin saygısı ve bağlılığına inanacaktır.[332] Böylelikle cepheler belli olmaya başlamıştı. Bir tarafta Tiyari Nasturileri ve onları kışkırtan İnce Bayraktar Mehmet Paşa, diğer tarafta Bedirhan Bey'in önderlik ettiği Kürt birliği.

Patrik'in Aşita köyünde Nasturilere seslendiği ve Badger'in hazır bulunduğu toplantı esnasında, iki Kürt'ün dağı tırmandığı haberi gelir. Yarım saat sonra bir rahip eşliğinde iki Kürt kiliseye ulaşır. Gelenler Nurullah Bey'in elçileridirler. Patrike bir mektup getirmişlerdir. Mektupta Nurullah Bey, Patrik'e Chambo/Şenbu ve Julemerik/Hakkâri arasında onun belirleyeceği bir yerde uzlaşma ve dostluklarını pekiştirmek için buluşmalarını önermiştir. Bunu duyan Patrik'in kardeşi Shammasha/Şammaşa İshak, Nurullah Bey tarafından son dokuz yılda daha önce hiç görmedikleri kadar zulme uğradıklarını, kendi halkları önünde onurlarının zedelendiğini, atadan kalma yerleşkelerinin yakılarak kendi topraklarında barınaksız bırakıldıklarını hatırlatmıştır. İshak'a göre, Nurullah Bey, onları oyuna getirip birkaç ay sonra esir kılmak için onlara barış önermiştir. Onunla asla barış yapılmamalıdır. İshak, bunları söylerken bu toprakların, Nurullah Bey ve Nasturilere ait olmadığını, Badger'in elindeki fesi alıp Badger'in başına koyup Badger'i işaret ederek ona ait olduğunu söyler.[333] Patrik, elçilere kardeşinin hiç kuşkusuz doğru söylediğini, Nurullah Bey'in onlara iyi davranmadığını fakat barışı sevdiklerini ve herkesle arkadaş olmak istediklerini söyler. Elçiler, Nurullah Bey'in Patrik'e çok saygı duyduğunu söyleyerek itiraz ederler. İki saat süren konuşmalardan sonra elçiler çıkar. Patrik köyün ileri gelenleriyle Kürt Mirine verilecek cevap hakkında müşavere eder. Sonrasında Patrik, elçilerle mesajını gönderir. Mesajında, Nurullah Bey'e teşekkürlerini sunmalarını ve onlara dair iyi düşüncelere aynen kendisinin de sahip

[332] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.244-245.

[333] Badger kendi elindeki fesin, İlyas tarafından gösterilmesini, Kürtlere Osmanlı'dan birinin burda olduğu mesajını taşıdığı düşüncesindedir. Yani İshak, bir anlamda Nasturilerin Kürtlerin değil Osmanlı'nın tarafında olduğunu belirtir. Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.245, dipnot.

olduğunu, barış ve dostluğun yanında olduğunu belirtmelerini ister. Fakat yolların karla kaplı olmasından yedi günlük yolda çok zorlanacağını, ayrıca Noel bayramlarının yaklaştığını ve Badger'i işaret ederek çok uzaklardan gelen bir misafirini bırakmasının kabalık olacağını belirterek buluşmaya gelemeyeceğini belirtir.[334]

Bedirhan Bey'in Tiyari bölgesine saldırmasının diğer bir nedeni de daha önceden Nurullah Bey ve eski İmadiye miri İsmail Paşa'nın Nasturilerle olan anlaşmazlıklarıdır. Fakat Hakkâri bölgesinde yaşayan Kürtler ve Nasturilerin ilişkilerinin her zaman kötü olduğu söylenemez. Aksine son zamanlara kadar iyi ilişkilere sahiptiler. Hatta Akkoyunlular zamanında Kürtlerin elinden çıkan Hakkâri emirliği Nasturilerin çok önemli yardımları sayesinde tekrar Kürtlerin eline geçmişti. İki halk işbirliği içerisinde Akkoyunlu yöneticilerini Hakkâri'den çıkarmıştı.[335] İki halk mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklarda hüküm çoğu zaman Patrik ve Mir'in birlikte verdikleri karara dayanırdı.[336] Nurullah Bey'in ataları, Nasturilere aşiretlere tanınan hakları vermişlerdi, yani Nasturiler vergiden muaftı. Mirin seçilmesinde ve aşiret divanlarında söz hakları vardı ve dışardan gelecek saldırılarda toprakları birlikte korurlardı. Sadece Aşita, Zaweetha/Zawita ve Minyaniş köyleri Mir'e yılda bir defa vergi verirlerdi. Bu vergi dışında mirler, günün politik koşullarına göre, Osmanlı'da yaşayan tüm Hristiyan tebaadan toplanan haracı, Nasturilerin desteğine ihtiyaç duyduğu seneler toplamaz, desteklerine ihtiyaç duymadığı senelerde toplardı.[337]

Son zamanlarda ise bir taraftan Avrupalıların desteğini hisseden bir taraftan da İnce Bayraktar Mehmet Paşa ile ittifak halinde olan Nasturiler üzerinde Nurullah Bey'in otoritesi, giderek azalmıştı ve Nurullah Bey onlardan istediği vergiyi toplayamamaya başlamıştı. Ainsworth'un aktarımlarına göre Nurullah Bey, doğuda meydana gelecek değişimleri öngördüğünden, er ya da geç kendi bölgesinin ondan daha güçlü bir gücün eline geçeceğini anlamıştı ve üzerinde üstünlük iddia ettiği Patrik'e artık hükmedemiyordu. Erzurum'daki Hafız Paşa'nın onun gücünü tanıması

[334] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.244-247.
[335] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.110-112.
[336] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.260.
[337] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.258.

karşılığında kendi bağımsızlığından vazgeçmişti. Nurullah Bey artık Osmanlı tarafından atanan bir yönetici olmuştu ve Osmanlıyı temsil ediyordu. Böylelikle, Patriğin gücünü yok edebilecekti.[338]

Osmanlı gücünü de arkasına alan Nurullah Bey, tüm Nasturilerden haraç almaya başlamış ve kiliselere bağlı arazilerin ürünlerinden de vergi istemişti. Ayrıca meliklerin içişlerine karışarak Patrik'e karşı onları kendi safına çekmişti. Bu gelişmeler Nasturilerin hoşuna gitmemiş ve Nurullah Bey'i tahtından etmek için fırsat kollamaya başlamışlardı. İstedikleri fırsat, Osmanlı'nın merkezi Kürdistan'ı ikiye bölmesiyle ellerine geçmişti. Osmanlı o zamana kadar sadece Nurullah Bey tarafından yönetilen toprakları ikiye bölmüştü. Başkale tarafını Nurullah Bey'in yönetimine, Hakkâri bölgesi yönetimini de Nurullah Bey'in yeğeni Süleyman Bey'e vermişti. Bundan cesaret alan Nasturiler, Süleyman Bey'i cesaretlendirip Mirliği almaya teşvik etmiştiler, böylece Nurullah mirlikten uzaklaştırılmış olacaktı.[339] Nasturiler, yanlarına bazı Kürtleri ve hatta başta tarafsız olmak isteyen fakat sonra onlarla hareket eden Patrik'i de alarak işe koyulmuş; lakin başarılı olamamışlardı. Bu şekilde Nurullah Bey ve Nasturiler arasındaki düşmanlık tam anlamıyla gün yüzüne çıkmıştı. 1840'lara gelindiğinde Nasturilerin, Nurullah Bey'e itaat etmemeleri üzerine Hakkâri Miri bu bölgeyi Mir Bedirhan Bey'e bırakmıştı.[340] Bu olayla birlikte artık Bedirhan Bey'in Nasturilere sefer düzenlemesinin de yolu açılmıştı.

Nurulah Bey gibi, eski İmadiye Miri İsmail Paşa'nın da Nasturilerle geçmişe dayanan bir husumeti vardı. Nasturilerin kendisini, yarı yolda bıraktığını ve onlara güvenerek hata ettiğini düşünüyordu. Bunu unutmayacak, onlardan öcünü alacaktı. Üstüne üstlük, onlar, şimdi ondan İmadiye'yi alan İnce Bayraktar Mehmet Paşa ile ittifak içerisindelerdi. İsmail Paşa'nın Nasturilere karşı garezine sebep olan olay şu şekilde gerçekleşmiştr: Rewandiz Miri tarafından elinden alınan Amediye'yi geri almak isteyen İsmail Paşa, Nasturilerden yardım istemişti. Nurullah Bey'in onayıyla 3000 silahlı Nasturi toplanıp ve İsmail Paşa'ya destek olmak için yola çıkmıştı. Bunu öğrenen İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Patrik'e bir mektup gönderip kendisinin Amediye'yi almaya niyeti olduğunu belirtmişti. Eğer İsmail Paşa'ya yardım

[338] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.253-254.
[339] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.262.
[340]Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.159.

ederlerse Osmanlı'ya karşı savaşmış olacaklardı. Bunun üzerine Osmanlıyla karşı karşıya gelmek istemeyen Patrik kuvvetlerini geri çekmişti. İsmail Paşa da Amediye'yi geri alamamıştı.[341]

Nasturi katliamına giden yolun taşlarından biri de misyonerlerin faaliyetleridir. Misyonerlerin, Nasturilerle çok ilgilenmesi, bölgede yaşayan Kürtleri rahatsız ediyordu. Hatta Kürtler, misyonerleri, daha sonra topraklarını fethetmeye gelecek öncüler gibi görüyorlardı. Hakkâri Mirine bağlı, Leihun köyünün Kürt yöneticisi, Ainsworth ve arkadaşları köyün yakınlarına vardığında onlara: *"Burada ne yapıyorsunuz, Frenklerin bu ülke için izinleri olmadığının farkında değil misiniz? İki yüzlülük etmeyin! Sizin kim olduğunuzu ve ne yaptığınızı bilmeliyim. Sizi kim buraya getirdi?* Bir Keldaninin/Nasturinin, "*ben"* demesi üzerine*, daha çok bastırarak ve daha yavaşça, "sizler bu ülkeyi almaya gelecek olanların öncülerisiniz, bundan dolayı ilk önce sizin tüm sahip olduklarınızı almalıyız şimdi, zaten siz daha sonra mallarımızı alacaksınız."* [342] demiştir. Bir Kürt yöneticinin Avrupalıların orada olmasından hoşnut olmadığı ve onların Nasturilerin yardımıyla buraya sahip olmak için geldiklerini ima etmesi, Kürtlerin ve yöneticilerinin de benzer kaygılara sahip olduğunu düşündürür. Yöneticinin sözleri her haliyle misyonerlerin faaliyetlerinden oluşan memnuniyetsizliğin göstergesidir.

Misyonerlik faaliyetlerinin en somut örneği, Amerikalı misyoner Dr. Asahel Grant'ın 1842 başlarında Aşita köyünde bir misyonerlik binasının yapımına başlamasıydı. Grant'ın ölmeden önce Badger'e anlattığına göre Patrik binanın yapılması için Nurullah Bey'den izin almasını istemişti. Nurullah Bey'le görüşen Grant, ondan gerekli izinleri almıştı. Badger'in değerlendirmesine göre Nurullah Bey, binanın yapılmasını kurnazlığından kabul etmişti; çünkü normal şartlarda Tiyari bölgesine bina edemeyeceği bir yapıyı yabancılar eliyle yaptırmış olacak ve ilerde el koyacağı bu binayı kale olarak kullanabilecekti. Yapılan bina hakkında bilgi almak isteyen İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Berwarî mirinden binanın nasıl olduğunu ona bildirmesini istemiş. Berwarî miri ise 300 yard square/274 metrekare ve en az 250

[341] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.264-265.
[342] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.242.

odalı bir yapı[343] olduğunu belirtmişti. Musul Paşası da hemen, abartılı rakamları Osmanlı Sultanına bildirmiş ve binanın yapılmasını önlemek için bu toprakların onun yönetimi altına verilmesini istemişti.[344]

Nasturilere yönelik ilk saldırılardan sonra Aşita köyüne gelen Layard, Amerikalı misyonerlerin yapılarından bahsederken, yapıların tüm vadiyi kontrol edebilen bir tepenin zirvesine yapıldığını, buna bianen Kürtlerin kıskançlığını ve şüphelerini arttırdığını belirtmiştir. Ona göre Amerikalı misyonerlerin, Nasturilerin birlikte yaşadıkları Kürtlerin karakterini bilmelerine rağmen bu yapıları oralara inşa etmeleri bir hataydı, Nasturilerin uğradığı zulümde bunların da etkisi olmuş olabilirdi. [345] Ainsworth'a göre de, Urmiyedeki Amerikan misyonerlerinin, Kürdistan'ın iç kısımlarındaki Keldanilere [346] yönelik Mayıs 1840'da başlayan faaliyetleri, uzak ve ulaşılmaz yerlerinden ötürü bağımsız ve görece önemsiz olan Keldanilerin varlığını daha görünür hale getirmişti. Böylece Keldanilerin düşüşünün ilk adımını oluşturmuştu.[347] Esasen, Amerikalılar bunun farkında değilseler dahi Nasturiler bunun farkındaydı. Badger, Nasturi köylerinde on okul kurma önerisini, Patrik'e sunduğunda Patrik, öneriyi her ne kadar iyi karşılasa da bağımsızlıklarının fiilen Nurullah Bey tarafından son bulmuş olması ve halihazırdaki şartları gözeterek politik olarak güçlü bir şekilde desteklenmedikleri sürece okulların kurulmasının çok riskli olacağını ve diledikleri desteğin sunulmaması durumunda Kürtler tarafından zapt edilmiş olacaklarını belirtir.[348] Görüldüğü gibi Amerikalı misyonerlerin inşa ettiği misyonerlik binası kale gibi algılanmış ve Kürtlerin ülkelerine sahip olunacağı izlenimine kapılmalarına neden olmuştu.

Nasturilere yönelik saldırıların sebeplerinden birinin de şeyhler tarafından verilen dini saikler olduğu söylenebilir. Layard, Hristiyanların öldürülmesinde, şeyhlerin ana sebep olduğu düşüncesindedir. Babası da önemli ve saygın bir şeyh

[343] 274 metrekare olan bir yapıda en az 250 odanın olması pek mantıklı değildir, Berwarî Miri veyahut Badger sayıları abartarak vermiştir.
[344] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.187.
[345] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.178-179.
[346] Ainsworth Nasturilerden, Keldani diye bahseder. Esasen Keldani 17. Yüzyıl başlarında Fransız misyonerler aracılığıyla Katolik olan Asurlulara Keldani denilmiştir. Bkz., Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet,** s.46
[347] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.255.
[348] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.248.

olan Şeyh Taher, Bedirhan Bey'in danışmanıdır ve onu ikinci defa Nasturilere saldırması için kışkırtmaktadır. Layard daha sonra Şeyh Taher'in genç bir şagirdi olan bir Kürt reisinin oğluyla konuşmasında şagirt, Müslümanların inanmayanları öldürmesi fikrini, Kur'an'dan okuduğu ayetlerle desteklemeye çalışmıştır. [349] Bedirhan Bey'e danışman olacak kadar yakınında olan dini önderlerin, gayri müslimlerin öldürülmesi konusunda bunun günah olmadığı ve dini olarak haklı gerekçeler barındırdığı fikri Bedirhan Bey'i kışkırtmadıysa dahi kendi taraftarları açısından haklılaştırdığını ve gördüğü desteği arttırdığını gösterir.[350]

Yukarıda belirtilen mezkûr durumların yaşanmasından sonra, Hakkâri miri Nurullah Bey, Bedirhan Bey, İsmail Paşa ve Ertoşî aşireti reisi Tatar Han Bey'in kuvvetlerinden oluşan birlikler, 1843 yazında Nasturilere saldırdılar. Aşita'da Amerikan misyonerleri tarafından yapılan binaya el koydular. Ziner Bey 400 silahlıyla orayı bir kale gibi kullandı. Büyük Zap'ın batısındaki bazı Kürt reislerden yardım alan Nasturiler, Ziner Bey'i 6 gün boyunca kuşattılar. Sonrasında Bedirhan Bey'in gönderdiği 200 silahlı kuşatmayı kaldırdı. Bu esnada İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Tiyarili Nasturilerin Kürtleri püskürtmesi için Amediye'de büyük bir ordu bekletiyordu. Saldırılar sonucunda birçok Nasturi öldürüldü, çok sayıda çocuk ve kadın esir olarak alındı ve büyük bir kısmı satılmak üzere Cizre'ye götürüldü. Erkeklere merhamet gösterilmedi, görülen her erkek öldürüldü, bir kısmı dağın ulaşılmaz kısımlarına kaçtı, bir kısmı da onları benzer bir kaderin beklediği Berwarî bölgesine sığındı. Patrik Mar Şimun, bir kardeşi ve yanındakilerle Musul'a kaçtı. Patrik Musul'da İngiliz Konsolosu Mr. Rassam tarafından ağırlandı.[351]

İlk saldırıdan sonra birçok Nasturi esir edilmişti. Esir edilenlerin bir kısmı satılmış, bir kısmı da Cizre'de tutulmuştu. Bedirhan Bey tarafından Musul yönetici yardımcısına, yani kaymakamına hediye olarak Nasturi bir kız ve erkeği, Musul Paşasına da saldırılardan sonra elde ettiği ganimetin bir kısmı olan 27000 kuruş gönderilmişti. İngiltere büyükelçisinin Mısır paşasına ısrarları sonucu, vezirlerden

[349] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.227-229.

[350] Rewandiz isyanından sonra Cizre'yi alan Reşit Paşa, kardeşine gönderdiği mektubunda Cizre'de Şeyh ve Seyitlerin sözlerine çok itibar edildiğini, her dediklerine uyulduğunu, Şeyh, kimlerle savaşmalarını isterse onunla savaştıklarını yazmıştır. Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.81, BOA. FON KODU: HAT D.N0:288 G.No:1 7298/G Reşid Paşa·nın 2 1M 1252 (07.05. 1836) taıihll mektubu. Bkz. Belge 04**.**

[351]Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s. 270-277.

biri tarafından esirleri kurtarması için İnce Bayraktar Mehmet Paşa'ya bir mektup gönderilmiş; fakat İnce Bayraktar Mehmet Paşa, bu harekatın Erzurum paşasının emriyle gerçekleştirildiğini belirterek reddetmişti. [352] Sonrasında Musul konsolosu, bir veziri, İnce Bayraktar Mehmet Paşa'nın bu konuda yardımcı olması için ikna edebilmişti. İstanbul Büyükelçisi de İstanbul'daki birçok yöneticiyle esirlerin serbest bırakılması için görüşmeler gerçekleştirmişti. Bunlar sonucunda İnce Bayraktar Mehmet Paşa, kaymakamını, hediyelerle Bedirhan Bey'e göndermişti. Bedirhan Bey 45 esiri serbest bırakmıştı. Serbest bırakılan emirler Musul'da İngiltere konsolosluğuna götürülmüştü.[353]

Durumdan ayrıntısıyla haberdar olan Osmanlı, bu durumdan rahatsız olmuştu. 28.02.1844 tarihli bir belgede şöyle denmişti. "*Bedirhan Bey'in Musul Eyaleti dahilinde bulunan Nasturi taifesiyle aralarında vuku bulan muharebelerde, merkum taifeden ele geçirdiği esirlerden bir kısım esir Bağdat, Diyarbekir ve Halep taraflarına nakil ve sevk olunarak, Müslüman ahalisine satılmaktadır. Hatta birazı da Musul havalisinde şunun bunun yanında bulunmuş olduğu daha sonra bazı mahallerden tahkik ve istihbar kılınmıştır.*"[354] Osmanlı tebaası altında olan bir halkın esir olarak satılması Osmanlı'yı rahatsız etmişti. Bunun sonucunda *"Dersaadet'ten Musul, Diyarbakır ve Bağdat Valilerine gönderilen tezkerelerde bu bölgelerde söz konusu muameleye tabi kılınan Nasturilerin Osmanlı tebaası olduğu, esir olamayacakları, derhal bulunup mahallerine iade edilmeleri emredilmiştir."* Muhtemeldir ki bundan sonra, 1844'te Musul'a gelen Osmanlı görevlisi Kemal Efendi, Bedirhan Bey'le görüşmüş ve o da kırk elli esirin serbest bırakılmasını sağlamıştı.[355]

Layard Nasturilere yönelik ilk saldırılardan sonra ve ikinci saldırıların ise hemen arafesinde, Nasturi bölgesini ziyaret etmiştir. Onun anlatımlarından, Nasturilerin çok zarar gördüklerini anlamak mümkündür. O, Lizan köyünün ilerisindeki kayalık alanda küçük çocuklarınkinden dişsiz yaşlılarınkine kadar üstüste binmiş kemik yığınları gördüğünü belirtir. Tüm bu kemikler katliam esnasında

[352] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.275-276.
[353] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.277.
[354]Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, s.165, BOA. FON KODU: HR.MKT D .N0:2 G.No:29 09 S 1 260 (28.02. 1844) tarihli rapor.
[355] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.276-7-278.

öldürülenlere aittir. Fakat rehberin belirtiğine göre bunlar katliamın çok az bir kısmını göstermektedir.[356] Aşita köyünü gezerken yıkıntılar üzerine kurulmuş bazı evler ve hiç sahibi olmayan ocağı sönmüş evler vardır.[357] Zawita zarar görmemiş, Minyaniş, Murghi, Lizan ve diğer köylerde ise yıkımın izleri vardır. Mesela Minyaniş köyünde yıkılan 70 haneden sadece 12'si tekrar yapılmıştır. Yakup Reis, onlara 300 kadar Nasturi'nin öldürüldüğü noktayı göstermiştir.[358] Aşita köyünde ise 80 aileden geriye sadece 30 aile kalmıştır. Gerisi tamamen öldürülmüştür.[359] Tiyari bölgesinde Bedirhan Bey'in savaşçılarından kaçmayı başaranların bir kısmı Abdülsamet Bey'in bölgesi olan Berwarî'ye geçtiklerinde onun tarafından öldürülmüşlerdir.[360] Yıllar sonra Kürdistan'a gelen Millingen'in Müslümanlardan aktardığına göre ise yaklaşık 18000 Nasturi öldürülmüştür.[361]

1846'da Layard, Nasturilerin, tekrar Bedirhan Bey'in saldırması olasılığına karşılık teyakkuzda olduklarını görmüştü.[362] Zaten o, Tiyari bölgesinden ayrıldıktan birkaç gün sonra Bedirhan Bey tekrar Nasturilere saldırmıştı.[363] İkinci saldırılarda da birçok Nasturi öldürülmüştü. Bunun üzerine yabancı temsilciler özellikle İngiliz maslahatgüzarı Hon. H. Wellesley tarafından girişimlerde bulunulmuştu. Osmanlı Nazım Efendi'yi,[364] Bedirhan Bey'i durdurması ve İstanbul'a çağırması için görevlendirmişti.[365]

Osmanlı aynı zamanda askeri tedbirler de almıştı. Harput ve Urfa'dan müfrezeler getirtmiş, Diyarbekir Paşası Redwan'da konuşlanmıştı. Kuzeyde Erzurum Paşası benzer tedbirler almış, Musul Paşası ihtiyaç halinde destek sunmak için büyük bir orduyu hazırda bulundurmuştu. Bu hazırlıklardan sonra Bedirhan Bey'in İstanbu'a gideceği düşünülür; ama Kürtler, Rewandiz mirinin başına gelenlerden sonra bunu kabul etmezler. Mirlerini göndermektense ölmeyi tercih edeceklerini

[356] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.189.
[357] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.175.
[358] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.186-188.
[359] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.221.
[360] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.167.
[361] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.274.
[362] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.203.
[363] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.222.
[364] Nazım Efendi de Nasturilerin Müslüman bir köye saldırıp hepsini öldürmesinin cezası olarak Bedirhan Bey'in, Nasturilere saldırdığını düşünür. Badger bu haberin uydurma olduğu düşüncesindedir. Bkz., Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.371.
[365] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.371.

belirtirler. İlk çarpışmalar bizzat Bedirhan Bey'in de katıldığı Cizre yakınlarında gerçekleşir. İkinci çarpışma Siirt'in aşağısında Tilê'de gerçekleşir. Ziner Bey ve Han Mahmud'un kuvvetleri cesurca savaşırlar; fakat sayıca çok daha az olmalarından dolayı Yezidilerin de desteklediği[366] Osmanlı ordusuna yenilirler. Bu yenilgiler, bazı aşiretlerin teslim olmasına yol açar. Sonrasında Nurullah Bey de hayatının bağışlanması karşılığında teslim olur. Bedirhan Bey'in de teslim olmasıyla savaş sona erer. [367] Savaşın sona ermesinden sonra Tiyari Bölgesi ve Hakkâri, Diyarbekir paşalığına bağlanır. Başkale, Hakkâri ve diğer yerlere sultanın orduları yerleşir. Bölgeye mütesellimler atanır. Mar Şimun 5 yıl sonra Kochanes/Koçanes'e döner. Nasturiler, İstanbul tarafından tanınmamaya devam eder ve zararlarını karşılayacak bir şey yapılmaz.[368]

Layard ve Badger'in anlatımlarına dayanarak mutlak ve direk şekilde Bedirhan Bey ve diğer Kürt önderlerin milli duygularından ya da isyanından bahsedebilecek net bilgiler elde edilmez. Lakin, Mir Bedirhan, İsmail Paşa, Nurullah Bey, Han Mahmud, Erdeşir Bey, Hertoşî aşireti reisi Tatar Han Bey ve Berwarî Kürtlerinin lideri Abdülsamet Bey ve diğer Kürt aşiretlerin birlik oluşturup Osmanlı yönetimine bağlılıktan kurtulmak için birlikte hareket etmiş olmaları milli bir yakınlığın oluştuğunun emareleri olarak da değerlendirilebilir. Seyahatnamelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı sefere çıkmadan önce başlayan milli bir isyan yoktur. Bedirhan Bey ve diğer Kürt liderler Nasturilere karşı giriştiği ikinci seferi bitirmemeleri sonucunda Osmanlı'nın düzenlediği seferle yenilmiş ve sürgüne gönderilmiştir.

1850 senesinde Badger, Midyat ve Mardin dolaylarındaki kiliseleri ziyaret ettiğinde Müslüman ve Hristiyanların Bedirhan Bey'i nasıl gördüklerine dair bazı tespitlerde bulunur. Badger'in aktarımlarına göre Kürtler, Midyat dolaylarının, Bedirhan Bey'den alınıp Diyarbekir Paşalığına bağlanmasından dolayı üzgündür. Bedirhan Bey, onlar tarafından çok yüce bir kahramandır, Hz. Muhammed'den sonra onların en değer verdikleri kişi gibidir. O, kendi sınırlarındaki mollalara türlü türlü pahalı hediyeler gönderir, fakirlere bağışta bulunur ve kendine bir tüfek, bir hançer

[366] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.50.
[367] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.371-372.
[368] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.372.

ve zırh alamayacak olan durumdaki Müslümanlara bu silahları alabilmeleri için yardımda bulunurmuş. Bedirhan Bey, Kürtlerin gözünde kararlı dürüstlüğün temsilidir, hiç bir rüşvet onu adaletin gerektirdiğinden uzaklaştıramazmış. Kendi dindaşlarının gözünden böyle görünürken Hristiyanların gözünde ise bağnaz ve hoşgörüsüzlüğüyle gaddarca kindar davranan biri olarak hatırlardadır. Öyleki, Yakubiler onun tiranlığını lanetle anarken onu yenenlere dua ederler. [369] Bedirhan Bey'in Kürtler tarafından çok fazla saygı gördüğünün göstergelerinden biri de 1877-1878 Rus harbine katılmak üzere Kürdistan'a gelen oğullarından birinin Kürtler tarafından çoşkuyla karşılanması ve ona çok fazla hürmet gösterilmesidir. Öyleki, bu ilgi Bedirhanîlerin daha sonra Cizre'ye gelip bir isyan başlatmalarına sebebiyet verecektir.[370]

[369] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.304-305
[370] Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia,** s.279

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN KÜRTLERİN TOPLUMSAL YAPISI

19. yüzyılda büyük bir çoğunluğu Osmanlı ve İran sınırları içerisinde, küçük bir kısmı da Rusya topraklarında yaşayan Kürtler, bu ülkelerin geçirmiş oldukları değişimlerden azade değildirler. 19. yüzyıl, hem dünyanın hem Kürtlerin sınırları içerisinde yaşadığı ülkelerin hem de Kürtlerin kendi içerisinde yaşadığı değişim veyahut değişim sancılarına sahne olmuştu. Yükselen milliyetçi akımların etkisiyle, bünyesinde birçok millet barındıran Osmanlı İmparatorluğu, Yunanların isyan edip bağımsızlığını elde etmesinden sonra merkezileşmesini güçlendirme uygulamalarını hızlandırmıştı. Merkezileşme çalışmaları beraberinde Yavuz Sultan Selim zamanından beri yarı bağımsız bir şekilde yönetilen Kürdistan mirliklerinin son bulması, göçebe olarak yaşayan aşiretlerin iskanı gibi uygulamaları beraberinde getirmişti.

Sanayi devrimi ile Avrupalı milletler, yeni pazar arayışına yönelmişlerdi. Fransızları egale eden İngilizler, Hindistan'ı sömürgeleştirmiş ve aynı zamanda Hindistan çevresini ve yollarını işgal veyahut kontrol etme amacını gütmüştü. Öte taraftan sıcak denizlere inme hayalleri olan Rusya tarafından desteklenen bir Osmanlı ya da İran, İngiltere'nin çıkarlarına uymamaktaydı. Rusya ve İngiltere arasındaki bu mücadele Great Game/Büyük Oyun olarak nitelenmiştir.[371] Asya ticaretine hakim olmaya dayanan bu büyük oyun Kürtleri de yakinen ilgilendirmiştir. İlk dönem Kürdistan'ı gezen seyyahların çoğunun EIC'de çalışıyor olması da bu durumu desteklemektedir.

Büyük güçler, diğer devletlerle ilgili alınan kararlarda kendi çıkarlarına uygun olanların alınmasına özellikle dikkat etmişlerdi. Örneğin Kırım savaşında

[371] Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", **The International History Review**, c.2/2, 1980, s.160-162.

İngiltere ve Fransa, Ruslara karşı ayakta kalmasını istedikleri Osmanlı'yı desteklemişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra kendi çıkarları doğrultusunda Rusların lehine, Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandıran ve onu zor durumda bırakacak maddelerine ses çıkarmamışlardı.[372]

Birbirini etkileyen bu değişimler Kürtlerin toplumsal yapısını da etkilemiş ve aynı zamanda bu yapının ve değişimin İngiliz seyyahlar tarafından gözlenmesinin yolunu açmıştı. Bu bölümde seyyahların gözünden Kürtlerin toplumsal yapısına dair gözlemler aktarılacaktır.

3.1. SEYYAHLARA GÖRE KÜRTLER KİMDİR?

Seyyahlar Kürtlerin kim oldukları hakkında yazdıklarında genelde onların Ksenophon'un bahsettiği Cardochia dağlarında yaşadıkları, ünlü hükümdar Sultan Selahaddin'le aynı ırktan oldukları ve 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına kadar yarı bağımsız olarak yaşadıkları noktasında büyük oranda hemfikirdirler. Mignan, Kürtlerin eski zamanlarda Ksenophon'un eserindeki Karduklar, yeni zamanlarda da Selahaddin Eyyubi'den dolayı tanındıklarını düşünür.[373] Kinneir'in anlatımına göre de antik Yunan tarihçileri tarafından Karduk olarak anılan Kürtler, Hz. Nuh'un torunları olmakla övünürler. Bugüne kadar tam olarak hüküm altına alınmamışlardır, kendi bağımsız yöneticileri vardır.[374]

Kürtlerden bahsedildiğinde seyyahların Karduklar ve Sultan Selahaddin'den yola çıkarak onları tanıtmaya başlamaları, Avrupa toplumunun, Ksenophon'un eserinden dolayı Kardukları ve Haçlı Seferleri'nden dolayı da Sultan Selahaddin'i tanımış olmalarıyla da ilgilidir. Ksenophon'un eserinde Kardukların savaşçı ve bağımsız yönlerinin belirtilmiş olması, Kürtler ve Karduklar arasındaki benzerliklerden yola çıkmalarını sağlamıştır. Karduklardan, Kürtlere kalan en büyük miras belki de budur. Fraser'a göre, Kürtler, tıpkı Karduklar zamanındaki gibi savaşçı bir topluluktur. Onların savaşçı yönü çok güçlüdür. Savaş onların elementidir. Daha beşikteyken eğitilmeye başlarlar ve sadece savaşırken

[372]Fahri Maden, " Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Dair Baskıları, History Studies, 2013, c.5/1, s.268.
[373] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.207-208.
[374] Kinneir, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire,** s.142-143.

mutludurlar.[375] Onların savaşçı özellikleri, çevrelerinde yaşayan birçok büyük devletin arasında birçok badire atlatmalarına rağmen hala var olmayı başarmış olmalarının da nedenidir.[376] Yaşadıkları badireler onlara sürekli savaşa hazır şekilde beklemelerini öğretmiştir. Çöl, ova, yüksek yerler, çadır, sürü, at ve mızrak onların karakterine şekil verir. Sürekli bir düşmanla karşılaşacakmış gibi alarmdadırlar.[377] Fowler'a göre Kürtlerin mottosu şudur: "*Our hand is against every man, every man's hand against us." "Biz herkese karşıyız, herkes de bize."*[378]

Fraser, Kürtlerin Ksonophon zamanındaki Kardukların neslinden olduklarını belirtmekle beraber Kürtleri, kendi kültüründe veya zihninde varolan eski İskoç ve İsviçreli dağlılara ve Keltlere benzetir. Ona göre Kürtler, hiçbir Kelt soylusunun kendi ırkı ve klanıyla gurur duyamayacağı kadar kendi ve aşiretiyle gurur duyar. Ksonophon zamanındaki gibi gururlu bağımsız ve yağmacıdır. Eski İskoç ve İsviçreli dağlılar gibi dağlarına bağlıdır. Eski İskoçlar gibi klanlara ayrılmışlardır, reislerine körü körüne bağlıdırlar ve ona hizmet ederler bunun karşılığında reisleri, onlara sahip çıkar, onları korur.[379] Kürtlerin eski İskoç dağlıları gibi reislerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu Sandwith de belirtmiştir.[380]

Tabi Kürtleri kesin olarak Kardukların soyundan görmeyen olasılıklardan da bahsedilmiştir. Millingen, Kürtlerin, birleşerek tek bir ulus oluşturmuş olabilecek Karduklar ve Partların torunları da olabileceklerini belirtir.[381] Harris'e göre ise hızlı düşünen zeki insanlar olan Kürtler, Med, Parthian ya da Hitit zamanındaki Kardu/Gardulardır ve Arilerin onların yurduna gelmesiyle Arileşmişlerdir.[382]

Seyyahlar için genelde Kürtler, onlarla karşılaşılmadan barbar ve yabanidirler. Bu algılarının sebebi Kürtleri ilk olarak tanıdıkları Ksenophon'un eseri olabilir. Çünkü Ksenophon ve 10000 asker, onların yurtlarından geçtiklerinde Kürtler dağlara çekilerek Ksenophon ve askerlerine saldırmıştır. Lakin Ksenophon'un metni

[375] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.73.
[376] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.VIII-IX
[377] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.233.
[378] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.2, s.21.
[379] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.89-91.
[380] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.210.
[381] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.207-208.
[382] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.177-178.

iyice okunduğunda Kürtlerin buna mecbur olduğu anlaşılacaktır. Çünkü o günün şartlarında, bölgeden geçen hiç erzakları olmayan 10000 kişilik silahlı bir topluluğun yiyecek ihtiyacı çok fazladır. Askerler, ancak köylere saldırıp yağmayla ihtiyaçlarını giderebilmişlerdir. Ksenophon'un kendisi, eserinde, son derece tehlikeli olan Kardukhları, Khaldealıları, Taokhları ihtiyaçlarından doğan mecburiyetten dolayı kendilerine düşman ettiklerini belirtmiştir.[383]

Seyyahların Kürtlere dair ön fikirlerinin Ksenophon'un eseri dışındaki ikinci nedeni, Kürtlerle tanışmadan onlar hakkında anlatılanlardır. Örneğin Gazeteci-seyyah Harris, daha Kürtlerle tanışmadan onlardan bahsederken bazen wild/vahşi bazen de benzer anlama gelen savage/yabani demeyi tercih etmektedir.[384] Fakat Harris, Sine'de bizzat Kürtlerle karşılaştığında, onların çok uygar ve uyumlu olduğunu ve davranışlarının muhteşem ölçüde olduğunu belirtmiştir.[385] O, Mahabad'a geldiğinde ise Kürtlerden anlayışlı, cana yakın ve misafirperver olarak bahsedecektir.[386] Harris'in bu şekilde algılamasının sebebi, İranlı yetkililerin tehlikeli olmasından dolayı Kürt bölgelerini gezmesini reddetmeleri[387] ve Fars ve Türklerin, Kürtlerden öcü diye bahsederek çocuklarını onlarla korkutmalarıdır. Harris daha sonraları, Kürtlerin yaşamadığı ve onlardan öcü diye bahsedilen yerlerde, ahlaksızlık, namertlik, yalancılık ve yozlaşma olduğunu, bundan dolayı Kürtlerin sahip olduğu karakter özelliklerinden bazılarının alınmasıyla, bu yerlerin daha iyi yerler olacaklarını aktarmıştır.[388] Kinneir de Kürtlerle karşılaştıktan önce ve sonra, onlar hakkında farklı düşünmüştür. O, Süphan Dağı eteklerinde bir Kürt çadırgahında dost canlısı bir şekilde ağırlandıktan sonra, onların uygarlaşmamış barbarlar olacaklarını umduğunu; fakat onların sakin ve kibar insanlar olduğunu belirtmiştir.[389]

[383] Ksonophon, **Anabasis,** 154
[384] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.169
[385] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.244
[386] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.173
[387] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.216
[388] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.227
[389] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.375

3.1.1. Kürtlerin Kullandıkları Dil ve Diyalektler[390]

Seyyahlar, Kürtlerin kendilerine has bir dilleri olduğu ve dillerinin farklı diyalektlerden oluştuğu noktasında hemfikirdirler. Tozer, Kürtçenin Med orjinli ve Hind-Avrupa dil ailesine mensup olduğunu belirtir. Ona göre Kürtçenin kelime ve gramer özellikleri Farsçayla yakındır.[391] Bazı seyyahların aktardıklarından yola çıkarak o zamanlar değişik diyalektleri barındıran dile, Kurdî değil de Kurmancî demiş olabilecekleri sezilmektedir. Harris'in, bu durumu *Kürtlerin konuştuğu dile, tüm aşiretlerin birbirini anladığı değişik diyalektler barındıran Kermanji denir*[392], şeklindeki açıklaması bu tür bir çıkarımın elde edilmesini sağlar. Ayrıca Maunsell, gittiği Uşnu[393], Mahabad[394], Sakız[395], Sine[396], Rewandiz[397]ve Musul'da[398] halkın Kurmancî konuştuğunu belirtir. Bugün bu bölgelerde Soranî ve Goranî'nin konuşulduğu bilinen bir gerçektir. Fakat gittiği bölgelerde Kürtlerin kulandığı dile/diyalekte "Kurdî", Soranî veyahut Goranî dememiştir. Örneğin, Sine yakınlarındaki Şahkale'de yaşayan halkın, Kürtlerin Goran aşiretine bağlı olduğunu ve Kurmancî konuştuklarını,[399] Sine'de de halkın konuştuğu dilin Kurmancî olduğunu belirtir.[400] Bu aktarımlardan Maunsell'in, Harris gibi direkt söylememiş olsa da tüm Kürtlerin konuştuğu farklı diyalekt isimlerini Kurmancî çatısı altında değerlendirdiği aşikardır. Aksi durumda o, Goranların konuştuğu dili Kurmancî olarak nitelemezdi. Ayrıca Ainsworth'un bu çıkarımı destekleyen iki kullanımı vardır. O, seyahatnamesinde Amediye'nin isminden bahsederken *the Kermanji or Kurds/Kurmancî ya da Kürtler*[401] bir yerinde de yayla kelimesinin Kürtçe'sinden bahsederken *by the Kurds, or in Kermanji/Kürtler tarafından, ya da Kurmancî'de*

[390] Kürtlerin kullandığı diller ya da diyalektler konusu üzerine halen güncel tartışmalar yapılmaktadır. Bu nedenle burada aktarılan fikirlerin konu uzmanı dilbilimciler tarafından değil, o zamanlar Kürtler hakkında bilgi aktaran seyyahlardan elde edildiği belirtilmelidir.
[391] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.257-258.
[392] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.179.
[393] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.218.
[394] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.221.
[395] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.224.
[396] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.232.
[397] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.99.
[398] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.130.
[399] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.229.
[400] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s. 232.
[401] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.202.

ona Zozan denir."[402] İfadelerini kullanır. Onun bu aktarımları Kürtlerin konuştuğu dili Kurmancî olarak nitelediğini destekler. Tabi Kurmancî'nin dil değil de diyalekt olarak kullanıldığı örneklerde yok değildir. Örneğin Taylor, Hani yakınlarındaki Nerib köyünde Zaza Kürtçe'sinin konuşulduğunu, Doğu ve Güney Kürdistan'da[403] ise Kurmancî diyalektiğinin konuşulduğunu aktarır. [404]

Seyahatnamelerde Kurmancî, Goranî, Zazakî ve Lurî diyalektlerinden Kürtçenin diyalektleri olarak söz edilir. İlk üç diyalekt konusunda seyyahların tamamı hemfikir ise de Lurî diyalektinin Kürtçe olması ve Lurilerin Kürt olması noktasında seyyahların farklı görüşleri mevcuttur. Rich, Buckingham, Rawlinson ve Gerard Lurların Kürt, lehçelerinin de Kürtçenin bir lehçesi olduklarını düşünürken, Layard onların Fars kökenli olduklarını ve Farsçanın bir diyalektiğini konuştuklarını, Bird ise sadece Bahtiyarilerin[405] Fars kökenli olduğunu düşünmektedir.

Rich, bir Lur aşireti olan Bahtiyarilerin kesinlikle Kürt olduklarını iddia eder. Uzun bir süre Bahtiyarilerle birlikte yaşayan Bakır Bey'le sohbetinde Bakır Bey, ona Bahtiyarilerin Kürtçesinin Luristan Kürtçesi olduğunu ve onlar konuştuklarında onları çok rahat anladığını söyler.[406] Rawlinson'a göre, Bahtiyarilerin Kürtçenin bir lehçesi olan dili, Zagros dağları boyunca Kürtçe konuşan diğer aşiretlerin dilinden telaffuz şekliyle farklıdır. [407] Lurların dili de Kirmanşah Kürtlerinin dilinden çok az farklıdır ve onlar karşılaştıklarında birbirlerini rahatlıkla anlarlar.[408] Buckingham da Lurlardan bahsederken onların bir Kürt aşireti olduğunu, dillerinin Lur olarak adlandırıldığını ve Kuzey Kürtlerinin dilinden farklı olduğunu belirtir. Gerard ise 1881'de Bağdat'ın en güçlü adamının sözde İranlılara bağlı Luri Kürtlerinin lideri Kulî Han olduğunu yazar.[409]

Bird, Bahtiyarilerin Fars kökenli olduklarını reddettiklerini; ama Farsçanın bir diyalektini konuştuklarını, Lurların dilinin ise bazı otoritelere göre Kirmanşah

[402] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.205.
[403] Taylor'un bahsettiği Kürdistan o tarihlerde idari olarak Diyarbekir merkezli Kürdistan Eyaletidir.
[404] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.39.
[405] Bir Lur aşireti.
[406] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.130.
[407] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.105.
[408] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.109.
[409] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.4.

Kürtlerinin dilinden çok az farklı olduğunu aktarır. [410] Onun, burada bazı otoriteler dediklerinden biri şüphesiz ki Rawlinson'dur. Bu şekilde Bird ve Rawlinson'un Bahtiyari ve Lurların dillerini/diyalektlerini birbirinden ayrı olarak değerlendirdiği de söylenebilir. Layard da Lurları Fars ve İran kökenli sayar. Bundan dolayıdır ki, Luristan bölgesine girdiğinde İran menşeili Lur aşiretlerin bölgesine girdiğini belirtir.[411] Bahtiyarilerin diyalektini de, Luri olarak bilinen ve eski İranlıların dili olan Kadim Farsçanın bozulmuş bir hali olarak görülen Farsçanın bir diyalekti olarak değerlendirir.[412]

Soranî diyalektinden bahsedilmemesi ve hali hazırda Sorani konuşulan bölgelerde konuşulan dil/diyalektten Kurmancî olarak bahsedilmesi, son zamanlarda Kürt dilbilimcilerin bir kısmının diyalekt gruplandırmasında Kurmancî ve Soranîceyi, Kurmanciya Jorîn ve Kurmanciya Newarast olarak sınıflandırmaları ve tek bir diyalekt olarak değerlendirmelerini destekler niteliktedir.[413] Maunsell, bugün Soranice konuşulan bazı yerlerdeki dili adlandırırken Kurmancî'yi kullanmıştır. Mesela, Rewandiz civarındaki tüm aşiretlerin Kurmancî konuştuğunu,[414] Musul'da da sokakta duyulan iki dilin Arapça ve Kurmancî olduğunu belirtir. [415] Rich'in seyahatnamesinde de Mahmud Paşa'nın kendisi ona kendi klanlarının isminin Kurmanc olduğunu söyler. [416] Ayrıca seyahatnamenin başka bir yerinde Goran Kürtlerinin topraklarında etrafta Goranların olmadığına emin olan bir köylü Süleymaniye'deki Babanlara dua etmek istediğinde "*Allah Kurmancları korusun."* Diye dua eder.[417]

19. yüzyıl seyahatnamelerinde Zazalardan, Kürtlerin bir kolu Zazacadan da diğer Kürtler tarafından çok anlaşılmayan Kürtçenin bir diyalekti olarak söz edilir. Aksi bir bilgi İngilizler tarafından yazılan seyahatnamelerde tespit edilmedi. Zazalardan ilk bahseden Seyyah Rich'tir. Onun aktardığına göre, Diyarbekir, Palu ve

[410] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1,s.297.
[411] Layard, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia,** c.1, s.222.
[412] Layard, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia,** c.1, s.222.
[413]Bkz., Abdurrahman Adak, "Kürt Dili ve Edebiyatı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Ankara 2019, ek.2, s.132; Maruf Xeznedar, "Zimanê Kurdî", **Bîr,** Seid Veroj (Çev.), c.3, s.76.
[414] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.99.
[415] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.129-130.
[416] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.80.
[417] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.229.

Muş arasında kalan Toros ve Zagros dağlarının bir parçası olan Hasan Dağı'nda yaşayan Kürtlere Zaza denir.[418] Rich onların diyalekti hakkında ise herhangi bir bilgi aktarmaz. Brant da seyahatnamesinde Tercan ovasında yaşayan Ermeni ve Türk köylülerin, Dujik dağları civarında yaşayan Kürtlerin yağmalarından muzdarip olduklarını aktarır.[419] Dujik dağları bugün resmi adlandırmada Sultan Baba dağı diye geçen ve Tunceli ili sınırlarında kalan ve Zazaların yaşadığı bir bölgedir. Brant'ın aktarımında direkt olarak onlardan Kürt diye bahsetmesi, bir bakımdan o zamanlar için konunun tartışılır olmadığını da yansıtır. Yine Layard, Dujik dağlarında yaşayanların uzun süreden beri Sultan'a karşı isyan halinde olduklarını ve Erzurum'da, onların isyanını bastırmak için üzerlerine sefer düzenlemiş Reşit Paşa'dan onların Kürtçenin bir diyalektiğini kullandıklarını öğrenir.[420]

Onlardan sonra Diyarbekir ve Dersim civarını gezen Taylor ve Dersim bölgesini gezen Tozer o bölgelerin dil-diyalekt'i hakkında bazı bilgiler aktarmışlardır. Yukarıda Taylor'un Hani yakınlarında Zaza Kürtçesinin konuşulduğunu aktardığı belirtilmişti. O, ayrıca Dersim bölgesinde iken orada konuşulan dil/diyalekt hakkında da bilgi vermiştir. Onun aktarımlarına göre, Dersim'de Kızılbaşlar ikiye ayrılır. Seyyid Hasanlılar ve Dersimliler. Dersimliler, baştan beri Dersimde yaşayanlar, Seyyid Hasanlılar ise Horasan'dan, önce Akçadağ'a ardından Dersim'e göç edenlerdir. Onların inaçları aynı olmasına rağmen bazı farklılıkları da vardır. Dil konusundaki farkları ise şu şekildedir. Dersimliler, Kürtçenin Ermenice sözlükler içeren bir diyalektini konuşurken, Seyyid Hasanlılar ise Farsçanın karakteristik unsurlarını barındıran Zazacanın özel bir formunu ya da genel Kurmancî'yle karışık bir formunu kullanırlar.[421] Tozer de Harput'ta isim vermeden Zazacadan ve onun farklı olduğu Kurmancî'den bahsetmiştir. Ona göre Harput civarında konuşulan Kürtçe diyalekt, tipik dilden farklıdır ve diğer Kürtler tarafından anlaşılır değildir.[422]

Goranî diyalektinden ayrıntılı olmamakla beraber söz eden seyyahlar Rich, Maunsell ve Harris'tir. Yukarıda Harris ve Maunsell'in Kürtçeyi Kurmanci olarak

[418] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.376.
[419] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.201.
[420] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.9.
[421] Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan", s.319.
[422] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.228-229.

adlandırdıkları belirtilmişti. Harris Erdelan'da konuşulan Goranî'nin, Kurmancî'nin daha eski ve daha saf özellikler taşıyan bir diyalekti olduğu düşüncesindedir. [423] Maunsell de Sine yakınlarında Şahkale'de yaşayan halkın, Goran Kürtleri olduğunu ve Kurmanci konuştuklarını belirtir. [424] Rich de Sine'de iken karşılaştığı kişilerin kendi aralarında Goran Kürtçesi konuştuklarını[425] ve Mahmud Paşa'nın, Goranların fizyonomi ve kullandıkları Kürtçenin diyalektiği bakımından farklı olduklarını söylediğini aktarır. [426] Her üç seyyahın aktarımlarından ortaya çıkan sonuca göre Goranların Kürt olması ve diyalektlerinin de Kürtçe olması konusu tartışmasızdır.

3.1.2. Kürtlerin Yaşadığı Coğrafyalar

Seyyahların, Kürtlerle karşılaştıkları ya da oralarda Kürtlerin varlıklarından bahsettikleri coğrafyalar incelendiği zaman, karşımıza çıkan alan şöyle tarif edilebilir. Ankara'nın biraz güneyindeki Haymana yakınlarından çekilmeye başlanan hat, Konya Cihanbeyli'ye, oradan Kilis'e, Kilis'ten Antakya'ya, Antakya'dan Halep'e, Halep'ten Musul'a, Musul'dan Bağdat'a Bağdat'tan Kirmanşah'a Hamedan'a, Hamedandan'dan Ağrı'ya, Ağrı'dan Sivas'a, Sivas'tan Tokat'a, Tokat'tan Amasya'ya, oradan Çankırı'ya, Çankırı'dan tekrar Ankara'ya doğru devam ettirildiğinde, Kürtlerin 19. Yüzyılda yaşadığı coğrafyanın büyük bir kısmı tamamlanmış olur. Çekilen bu hattın dışında Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bir yer Horasan'dır. Ayrıca Basra körfezinde de Kürtlerin varlığından orada Kürtlerin çalıştığından söz edilmiştir. Tabi çekilen bu hattın içerisinde Kürtler bazı bölgelerde yoğun bazı bölgelerde ise daha az yoğunlukta yaşarlar.

Yukarıda sözü edilen coğrafya, belirlenirken farklı seyyahların eserlerinden faydalanıldı. Örneğin Ankara, Çankırı, Amasya ve Sivas'a doğru devam eden hattın belirlenmesi için kullandığımız bilgilerin bir kısmı şunlardır; Hamilton Ankara'nın kuzeydoğusunda bulunan Kalecik ve Çubuk ovaları arasında yolunu şaşırır ve vadide bulunan bir Kürt çadırgahıyla karşılaşır. [427] Ainsworth, Çankırı dolaylarında Kürt saldırılarına karşı istihdam edilen korucular, yolunu kesen Kürtler ve Kürt

[423] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.179.
[424] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.229.
[425] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.201.
[426] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.81.
[427] Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, c.1, s.415.

baskınlarından muzdarip bir köyden bahseder.[428] Ayrıca, Tokat'ın Pazar ilçesinde verimli arazilerin bittiği Turhal tepelerine yakın ekili dikili olmayan arazide, sadece göçebe Kürtlerin bir çadırgahı olduğunu aktarır. [429] Tozer, Yozgat Boğazlıyan'ın bir zamanlar göçebe Kürtlerin uğrak mekanı olduğunu ve Amasya Çorum arasında birçok Kürtle karşılaşılabileceğini belirtir.[430] Yozgat'tan Sivas'a giden Bigham, Sorgun, Tiftik yakınlarında bir Kürt çadırgahında bir öğlen misafir olur.[431] Ainsworth Divriği'den Sivas'a doğru giderken Singasi ve Yarbassan/Yağbasan adlı Kürt köylerinden geçer. Yağbasan köyünde Divriği mütesellimiyle ihtilafta olduğunu düşündüğü Kürtlere padişahın fermanını ya da mütesellimin mektubunu göstermez.[432] Bigham da, göçebe Kürtlerin Sivas'ta bir çadırgahtan diğerine gittiklerini aktarır. [433]

Kürtlerin yaşadığı coğrafyaları ya da Kürdistan'ın sınırlarını tam veyahut geniş olarak belirtmek isteyen seyyahlar da vardır. Aslında onların aktarımları bir anlamda birbirlerini tamamlamaktadır. Buckingham, Maunsell ve Harris Kürtlerin yaşadığı coğrafyaları daha ayrıntılı olarak anlatır. Buckingham, Urfa'dan Karacadağ üzerinden Mardin'e giderken Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin bir kısmını şöyle yansıtır: "*Kürtler bu kısmın kuzey tarafından Diyarbekir'e kadar, Doğu tarafından da Musul'a kadar olan bölümlerinde yer alırlar. Denilebilir ki Dicle nehri onların kuzey doğu sınırını oluşturur, Arap çölü de güney sınırlarını ve Fırat da onların geniş batı sınırlarını, onların bir kısmı geniş Türkmen ovasının batıya bakan kısımlarında Torosların doğu eteklerinde, görülür.* [434] Maunsell, şimdiye kadar birçok seyyahın Kürdistan'ı gezmiş olmasına rağmen, henüz tamamen bu coğrafyanın tanınmadığını, Kürdistan'ın sınırları belli bir bölgeden çok Kürtlerin yaşadığı geniş bir alanı kapsayan bir tanım olduğunu belirtir. Ona göre Kürdistan'ın kuzeybatı sınırı, Erzincan'ın güneyinde uzanan Dersim bölgesindeki dağları ve Fırat'ın iki kolunun başlangıcından birleştiği yere kadarki alanı kapsar. Kuzey sınırı, Erzincan'ın Fırat vadisinden Erzurum'a, oradan da Rusya sınırında Ararat'a kadar,

[428] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.113-118.
[429] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.23.
[430] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.99.
[431] Bigham, **A Ride through Western Asia,** s.29.
[432] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.367.
[433] Bigham, **A Ride through Western Asia,** s.33.
[434] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.169-170.

güneydoğu sınırı ise Kıfri ve Kirmanşah'ı kapsar. Batı sınırı, Kıfri'den Musul'a oradan Dicle nehrine ve Diyarbekir'e, Harput'a ve Dersim bölgesine kadarki hattır. Doğu sınırı ise Kirmanşah'ın kuzeyinden Sine'ye oradan Urmiye'nin dağlık kesimlerinin batısından Ararat'a kadarki hattır.[435] Harris de İran'da Kürtlerin yaşadıkları yerleri aktarır. Ona göre İran Kürdistanı, Urmiye gölünün kuzeyinden başlar, Mahabad'ı kapsar ve batıda Hamedan ve Kirmanşah'a ulaşır, doğuda da Sine'yi de kapsar. Horasan'a göçen Kürt aşiretleri de vardır.[436] Horasan'a göçen Kürt aşiretlerin ise ne zaman ve ne amaçla oraya gittiklerini, Fraser seyahatnamesinde açıklar. Şah Abbas tarafından Horasan'a yönelik Türkmen yağmalarını engellemek için Osmanlı sınırında yaşayan 40000 Kürt aile, Horasan'a göç ettirilir. Şimdi orada olanlar bu ailelerin devamlarıdırlar.[437]

3.1.3. Kürtlerin Fizyolojik Özellikleri[438]

Seyyahlar genelde Kürtlerin görünüşünü ve yüz şekillerini, yansıtmaya çalışırken Kürtleri, komşuları Arap, Fars ve Türklerle karşılaştırmışlardır. Seyyahlara göre, Kürtlerin fizyolojileri, Arap, Fars ve Türklerinkinden farklı, bazen de Asyatik formdan çok Avrupai forma daha yakındır. Onlar Kürtlerin fizyolojik özelliklerinden övgüyle bahsetmişlerdir.

Layard, Milli aşiretinin kadınlarının olduğu bölümde, aşiret reisi Musa Ağa'nın annesini ziyaret ettiğinde, orada bulunan kadınları gördükten sonra, Kürt kızlarının bir kısmının güzelliğinin, Bedevilerden farklı olarak Avrupalılara benzemesiyle ilgili şöyle demiştir: "*Aralarında güzellik yönünden farklı, Bedevi kızlarına benzemeyen, onlar gibi zeytin tenli, zarif endamlı, keskin bakışlı, uzun kara kirpikli olmayan daha çok Avrupai bir güzelliğe sahip olanlar vardı*."[439] Buckingham da benzer şekilde Kürtleri, Araplarla ve Asyatik formla kıyaslayarak Avrupalılar ve İngilizlere benzetmiştir. Onun aktarımına göre fizyolojik olarak Kürtler uzun ve

[435] Maunsell, "Kurdistan", s.81.
[436] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.175.
[437] Fraser, **Narrative of A Journey Into Khorasan…, s.**42-43 Ayrıca Khorasan'daki Kürt aşiret konfederasyonlarının yapısı ve tarihi için, Bkz., Fraser, "Appendix B, Geographical Sketch of the Principal Districts of Khorasan", **Narrative of A Journey Into Khorasan**, s.19-57.
[438] Bu başlığın erkeklerin ve kadınların fizyolojik olarak alt başlıklara ayrılması tasarlanmıştı; fakat konuyla ilgili aktarımların genel olarak Kürtlerden bahseden cümleler ve erkeklerle dair yargılardan oluşmasına binaen konunun tek başlık altında incelenmesi daha doğru görüldü.
[439] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.314.

çıkıntılı Arap ve Asyatik formdan çok, Avrupai formu andıran oval özelliklere sahiptirler. Onlar, kara saç ve kara gözlerine rağmen olabildiğince İngilizlere benzemektedirler.[440] Harris de Kürtlerin ten renginin bir Avrupalınınkinden daha kara olmadığını vurgular.[441]

Millingen de Kürt kadın ve erkeklerinin çok yakışıklı/güzel olduklarını, bu özellikleriyle Tatar Türkleri ve İstanbul Türklerinden farklı olduklarını aktarmıştır.[442] Fraser da Kürtleri, Farslarla karşılaştırmış ve fizyonomik yapı olarak çoğu zaman biraz sert yapılara sahip Farslara göre, daha narin yapılı oldukları kanaatine varmıştır.[443] Buckingham, Musul'dan Dicle'yi sol taraflarına alıp ilerlediklerinde birçok Kürt köyünden geçmiş, akşam Hamadan adlı büyük bir Kürt köyünde konaklamıştır. Burdaki Kürtlerin görünüş ve kıyafetlerinin Afrika, Moor Arapları ve Mısır'ın karışık ırklarına çok benzediğini aktarmıştır.[444]

Seyyahların, karşılaştırma kıyas ve benzerlikler üzerinden Kürt fizyolojisini tarif etmeleri, Thompson'un bahsettiği seyyahın psikolojik ve kültürel altyapısıyla ilgilidir. Çünkü, seyyahın kendisinin de yeni karşılaştığı şeylerden sıklıkla kafası karışır, önceki beklentilerini aşan fenomenleri anlamak için mücadele eder. Bunu başkalarına aktarmanın zorluğu yanında, kendi deneyimini tam olarak kavraması dahi güçtür.[445] Yazar önce kavramalı sonra aktarmak zorundadır. Bundan dolayı karşılaştıklarını, bildiklerine benzeterek ya da bildikleriyle kıyaslayarak anlatır.

Seyahatnamelerde Kürtlerin tam olarak nasıl göründüğü noktasında, çok fazla ayrıntılı olmazsa bile bir çerçeve oluşturabilecek kadar bilgi vardır. Kimine göre karşılaştıkları bazı Kürt grupları dünya üzerindeki en yakışıklı grupken[446] kimine göre İran'da gördükleri en yakışıklı,[447] ırk olarak çok yakışıklı[448] ya da *dünyanın her yerinde onları etkileyici bir millet olarak gösterecek zarafet*e[449] sahiptirler. Yüksek

[440] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.256.
[441] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.188.
[442] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.249.
[443] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192-193.
[444] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.280.
[445]Thompson, **Travel Writing**, s.67.
[446] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.320.
[447] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.265.
[448] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.326.
[449] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192-193.

tabakadan bir Kürt'ün görünüşü kısmen eski Yunanlılarınkine benzer ama incedir, Şapor ve Persepolis'teki antik Perslilerin kafalarını andırır.[450] Kadınları parlak siyah saçlı iyi görünümlüdürler.[451]

19. yüzyıl Kürtlerinin çehrelerinin keskin, uzun ve oval olduğu aktarılmıştır.[452] Onların alınları geniş ve hacimlidir.[453] Kaşları kara, dolgun, gür, kavisli ve kirpikleri uzundur.[454] Gözleri koyu siyah, derin, hayat dolu ve zekidir.[455] Bird, Bitlis pazarında gördüğü siyah saçlı ve siyah gözlü düzenli yüz hatlarına sahip genç Kürt erkeklerinin, genelde çok yakışıklı oldukları tespitinde bulunur.[456] Millingen değişik görünümlü Kürtler arasında dahi en belirgin özelliğin kara kaş ve kara göz olduğunu belirtir. Tabi kara kaş, kara gözlülerin yanında açık saçlı mavi gözlüler de vardır.[457] Layard da Milli aşiretinin kadınlarını gördükten sonra, onların aralarında bazı açık renk saçlı ve mavi gözlülerin de olduğunu belirtmiştir.[458]

Seyyahların neredeyse tamamen üzerinde hemfikir oldukları fizyolojik özelliklerden biri, Kürtlerin burun yapısıdır. Onların aktarımlarına göre profilleri burun kemiklerinin çıkıntısı dolayısıyla belirgindir. Belki de bu sebeple Fraser Kürdistan'da kalkık bir burnu aramanın, beyhude bir çaba olduğunu yazar.[459] Tozer, Harput ve Palu civarındaki Kürtlerin en karakteristik özelliğinin eski Yunan paralarındaki gibi bitimi aşağıya bakan sert ve geniş burun delikli, kemerli

---

[450] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiva and Persia,** John Murray, London 1856, 331-332.

[451] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.274.

[452] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192; Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.267, Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.352; Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.188.

[453] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.189; Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.326.

[454] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.352; Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.193; Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia,** c.2; 189, Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.188.

[455] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.352; Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.193; Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.267.

[456] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.308.

[457] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.249.

[458] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.314.

[459] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.193; Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.326; Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.189.

burunlarının olmasıdır, diye açıklar.[460] Bird ise burunların düz ve kemerli yapısının onlara bir kartal görünümü verdiği izlenimindedir. [461]

Kürtlerin ağız, diş, dudak, çene, bıyık, el, ayak ve boylarıyla ilgili aktarımlara göre: görece geride olan çene ve ağız iyi bir forma sahiptir.[462] Ağız küçük ve güzel şekilli, dişler sürekli iyi durumda ve beyazdır.[463] Dudakları ölçülüdür.[464] Çeneler genelde traşlıdır, bıyık bırakılır, bıyıklar taralı ve ağdalıdır. Boyları da ortalama uzunluktadır. [465] Elleri, parmakları ve ayakları son derece küçük, narin ve incedir.[466]

3.2. KÜRTLERİN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ

19. yüzyıl Kürtleri, en geniş haliyle tasnif edilmek istenirse onlar, göçebeler, yerleşikler ve yarı yerleşikler olarak sınıflandırılabilir. Çünkü seyahatnamelerde, her üç gruptan da bahsedilmiştir. Kürt aşiretleri hakkında en kapsamlı bilgileri aktaran Maunsell'e göre, şüphesiz asıl Kürt yapısı aşiretseldir ve onların yaygın davranışları göçebe ve doğa şartlarına bağlıdır. Van ve Rusya sınırı arasında kalan alandaki Kürt aşiretler, kış mevsiminin çok soğuk olmasından ve daha sıcak bir yere göçmenin uzaklığından dolayı kışın köylerde yaşarlar. Daha aşağılarda merkezi ve Güney Kürdistan'da ise gerçek anlamda tamamiyle göçebe olan, yılın on iki ayı, çadırlarda yaşayan aşiretler vardır.[467] Onun aktarımlarından hem tam göçebe hem de yarı göçebe olarak yaşayan aşiretlerin olduğu anlaşılır. Buckingham da Kürtlerin dağları ovalara tercih ettiklerini, toprağı sürmek ve hasadı kaldırmak için ise ovaya, köylerine indiklerini, uzun süre köyde kalmadıkları için evlerini çok önemsemediklerini belirtir. Ovaya indiklerinde sürülere bakmak için, dağlara çıktıklarında da hasta ve tarlalara sahip çıkmak için geride birkaç kadın ve erkek bırakırlar. [468] Onun, Diyarbekir-Mardin arasındaki Kürtlerin bir kısmı için verdiği bu bilgilerin benzerini, Rawlinson'da Zohab'dayken verir. Zohab'da yaşayan Goran

[460] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.267.
[461] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.352.
[462] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192-193.
[463] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[464] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.189.
[465] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.188.
[466] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192-193, Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[467] Maunsell, "Kurdistan", s.82.
[468] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.169-170.

aşireti, ilkbaharda ekimini yaptıktan sonra yaylalara çıkar ve geride mahsule bakması için sadece birkaç kişi bırakır.[469] Yukarıda anlatılanlardan bir kısım Kürtlerin göçebe, bir kısmının ise yarı göçebe olarak yaşadığı anlaşılabilir. Aynı zamanda nerdeyse her seyyahın uğradığı köy, kasaba ya da şehirlerde yaşayan Kürt nüfusunu vermesi ise sanılanın aksine bu yüzyılda büyük bir Kürt nüfusunun yerleşik olduğunu düşündürür. Bazı aşiretlerin ise hem göçebe hem yerleşik kısmının olduğu ise yine seyyahların satır aralarında verdikleri bilgilerden elde edilebilir.

Kürtlerin toplumsal örgütlenmeleri üzerine özellikle bir sınıflama ya da ayrım çabasına giren seyyahlar, genelde aşiretli ya da aşiretli olmama ya da göçebe-yerleşik olma özelliklerine dayanmışlardır. Sınıflama yapan seyyahların ilki Rich'tir. Rich, Kürtleri aşiretli/'eşîr ve reaya/köylü olarak sınıflandırır. Ona göre, 'Eşir olanlar kendilerini savaşçı olarak görüp asla eline saban almazken, köylüler de savaşçı olamaz ve eline silah almaz. Bu iki sınıf arasında bir nevi yöneten-yönetilen ya da efendi-köle ilişkisine yakın bir durum vardır. Aşiret üyelerinden biri Rich'e, köylülerin onlara hizmet için yaratıldığını dahi söylemiştir.[470] O, seyahatnamesinin başka bir yerinde ise Bilbasilere bağlı aşireti olmayanların yaşadığını ve onlara Kelowspee/Kulahspî ya da Goran denildiğini ve tüm Kürdistan'a yayıldıklarını belirtir.[471] Rich'in bahsettiği sınıflamanın bilgi kaynağının Babanlı yöneticiler olduğu düşünülürse, sınıflamanın gerçeğe yakın olduğu; lakin içerisinde abartılar barındırdığı görülür. Çünkü Baban hanedanının seyahatnamenin başka yerlerinde kendi 'eşirlikleriyle çok övündüklerini, kendilerini kendileriyle aynı ırktan olan reaya Kürtlerden ve Goran Kürtlerinden üstün gördüklerine dair emareler vardır.[472]

Bird'ün sınıflandırması da bir bakıma Rich'in sınıflandırmasını anımsatır. O, Kürtleri, göçebeler yani aşireti olanlar ve yerleşikler yani aşireti olmayanlar olarak ayırır. Ona göre, tüm aşiretliler göçebe, tüm yerleşikler ise aşiretsizdir.[473] Rich ve Bird'den sonra ise Harris, Kürtleri yaşam biçimleri olarak iki kısma ayırır: Yerleşikler ve Göçebeler. Harris sınıflamasının devamında, göçebelerin hiyerarşik olarak daha üstte yer aldığını, yerleşiklerin ise genelde zengin bir aristokrat ailenin

[469] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros," s.27.
[470] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.89.
[471] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.152.
[472] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.89 ve 86.
[473] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.372-373.

serfi gibi çalıştıklarını belirtir. Göçebelerin ise büyük sürüleri vardır ve daha özgür yaşarlar. [474]

[474] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.179-180

Tablo 2: 19. Kürtlerin Yaşadığı Yerleşim Yerlerinin Nüfusu

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
Adıyaman	Aile	800			300							Ainsworth	1839	
Adilcevaz	Aile	250			30							Brant	1838	
Amediye	Aile	60			5			20				Ainsworth	1839	
Amediye	Aile	200										Maunsell	1888	Biraz Yahudi dışında çoğunluğu Kürt
Ardahan	Aile	70										Brant	1835	
Bağdat	Kişi	150000										Fraser	1834-35	Çoğunluk Arap ve Türk olmak üzere Fars, Hintli, Yahudi, Ermeni, Süryani ve Kürt
Bağdat	Kişi	100000										Harris	1895	Arap, Fars, Türk, Avrupalı, Yahudi, Doğu Hristiyanları, Afgan, Hintli, Afrikalı, Türkmen ve Kürt
Bane	Aile	600										Gerard	1881	
Başkale	Aile	200										Ainsworth	1839	Kürt, Yahudi ve Ermeni
Başkale	Aile	2000										Maunsell	1888	Ermeniler 300, Yahudiler 200, Farslar 50 aile
Besni	Aile	2500			250							Ainsworth	1839	

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
Bitlis	Kişi	12000										Kinneir	1813-1814	Çoğunluğu Müslüman bir kısmı da Ermeni
Bitlis	Kişi	26000										Kinneir	1813-1814	Bu sayıya Bitlis ve yakın çevresindeki Kürt, Türk ve Süryani nüfüs da dahildir.
Bitlis	Aile	2000			1000		50					Ainsworth	1839	
Bitlis	Kişi	30000										Bird	1891	Nufüsun 20000'den fazlası Kürt
Bitlis	Aile	2000			1000							Brant	1838	
Cizre	Aile						20	60				Badger	1842-1844	Çoğunluğu Kürt
Cizre	Aile	1400						100				Maunsell	1888	
Diyarbekir	Kişi	30000										Kinneir	1813-1814	
Diyarbekir	Kişi	38000										Kinneir	1813-1814	Çoğunluğu Türkler olmak üzere, Ermeni, Kürt, Yakubî ve Katolikler
Diyarbekir	Kişi	50000										Buckingham	1816	Türk, Ermeni, Süryani, Greek, Yahudi ve Kürt
Diyarbekir	Aile				1700		290	120			50 Rum	Badger	1842-1844	Ayrıca nüfusun yarısından fazlası, Kürt,

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
														Arap ve Türk
Diyarbekir	Aile	40000										Brant	1835	
Diyarbekir	Kişi	23700										Barkley	1878	Yarısı Hristiyan, az bir kısmı Yahudi ve geri kalanlar Müslüman.
Diyarbekir	Kişi	55000										Heude	1817	
Erbil	Kişi	5000										Buckingham	1816	Çoğunluğu Müslüman, mukimlerine göre nüfus 10000'dir.
Ergani	Aile	200			400							Badger	1842-1844	
Ergani	Aile	600										Brant	1835	Yarısı Ermeni, yarısı Müslüman
Eruh	Aile					200						Maunsell	1888	
Erzurum	Aile	15000			4000	-	-				350 Rum	Kinneir	1813-1814	
Erzurum	Kişi	15000										Brant	1835	
Hamedan	Kişi	50000										Bigham	1895	Fars, Kürt ve Ermeni
Hani	Aile	300			150							Brant	1838	
Horasan	Aile	4000	3500	-	-	-	-				5000 Fars	Kinneir	1813-1814	
Horasan	Kişi	80000										Bigham	1895	Fars, Türkmen, Kürt, Arap,

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
														Afgan, Özbek
Kars	Kişi	3000										Kinneir	1813-1814	Türk, Ermeni, Gürcü, Kürt
Kars	Aile	2000										Abbott	1837	Çok az kısmı Hristiyan
Kars	Aile	1500-2000										Brant	1835	
Kerkük	Kişi	18000										Kinneir	1813-1814	Türk, Ermeni, Nasturi, Kürt
Kerkük	Kişi	15000										Buckingham	1816	Müslüman, Ermeni, Nesturî ve Süryani
Kirmanşah	Aile	6500										Maunsell	1888	300 Yahudi ve birkaç Hristiyan Aile dışında çoğu Kürt ve Fars
Kirmanşah	Kişi	30000										Harris	1895	
Kilis	Kişi	12000										Ainsworth	1839	Türkmen, Kürt, Ermeni, Syro-Greek ve birkaç Osmanlı
Koçhisar	Aile	5000										Buckingham	1816	Çoğunluğu Ermeni, birkaç Süryani ve Kürt Aile
Kotur	Kişi	8000										Millingen	1870	Çoğunluğu Kürt, küçük bir kısmı Ermeni
Köysancak	Kişi	12000										Heude	1817	
Lice	Aile	750			213							Brant	1838	

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
Maden	Aile	150			190						200 Rum	Badger	1842-1844	
Mahabad	Aile	2500										Maunsell	1888	
Mahabad	Kişi	5000										Bird	1891	Nufüsün çoğıunluğu Kürt, 120'si Ermeni, az bir kısmı da Yahudi ve Türk
Mardin	Kişi	4000			5000				2000			Kinneir	1813-1814	
Mardin	Kişi	20000										Buckingham	1816	Üçte ikisi Müslüman, geri kalanlar Hristiyan ve Yahudi
Mardin	Kişi	20000										Heude	1817	Nasturi, Ermeni, Türk, Arap, Yahudi ve çok az Fars
Mardin	Aile	1500			500		720	60				Badger	1842-1844	
Mardin	Kişi	12000										Parry	1892	
Musul	Kişi	35000										Kinneir	1813-1814	Türk, Kürt Ermeni, Nasturi ve Arap
Musul	Kişi	50000										Buckingham	1816	Nüfusun büyük çoğunluğu eşit miktarda Kürt, Türk ve Arap, ayrıca Yahudi, Keldanî ve

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
														Süryaniler bulunmaktadır. Şehrin mukimlerine göre nüfus 100000'dir.
Musul	Kişi	40000-42000										Heude	1817	12000'i Hristiyan.
Musul	Aile	2050					750	350	200			Badger	1842-1844	
Musul	Kişi	70000										Parry	1892	Hristiyan, Yahudi ve Müslüman
Muş	Aile	600			300							Ainsworth	1839	
Muş	Aile	700			500							Brant	1838	
Muş	Aile	3000										Tozer	1879	800’ü Ermeni
Nusaybin	Aile	300										Buckingham	1816	Kürt, Arap ve birkaç Hristiyan Aile
Nusaybin	Aile	100										Forbes	1838	
Nusaybin	Aile	300					30		150			Parry	1892	
Palu	Aile	1500										Tozer	1879	
Palu	Aile	600			400							Brant	1838	
Rewandiz	Hane	1300										Ainsworth	1839	Her hanede iki üç Aile birlikte yaşar.
Rewandiz	Kişi	6000										Maunsell	1888	200 Yahudi, birkaç Hristiyan geriye kalanlar Kürt

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
Rıdwan/Rıdvan Başarı Köyü	Aile	800										Layard	1847-1850	100 Ermeni, 40-50 Yakubi-Keldanî dışında tümü Yezidi.
Sakız	Aile	1420							80			Maunsell	1888	
Siirt	Kişi	3000										Kinneir	1813-1814	Nufüs kısmen Müslüman kısmen Ermeni, Keldani ve Nasturi
Siirt	Aile	1000										Shiel	1836	Kürt,Ermeni ve Nesturî
Siirt	Kişi	5000										Kinneir	1813-1814	Kürt, Süryani ve Keldani
Sine	Aile	4000-5000										Rich	1820	
Sine	Aile	4000										Gerard	1881	
Sine	Aile	5000										Maunsell	1888	
Siverek	Aile	500			120							Badger	1842-1844	Ayrıca birkaç Rum Aile.
Süleymaniye	Kişi	10000										Rich	1820	
Süleymaniye	Kişi	25000										Mignan	1829	
Süleymaniye	Aile	1000										Shiel	1836	
Süleymaniye	Kişi	12000-15000										Heude	1817	
Süleymaniye	Aile	1200										Gerard	1881	
Süleymaniye	Aile	2380			20				100			Maunsell	1888	
Telafer	Aile	700										Forbes	1838	Hristiyan, Kürt ve Arap
Urfa	Kişi	50000										Buckingham	1816	2000'i Hristiyan,

Şehir	Sayım Tipi	Müslüman Nüfus			Hristiyan Nüfus				Yahudi	Yezidi	Diğerleri	Seyyah	Yıl	Notlar
		Kürt	Türk	Arap	Ermeni	Nasturi	Süryani	Keldani						
														5000'i Yahudi, geri kalanlar Müslüman
Urmiye	Kişi	2000										Ainsworth	1839	Çoğunlukla Müslüman
Urmiye	Aile	7000										Maunsell	1888	
Urmiye	Kişi	12000-20000										Bird	1891	
Van	Kişi	50000										Kinneir	1813-1814	Üçte ikisi Türkler, geri kalanlar Ermeni ve Kürt
Van	Kişi	12000										Sheil	1850-1853	2000'i Ermeni geriye kalan nüfusun büyük bir kısmı Türk, kalanı da Kürt
Van	Kişi	6000			8000							Millingen	1870	
Van	Kişi	32000										Bird	1891	Nufüsun 3/1'ini Hristiyanlar oluşturmaktadır.
Van	Aile	5000			2000							Brant	1838	
Zaho	Aile	300					5	12		100		Ainsworth	1839	
Zaho	Aile/ Kişi	2000 Kişi					20 Aile		70 Aile			Badger	1842-1844	Birkaç da Keldani aile bulunmaktadır.
Zaho	Aile	500										Maunsell	1888	Çoğunluğu Kürt ve Yahudi
Zohab	Aile	1000										Buckingham	1816	
Zohab	Aile	300										Rawlinson	1836	

3.2.1. Kürt Aşiret Yapısı

Kürt aşireti, merkezinde reisin ailesinin olduğu ve buna bağlı olan diğer ailelerden oluşur. Bu ailelere "hampa" denir. Aşiretler kalıcı ve değişken olmak üzere iki elementten oluşur. Kalıcılar reisin ailesi ve ona bağlı olanlardır. Diğerleri maceracı ve kaçaktırlar; bazen bir aşirete bazen başka aşirete bağlanırlar.[475] Aşiretlerin değişken elementlerini oluşturan birimlerin, bazen farklı bir aşiretten gruplar olduğu görülürken bazen de bir gruba bağlı olmayan kişiler oldukları görülür. Örneğin Rich, Süleymaniye dolaylarında Caf aşiretinin koruması altında yaşayan grupların Feyli ve Kelhur aşiretlerine bağlı topluluklar olduğunu aktarır. Bilbasilerin arasında yaşayanlar ise Kulahspi ya da Goran denilen köylü ya da aşiretsiz olduğu düşünülen kişilerdir.[476]

Aşiretlerin bir kısmı daha büyüktür ve üst aşirete bağlı alt kollara ayrılırlar. Örneğin, Bilbasiler; Kabaiz, Mangur, Mamişî, Pîran, Remikî, Sinî ve Tafah aşiretlerinden oluşurlar.[477] Hemewend aşireti de Setanasur, Reşewende, Hemewend, Sefrewende adlı alt kollara ayrılır.[478] Aşiret reisleri, genelde bir mire bağlıdırlar ve gerekli durumlarda mire yardım ederler. Mesela Baban Paşası, Caf Aşireti reisinden bir miktar para ya da asker talep ettiğinde, Caf reisi talep edilen para ya da askeri toplamak için bu miktarı alt birim olan tirelere bölüştürür, tire reisleri de kendi alt birimlerine bölüştürür. Böylece, Caf aşiretine bağlı her birim, talep edilen şeyi kendi gücü ve sayısına göre karşılamış olur.[479] Amediye civarındaki reisler de Behdinan mirine bağlıdırlar ve onun divanında derecelerine göre otururlar. Behdinan Miri onlara misafir olduğunda, ona vergi yerine geçecek gönüllü yardımda bulunurlar.[480]

Savaş durumunda aşiretler bağlı bulundukları mire askeri destek sunarlar. Rewandiz Miri, Amediye'ye saldırdığında her iki mire bağlı aşiretler kendi mirlerini desteklemişlerdir. Rewandiz Miri'nin Amediye yakınlarında kurduğu karargahı ziyaret eden Dr. Ross'un notlarından faydalanarak aktaran Fraser'a göre, karargahın merkezinde paşanın çadırı, onun çadırının etrafında onu korumak için görevli 3000

[475] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.284.
[476] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.111-113.
[477] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.152, dipnot.
[478] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.82-83.
[479] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.123.
[480] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.153-154.

asker ve onların etrafında da ayrı ayrı kümelenen aşiretlere bağlı askerler bulunmaktadır. [481] Amediye alındıktan sonra Mehmed Paşa'ya karşı Amediye Paşası'nın yanında savaşan aşiretler, başkaldırınca Mehmed Paşa, onları şiddetli şekilde cezalandırmıştır.[482]

Aşiretin merkezinde reis ve ailesinin olması çadırgahların dizilişinde de kendini belli etmektedir. Çadırgahların merkezinde aşiret reisinin çadırı bulunur ve diğer çadırlar, onun çadırının etrafında bir çember oluşturacak şekilde dizilirler.[483] Mignan, çadırgahların üç dizgeden oluştuğunu, ilk dizgede yani merkezde ağanın çadırının, ikinci dizgede ağaya en yakın akrabalarının çadırlarının ve üçüncü dizgede de ona bağlı reayanın yer aldığını belirtir.[484] Mignan'ın aşiret ağasına bağlı reaya diye bahsettiği üçüncü dizgedekilerin, Millingen ve Rich'in bahsettiği aşiretle birlikte yaşayan değişken unsurlar olduğu düşünülebilir.

Şekil 2: Kürt Reisler[485]

[481] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.78.
[482] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.80.
[483] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.88.
[484] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.2, s.18.
[485] Morier, **A Second Journey through Persia…,** s.330.

Aşiret reisi, aşiret tarafından çok güçlü bir otorite olarak kabul edilir. Reisin otoritesinin ve karar verme yetkisinin ise sınırlı olup olmadığı net değildir. Lakin seyahatnamelerden anlaşıldığı kadarıyla reis, kararlarını alırken genelde aşiretin yaşlılarından oluşan bir danışma kuruluna danışır. Millingen'e göre aşiret reisinin ulu bir gücü vardır, otoritesi sınırsızdır, istediği kişinin malına el koyabilir, falakaya çekebilir veyahut öldürebilir. Buna rağmen aşiretin yaşlılarından oluşan rihspî/aksakallıların sözünün de bir ağırlığı vardır ve reis bunu göz ardı etmez. Aksakallılar her gece reisin çadırında toplanır, ortak çıkarlar ve aşiretin sorunları hakkında görüşürler.[486] Rich de benzer bir uygulamanın Caf aşiretinde olduğunu aktarır. İlk önce karşılaştığı bir aşiret üyesi, ona, aşiret lideri Keyhüsrev Bey'in ölüme ve cezaya karar veren yegane kişi olduğunu ve bunun için divanındaki yaşlılara danışması gerekmediğini söyler. Fakat Rich, daha sonra daha iyi bir otoriteden, reisin aşiretin yaşlılarına danışmadan böyle bir kararı veremeyeceğini öğrenir.[487]

Aşiret reisi öldüğünde, yerine geçen kişi için seyahatnamelerde esasen birbirini destekleyen, lakin birbirinden farklı bilgiler aktarılır. Millingen, reis öldüğünde, onun yerine en büyük oğlunun geçtiğini ve herkesin onun otoritesini kabul ettiğini aktarır.[488] Fakat farklı seyyahlara bakıldığında en büyük kişinin, aynı zamanda en cesur kişi olması gerektiği de anlaşılır. Aksi durumda en büyük halefin yerine kardeşi geçer.[489] Reisin oğulları yerine kardeşi ya da amcasının seçilmesi de mümkündür. Buna karar verecek olan ihtiyarlar heyetidir. [490] Seçilen reis görevinden azledilmez bunun örneği yoktur.[491]

[486] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.284-286.
[487] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.123 ve 123 dipnot.
[488] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.285.
[489] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.152, dipnot.
[490] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.413.
[491] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.152, dipnot.

Tablo 3: 19. Yüzyılda Kürt Aşiretleri

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Ako		Köy	30	Rewandiz'ın güneyi			Maunsell	1888
Ako		Çadır	1000	Hasanabad'ın güneydoğusu ve Vardalan Dağı			Maunsell	1888
Alanî				Mahabad			Harris	1895
Babosî				Bitlis-Siirt arası			Layard	1847-1850
Badilî		Köy	20	Rewanzdiz'un kuzeyi			Maunsell	1888
Balekî				Rewandiz			Maunsell	1888
Baskî				Mahabad			Harris	1895
Beliloan				Sine			Harris	1895
Beruz		Köy	10	Amediye'nin kuzeyindeki Şirindari Dağı			Maunsell	1888
Berwarî		Köy	50	Amediye'nin kuzeyi			Maunsell	1888
Bilbasî	Kabaiz						Rich	1820
	Mangur						Rich	1820
	Mamişî						Rich	1820
	Pîran						Rich	1820
	Remikî						Rich	1820
	Sinî						Rich	1820
	Tafah				X		Rich	1820
	Mamişî	Aile	2000				Fraser	1834-1835
	Mangur	Aile	2000				Fraser	1834-1835
	Pîran	Aile	2000				Fraser	1834-1835
Bilbasî				Rewandiz			Maunsell	1888
Bohtanî		Köy	62	Siirt-Cizre arası	x		Maunsell	1888

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Bowanij ve Jalalawend		Çadır	1000	Kirmanşah			Maunsell	1888
Braz				Sine			Harris	1895
Burakaî				Sine			Harris	1895
Caf	Şeyh İsmailî	Aile	500	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Kelhor	Aile	200	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Mendimî	Aile	360	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Kelogawanî	Aile	250	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Merzink (Bilbasî)	Aile	80-90	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Tileko	Aile	100	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Kosa	Aile	60	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Hemawend	Aile	200	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Sofyawend (Lek)	Aile	40-50	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Ketçelî	Aile	40	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Zengene	Aile	400	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Zend	Aile	60	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Karweî	Aile	60	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Feylî (Lor)	Aile	60	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Sadanî	Aile	100	Süleymaniye		x	Rich	1820
	Gorzeî	Aile	100	Süleymaniye		x	Rich	1820
Celalî				Rusya-İran-Türkiye sınırı			Fraser	1834-1835
Darmaî				Mahabad			Harris	1895
Deştatalî				Bane			Harris	1895
Doskî		Köy	30	Behdinan			Maunsell	1888
Doskî		Köy	16	Duhok ve Duhok'un kuzeydoğusu	x	x	Maunsell	1888
Dulikan				Mahabad			Harris	1895

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Durajî				Sine			Harris	1895
Eldî				Sakız			Harris	1895
Galbarî				Sine			Harris	1895
Gelî		Köy	25	Zaho'nun kuzeyi	x		Maunsell	1888
Gelalî		Aile	150	Baban Mirliği			Rich	1820
Goran		Aile	5000	Yukarı Diyala Vadisi, Kohi Şah ve Delahu	x	x	Maunsell	1888
Govrîk				Mahabad			Harris	1895
Goyî		Köy	8	Hazır Vadisi	x		Maunsell	1888
Gurgeî				Sine			Harris	1895
Hamkî				Bitlis-Siirt arası			Layard	1847-1850
Heci Bayram		Köy	13	Cizre	x		Maunsell	1888
Hemewend		Çadır	500- 600	Süleymaniye-Bağdat		x	Fraser	1834-1835
Hemewend	Setanasur	Aile	500	Süleymaniye-Altınköprü-Bağdat		x	Maunsell	1888
	Reşwend	Aile	500	Süleymaniye-Altınköprü-Bağdat		x	Maunsell	1888
	Hemewend	Aile	500	Süleymaniye-Altınköprü-Bağdat		x	Maunsell	1888
	Sofyawend	Aile	500	Süleymaniye-Altınköprü-Bağdat		x	Maunsell	1888
Hemewend		Aile	200	Kirmanşah			Maunsell	1888
Herir				Gare Dağı'nın batısı ve Herir Ovası	x		Maunsell	1888
Herkî		Çadır	2000	Kışın Dicle Ovası; yazın Şemdinan		x	Maunsell	1888
Hertoşî				Çatak			Shiel	1836
Hertoşî		Çadır	3000	Kışın Cizre, Şırnak; yazın Cizre Başkale Dağları		x	Maunsell	1888
Hindawanî				Rewandiz'ın doğu ve kuzeydoğusu			Maunsell	1888
Hohora				Sakız			Harris	1895
Caf		Çadır	6000	Kışın Kıfrî, yazın Sakız-Sine		x	Maunsell	1888

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Jafakobadî				Sine			Harris	1895
Jelilawend		Ev	400	Kirmanşah'ın doğusu	x		Maunsell	1888
Kaluî				Mahabad			Harris	1895
Karindî		Çadır	2000	Kirmanşah	x	x	Maunsell	1888
Kelhur		Çadır	5000 (göçebeler)	Kirmanşah	x	x	Maunsell	1888
Keşanlı				Besni-Göksu			Ainsworth	1839
Khoileshkarî				Sine			Harris	1895
Xoşnaw	Mehmallî						Rich	1820
	Mir Yusufî						Rich	1820
	Pijderî						Rich	1820
Kikî		Köy	24	Dicle Nehri'nin sol tarafı			Maunsell	1888
Kolastan				Mahabad			Harris	1895
Kumasî				Sine			Harris	1895
Lak				Sine			Harris	1895
Lalî				Sine			Harris	1895
Leihun				Tiyari			Ainsworth	1839
Mafî, Çubenkera ve Gazil		Ev	400	Kirmanşah dolayları	x		Maunsell	1888
Malkerî				Mahabad			harris	1895
Mamişî		Aile	3000	Mahabad'ın batı ve güneybatısı	x		Maunsell	1888
Mangur				Mahabad			Harris	1895
Manumî				Sine			Harris	1895
Mengur		Aile	5000	Mahabad'ın güneyi	x		Maunsell	1888
Merakî				Sine			Harris	1895
Meriwan				Sine			Harris	1895

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Milî				Mardin yakınları		x	Layard	1847-1850
Mizûrî				Musul civarı			Layard	1847-1850
Mizûrî				Amediye'nin batısı	x		Maunsell	1888
Mizûrî				Amediye'nin doğu ve güneydoğusu			Maunsell	1888
Mukrî		Aile	2000	Mahabad'ın doğusu ve Kuzeydoğusu	x		Maunsell	1888
Nani Khalî				Kirmanşah'ın batısındaki Mahideşt	x	x	Maunsell	1888
Nerwî		Köy	13	Amediye'nin Kuzeyi	x		Maunsell	1888
Nerwî		Köy	13	Zap'ın kuzeyi, Rewandiz'ın doğusu			Maunsell	1888
Hewramî				Sine			Harris	1895
Oremar		Köy	22	Şemzdinan ve Nehrî bölgesi			Maunsell	1888
Patiariwan				Sine			Harris	1895
Perpaşaî				Sine			Harris	1895
Pınyanışî				Çelê Bölgesi	x	x	Maunsell	1888
Rekanî		Köy	8	Zap Vadisi	x		Maunsell	1888
Rekanî		Köy	8	Amediye'nin doğusu; Nehrî'nin Kuzeybatısı			Maunsell	1888
Sagaru				Sine			Harris	1895
Sagwan				Sine			Harris	1895
Sekkir ve Noredinî		Köy	100	Baban Mirliği	X		Rich	1820
Şamsurî				Sine			Harris	1895
Şinkî		Aile	200	Baban Mirliği	X		Rich	1820
Sıliwan		Köy	25	Zaho'nun Güneyi	x	x	Maunsell	1888
Silopî		Köy	22	Cudi Dağı'nın güneybatısı	x		Maunsell	1888
Siloqî				Bitlis-Siirt arası			Layard	1847-1850
Sinî				Rewandiz	x	x	Maunsell	1888

Aşiret Adı	Bağlı Aşiretler	Sayım Tipi	Nüfus	Yaşadıkları Yer	Yerleşik	Göçebe	Seyyah	Yıl
Sindî		Köy	15	Amediye'nin kuzeybatısındaki Tiyari bölgesi			Maunsell	1888
Sinjabî		Aile	1500	Kirmanşah'ın batısındaki Mahideşt			Maunsell	1888
Sunguru ve Kuliaî		Aile	2500	Kirmanşah'ın kuzeyi	x		Maunsell	1888
Sursi		Köy		Rewanduz			Maunsell	1888
Şax		Köy		Cudi Dağı'nın kuzeydoğusunda birkaç köy			Maunsell	1888
Şeyh İsmail'i				Sine			Harris	1895
Şıkakî		Çadır	1500	Salmas'ın batısından Hakkâri yakınındaki Zap Nehri'ne kadar.		x	Maunsell	1888
Tarjanî				Bane			Harris	1895
Telaku				Sine			Harris	1895
Zan				Sine			Harris	1895
Zebarî		Köy	14	Akre'nin doğusu, Zap Vadisi	x		Maunsell	1888
Zeza		Çadır	1000	Uşnu'nun kuzeybatısındaki dağlar			Maunsell	1888

3.3. KÜRTLERİN GÜNDELİK HAYATI

3.3.1. Evler

Seyyahların bir kısmı, sadece yerleşim yerlerinden geçerken gördükleri evlerin dış kısımlarını ve evlerin neden yapıldığını aktarırken bir kısmı da misafir olarak kaldıkları evlerin iç kısımları ve odaları hakkında bilgiler aktarmışlardır. Özellikle evlerde misafir olarak kalan seyyahlar, evdeki iş bölümü, hangi kısımda kimlerin kaldığı, mutfak kültürü gibi konutların fiziksel özellikleri dışında kalan bilgiler aktarmışlardır.

Kürtler, evlerini inşa ederlerken iki temel malzeme kullanmışlardır. İlki kasabalarda ve köylerde daha yoğun olarak kullanılan samanla karıştırılmış çamurun kurutulmasıyla elde edilen priket/kerpiç, ikincisi ise taştır. Yapı malzemesi olarak taşın Bitlis, Diyarbekir, Urfa, Mardin, Siirt'te kullanıldığı görülür.[492] Bitlis'te evlerin taştan yapılmış olmasından ve etrafının duvarlara çevrili olmasından dolayı seyyahlar, her bir evin bir kaleyi andırdığını söylerler. Ayrıca buradakiler, parmaklıklı pencerelere sahip olmalarıyla da diğer evlerden ayrılırlar. Kinneir'in naklettiğine göre, her biri küçük bir kaleyi andıran bazıları geniş pencereli Bitlis'teki evler, yontulmuş taşlardan yapılmış, düz çatılı, elma, armut, eri ve ceviz bahçeleriyle çevrilidir.[493] Isabella Bird'ün izlenimlerine göre ise Bitlis'teki evler çok büyüktür, avluları ve bahçeleri duvarlarla çevrilidir. Her kapı, demirle güçlendirilmiş ve süslenmiştir. Pencereler parmaklıklı ve çok yüksektir. Her ev bir kale gibidir. Evler arasında mesafe yoktur. Bir yapının bitiminden sonra diğerininki başlar ve önlerindeki kaldırımlar, uçurumun kenarındadır. [494]

Taş malzemenin kullanıldığı diğer bir şehir Mardin'dir. Taştan yapılan Mardin'deki evler, Roma tiyatroları gibi birbiri ardına sıralanmıştır. Bazılarının çok iyi süslemeleri olmasına rağmen genellikle küçük ve süssüzler. Tüm çatılar düzdür ve üst katta, yazın sıcak aylarında, insanların üzerinde uyuduğu ve akşam yemeği

[492] Sayılan bu yerler dışında Antep'in Araban ilçesine bağlı Karababa köyünden Amanosların dibindeki Adaburnu köyüne giderken bir Kürt beyinin geniş taş evinde misafir edildiklerini aktarmıştır. Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.110-111.

[493] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.393.

[494] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.350.

yediği tahtlar vardır.[495] Mardin'deki evlere benzer evlere Urfa'da da rastlanır. Urfa'dakiler Mardin'dekilere göre daha işlemelidirler. Ayrıca Urfa'da da evlerin üst katlarında yemek, dinlenmek ve uyumak amacıyla kullanılan sofalar ve tahtlar bulunur. Sabahki keyif tütünü de burada içilir.[496] Mardin ve Urfa'nın birbirine mesafe ve iklim olarak yakınlığı, ikisinin benzer ev tipleri ve alışkanlıkları edinmesinin nedenlerinden biridir.

Taş malzemenin kullanıldığı bir diğer şehir olan Siirt hakkında Kinneir seyahatnamesinde birtakım bilgilere yer vermiştir. Ona göre, Siirt'teki evler taş ve kireç harcıyla inşa edildikten sonra kireçle badana edilir. Her ev bir kale gibidir, saldırılardan korunmak için bir duvarla çevrili tepesi mazgallı bir kulesi vardır.[497] Ayrıca her evin, misafirleri ağırlamak için bir salonu bulunur ve insanlar yazın uyumak için damlara çıkar.[498] Diyarbekir'de kullanılan taşlar ise diğer yerlerden farklı olarak kara bazalttır.[499] Taş malzemelerin daha çok şehirlerde tercih edildiği görünmektedir.

Samanla karıştırılan çamur halindeki toprağın güneşte kurutulmasıyla elde edilen kerpiçten inşa edilmiş yapılar, daha çok küçük yerleşim birimlerinde ve taşlık alanlara uzak yerlerde tercih edilir. Süleymaniye'yi ziyaret eden Heude,[500] Rich[501] ve Mignan,[502] evlerin güneşte kurutulmuş topraktan yapıldığını belirtmiştir. Başkale[503], Uşnu,[504]Banê[505] ve Halep yakınlarındaki Kürt köyü Kawaik'te[506] gezen seyyahlar oralardaki evlerin kerpiçten yapıldığını belirtmiştir. Kerpiçten yapılan evlerin duvarları pencere kenarları ve odalardaki oyuklar ya balçık[507] ya da alçıyla[508] sıvalıdır. Hem Kerpiç hem de taşların kullanıldığı istisnai köyler de vardır.

---

[495] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.190.
[496] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.78-79.
[497] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.404.
[498] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.409.
[499] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.49.
[500] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.200.
[501] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83.
[502] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.306.
[503] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.191.
[504] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.218.
[505] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.238-239.
[506] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.13.
[507] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.210-211.
[508] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83-84, Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.180.

Buckingham bu özellikteki evlere sahip köyleri Urfa'dan Mardin'e giderken görmüştür.[509]

Evlerin duvarlarının taştan ya da kerpiçten yapıldığını tespit ettikten sonra ev çatılarının nasıl bir yapıda olduğuna geçilebilir. Kürt evlerinin çatısı düzdür, üzeri iki feet/altmış cm kadar toprak kaplı[510] kalas ve kamışlardan oluşur.[511] Çatılarda hem evin hava ve aydınlık alması hem de içerideki dumanın dışarı çıkması için bir delik ya da baca bulunur.[512] Kürt evlerinde, düz çatılı evlerin tek istisnasının Halep dolaylarındaki Kürt köylerindekiler olduğu söylenebilir. Parry, oradaki evlerin çatısının çan şeklinde olduğunu belirtir.[513] Evlerin üzerinde nadiren bir kat daha vardır.[514] Maunsell Uşnu'da iki katlı bazı evlerden bahsetmiştir.[515] Ayrıca, Buckingham, Mardin'deki evlerden bahsederken evlerin üst katından bahsetmiştir. Bu da yine oradaki evlerin iki katlı olduğunu gösterir.[516]

Kürtler, yaşadıkları yerlerde yazın sıcağından korunmak için evlerinin çatılarını/damlarını kullanmışlardır. Süleymaniye'de damların üzerine "seko" denilen ahşap platformlar kurulur ve yazın orada uyunurdu.[517] Benzer bir durumu Maunsell de Rewandiz'da görmüştür. Onun belirttiğine göre Rewandiz'da Kürtler, yazın damlarında kamıştan yaptıkları kulübelerde uyurlardı.[518] Mardin'de de evin üst katına kurulan tahtta, yazın hem yemek yenilir hem de uyunurdu.[519] Yüzyılın başında Kinneir de Siirt'te insanların yazın damlara çıktığını aktarmış; lakin bir kulübe ya da taht kullanıp kullanmadıklarını belirtmemiştir.[520]

Yazın serinlemek için kullanılan alanlar, sadece damlar değil, bazen evlerin farklı odaları ya da avlulardır. Süleymaniye'de sıcak yaz aylarında sıcaktan korunmak için çardaklar yapılır. Bu çardaklar, dörder kalastan oluşan üç dizi üzerine

[509] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.169.
[510] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.94.
[511] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83-84.
[512] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.125-129.
[513] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.13.
[514] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.200.
[515] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.218.
[516] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.190.
[517] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.136.
[518] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.94.
[519] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.190.
[520] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.409.

konulan dallar ve dalları sabit tutmak için konulan tuğlalardan oluşur. Zemin ise balçık ve saman karışımından elde edilir, daha zengin çardakların ortasında su havuzu ve fıskiyeler bulunur.[521] Benzer bir yapının varlığını Bird, Hamedan yakınlarındaki bir Kürt köyünde görmüştür. Onun aktardığına göre avluda erkeklerin silahlarıyla toplanıp kalunlarını içtikleri kırmızı figürlerle süslü sıvalı duvarlardan bir kameriye bulunur.[522]

Serinlemenin önemli bir sorun olduğu yerlerin aksine, ısınmanın önemli bir sorun olduğu bölgeler de vardır. Genellikle Van'ın kuzey tarafları ve Erzurum dolaylarındaki Kürt köylerindeki evlerin, bu nedenle bir kısmının yer altında olduğu görülür. Seyyahlar, Ardahan,[523] Palu,[524] Kotur,[525] Hınıs,[526] Muş, ve Bitlis arasındaki köyler,[527] Saldoz yakınlarındaki bir köy,[528] Banê dolaylarında bir köy[529] ve Hasankale yakınlarında bir çok köyde[530] bir kısmı yeraltında inşa edilen evler görmüşlerdir. Bir yaz günü Erzurum ve Hınıs arasında ilerleyen Layard, Ksenophon'un bahsettiği gibi bir kısmı yerin altında boş evler gördüğünü aktarır. Evlerin boş olmasının sebebi içinde yaşayanların yaylalara çıkmış olmasıdır.[531] Bu da en azından bazı yerlerde bu tarz evlerin kış için kullanıldığını gösterir. Maunsell, Musul civarında benzer yapılarla karşılaşmıştır; fakat Musul'dakiler soğuktan korunma amacından ziyade, yazın daha serin olması için bu tarzda inşa edilmiştir.[532]

Bazı Kürt bölgelerinde evler, avlulu ya da bahçelidir. Rich, Süleymaniye'deki evleri anlatırken, çimlerle örtülü, söğüt, kavak, dut ve gül ağaçlarının olduğu iki avlulu evlerin olduğunu aktarır. Ayrıca her evin avlusunda dağdan kehrizler yoluyla getirilen su kanallarının da olduğunu belirtir.[533] Bird'ün belirttiğine göre de Hamedan

[521] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.136.
[522] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.191-192.
[523] James Brant, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", **The Journal of Royal Geographical Society of London,** Volume 6, John Murray Albemarle Street, London, 1836, s.188-189.
[524] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.256.
[525] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.323.
[526] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.15.
[527] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.377.
[528] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.103.
[529] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.267.
[530] Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.445.
[531] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.15.
[532] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.129.
[533] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83.

yakınlarındaki Geokahaz/Cokahaz köyündeki evlerin etrafı duvarla çevrilidir ve duvarla ev arasında avlu bulunur.[534] Buckingham da Zohab'daki tüm evlerin bahçeli ya da avlulu olduğunu belirtir.[535] Belirtilen yerler dışında seyyahların aktarımlarına göre Van'ın merkeze uzak Müslüman mahallesindeki evlerin etrafında bahçeler ve ekili araziler vardır.[536] Başkale'deki tüm evler bahçelidir.[537] Bitlis'teki evlerin etrafı elma, armut, erik, ceviz bahçeleriyle çevrilidir.[538] Serdeşt'te sağlam yapılmış temiz evlerin zarif bahçeleri vardır.[539]

Kürt evlerinin zemini ise genelde sıkıştırılmış çamur [540] ya da kille çimentolanmış taştır. [541] Zeminde, ısınmak için ateş yakılan bir alan vardır. [542] Genelde soğuk zamanlarda tüm aile, bu ateşin etrafında toplanır. Ateşin yakıldığı oda hem yemek hem oturma hem de uyuma odasıdır. Ayrıca mutfakta zeminin iki feet/altmış cm altında bir tandır bulunur. Tandırın dumanı çatıda bulunan delikten çıkar. [543]

Seyahatnamelerde, evlerin içiyle ilgili görece daha az bilgi vardır. Bu seyyahların, daha çok yetkililerin misafirleri olmaları, hanlarda ya da kendi çadırlarında kalmalarından kaynaklanır. Evlerin içiyle ilgili en kapsamlı tasvirleri bulduğumuz eserler, misafir olarak kaldıkları evlerin içini tasvir eden Rich, Milingen, Parry ve Bird'e aittir. Hatta Millingen, merakına yenilerek sabah uyandığında onun için hazırlanan oda dışındaki diğer odalara gitmiştir. Onun, bu ziyareti sayesinde mutfak ve kilerler hakkında değerli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Rich Süleymaniye, Millingen, Erzurum-Kars arası, Parry, Halep yakınlarındaki Kürt köyleri, Bird de Hamedan yakınlarındaki köy evlerine dair gözlemlerini aktarmışlardır. Rich ve Parry, sıcak iklimli Kürt bölgelerinin, Millingen ve Bird ise soğuk iklimli bölgelerin yaşam ve ev içlerine dair gözlemlerini

[534] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.191.
[535] Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia…**, s.49.
[536] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.180.
[537] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.191.
[538] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.393.
[539] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.305.
[540] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.306.
[541] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.306.
[542] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.191-192.
[543] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.125.

aktarmışlardır. Bird'ün hakkında ayrıntılar paylaştığı evdeki bir kadın, kar yağdığında köylerine 5 ay boyunca ulaşım olmadığını belirtmiştir.[544]

Rich'in Süleymaniye'de misafir kaldığı evin içine dair aktarımlarından şunlar anlaşılır: Ev bir duvarla ikiye ayrılır, ikisine de giriş vardır, biri harem, diğeri divanhanedir, evin içinden ikisi arasında bir geçiş yoktur. Hem divanhane hem haremde, "talar" denilen ön tarafı açık olan ve yazın misafir ve uyku odası olarak kullanılan odalar vardır. Divanhanelerde direklerle desteklenen geniş boş bir alan bulunur, bu alanın da yazın uyumak için iyi olduğu söylenir. Evin kışlık odalarına, uzun karanlık bir bölümden girilir. Yani yazlık ve kışlık odalar, farklıdır ve divanhanede ayrıca boş bir hol bulunur. [545] Rich'ten anlaşıldığı üzere, yaz ve kış kullanımına ait farklı odalar mevcuttur. Hanenin kadın ve çocuklarının yaşadığı harem ve erkeklerin yaşadıkları alan birbirlerinden ayrılmıştır. Buckingham, konutlardaki harem kısmının Urfa'daki yapılarda da olduğunu aktarır.[546] Parry de Kürt evlerinin üç odadan oluştuğunu, dışarıdaki odanın erkelere, içerideki odanın kadınlara bir odanın da sürülere ayrıldığını belirtir.[547] Haremlik selamlık bölümünün tüm Kürdistan'da yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle soğuk bölgelerde bu ayrımın, büyük oranda ortadan kalktığı söylenebilir. Örneğin, Diyadin'de bir köy evinin içini tarif eden Fowler, ısınmak için evin ortasında ateş yakıldığını, uyku vakti halı ve yatakların ateşin etrafında serildiğini ve kadın erkek, çoluk çocuk herkesin bu odada yattığını belirtmiştir.[548]

Millingen, Erzurum dolaylarında, Pasinler ovasındaki Ertef köyünde Kürt evlerini şöyle tarif eder: "*Ertef'teki evlerin yapısı, dışarıdan iyi görünen evlerin içi geniş, temiz ve ferah, içeriye aydınlığın girdiği tek yer çatının ortasındaki delik. Bu yapı şekli, Türk yapı tarzından çok Kürt yapı tarzıdır ve bölgenin büyük kasabaları dışındaki yerlerde yaygındır.*" [549] Ertef'te genel özelliklerini verdiği evlerin daha ayrıntılı hallerini Kulee/Kuli ve Nusheh/Nuşeh köylerinde konakladığında verecektir. Kuli'de, oradan geçen yolcuların konaklaması ve atlarını barındırması için bir

[544] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.192.
[545] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83-84.
[546] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.78-79.
[547] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.13.
[548] George Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.1, Henry Colburn, London, 1841, s.240-241.
[549] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.17.

misafirhane bulunmaktadır. O, kendi sözleriyle Kürt tipi bu yapı tarzından çok hoşlandığı için yapının ayrıntılarını belirteceğini söylemiştir. Buna göre, yapı on altı metre uzunluğunda ve on dört metre genişliğinde, altı metre yüksekliğindedir. Biri yirmi feet/altı metre, diğeri otuz feet/dokuz metre genişliğinde küçük bir duvarla birbirinden ayrılan iki kısımdan oluşur. Birinde hayvanlar diğerinde insanlar barınır. Oturma odasında giriş kapısının karşısında üzerinde çiçek ve süslerin oyulduğu bir şömine bulunmaktadır. Odanın her iki tarafında, misafirlerin oturması için uzun keçe halılarla örtülü alçak platformlar vardır. Şöminenin tam üzerinde, içeriye aydınlığın girdiği bir pencere vardır. Verdiği bilgileri sadece selamlık yani erkeklere ait kısımla ilgilidir. O kadınlarınkiyle ilgili bilgiler de edinmek istemektedir.[550] Bu amaçla bir sonraki gün vardıkları Nuşeh köyünde misafir kaldığı evin iç kısımlarını görmek için diğer odalara gittiğinde, geniş bir odada yerin iki feet/altmış cm altında, içinde ateş bulunan Kürtlerin tandır dediği bir yapıyla karşılaşır, bu kısım aynı zamanda mutfak kısmıdır. Tandırın dumanı ve sıcaklığı bir çok Kürt evinde olduğu gibi tavanda bulunan bacadan dışarı çıkmaktadır. Ayrıca, evin içindeki odalardan biri hem oturma hem yemek hem de yatak odasıdır. Ailenin tüm bireyleri, bu odada uyurlar. Millingen, daha da ilerlediğinde bu defa sirke, turşu, boza ve nardankların, atalardan kalma vazolarda saklandığı mahzen bölümünü görmüştür.[551]

Parry, Halep yakınlarındaki Kürt köyü Akhterin/Ahterin'de misafir olduğu evin odasını, şu şekilde tasvir etmiştir: "*Odada, oymalı ve parlak kırmızı ve yeşil renkte ahşap işleri vardır. Duvarlarda antika silahlar asılı, aynanın etrafı simli süslerle kaplı, yerde uzun kilimler serilidir. Odada yarısı duvarın dışında, yarısı içerde olan geniş yuvarlak bir ateş yakma yeri vardır, yapının pencereleri vardır; fakat çok küçük ve yüksektedirler, aydınlık, dışarıdan içeriye kapıdan girer.*"[552]

Fowler, Şengal Yezidileri'nin ev içini şu şekilde yazmıştır: *"Şengallilerin evleri genelde alçak, çatılar çamurdan ve düz. Oturdukları yerlerin köşelerinde bir siper şeklinde yerin içinde onların yakacak stokları, kurutulmuş yapraklar ve dallar bulunur. Onların evleri çok temiz ve rahattır fakat taş ve çamurdan beceriksizce yapılmışlardır. İç taraftan güzelce kireçle boyalıdırlar ve topraktan yapılan çatılar*

[550] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.28-30.
[551] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.128.
[552] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.14.

incir ağacından yapılan sütunlarla desteklenirler. Yapının duvarları içerisine küçük eşyaların bırakıldığı ve süs olarak kullanılan raf gözü gibi girintilere sahiptir. Zemin sert topraktan yapılmıştır ve üzerinde merkez olarak kullanılması için bir yada iki tane yuvarlak çukur bulunur. Evler, çok geniştir duble bile denilebilir ve büyük büyük dededen torunlara, tüm eşler ve tüm çocuklar bu evlerde birlikte yaşar." [553]

Bird'ün belirttiğine göre Hamedan yakınlarındaki Geokahaz/Cokahaz köyündeki evlerin içi, kalın duvarlarla birbirinden ayrılmış alçak ve dolambaçlıdır. Eve girmek için durup eğilmek gerekir; çünkü demir menteşeli tahta kapı, sadece 3 feet/90 cm yüksekliğindedir. İçerisi pencerelerin yokluğundan dolayı karanlıktır, odalar 6 feetten/180 cm daha yüksek değildir, kalaslar çatıyı destekler, aydınlık çatıdaki korunaklı deliklerden gelir. Bir tarafında tahıl dolu kil hazneler, diğer tarafında da yağ kavanozlarından dolayı daha küçük görünen küçük bir oturma odasının zemininin tam ortasında ısınmak için çok duman çıkaran ve az ısıtan tezeklerin yakıldığı bir ateş var. [554] Isınmak için tezeğin kullanımına Erzurum yakınlarındaki köylerde de rastlanır.[555]

Kürt evlerinin bir kısmının basit yapılı veya bakımsız olduğu bölgeler de vardır. Esasen bunun sebebi, yaşam tarzı ya da ekonomik faaliyetler ve güvenlikle ilgili koşullardan kaynaklıdır. Mesala Kinneir, Mardin yakınlarında yarı göçebe tarzda yaşadığı anlaşılan bazı köylerdeki evlerin, sadece hasat ve ekin zamanında kullanıldığı için basit yapıda olduğunu belirtir. Konutların bir kısmının duvarları kerpiçten, çatısı çadırdan bir kısmı da sadece çadırlardan oluşmaktadır.[556]

Rich, Süleymaniye'de iken sarayın onarıma ihtiyacı olduğunu ve bazı evlerin de yıkık ve özensiz olduğunu gözlemlemiştir. Fakat güvenli ortamın olmaması ahalinin belki de yapılarını daha sağlamlaştırmasını gerektirirken, burada farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Yönetici paşalar, yarın öbür gün Türkler ya da İranlılar tarafından el konulabilecek bir sarayı onarmaya değer görmezken,[557] reaya da yarın

[553]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838…,", s.427.
[554] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.191-192.
[555] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s.270.
[556] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.169.
[557] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.79-80.

öbür gün değişecek paşanın evine el koyması ihtimalinden dolayı evini onarıp çok da güzelleştirmeyi istememektedir.[558]

3.3.2. Çadır

Göçebe Kürtlerin sürekli, yarı göçebe Kürtlerin de yazın yaylalarda barınmak için kullandığı çadırlar hakkında seyahatnamelerde çok kapsamlı bilgiler elde edilememektedir. Ancak Kürt bölgelerini gezip de Kürt çadırgahlarıyla karşılaşmayan seyyah yok gibidir. Lakin bir çoğu falanca yerde bir Kürt çadırgahıyla karşılaştık benzeri ifadelerle, çadırların özelliklerinden fazla bahsetmeden geçmişlerdir. Seyyahların, bu konuda aktardığı bilgiler, evler kadar kapsamlı bilgiler değilse de tespit edilebilenlerin bir kısmı, birleştirildiğinde Kürt çadırgahlarıyla ilgili bir şema oluşturulmasına olanak verir. Yine de değerlendirmeler okunurken bir gerçeğin göz ardı edilmemesi gerekir. Çadırlar hakkında verilen tüm bilgiler, ağaların ya da aşiret reislerinin çadırlarıyla ilgilidir. Bunun sebebi dışarıdan gelen yabancının ağa veya aşiret reisi tarafından misafir edilmesidir. Durum böyle olunca seyyahlar, normal halkın çadırlarında konaklamaktan ve onlardan bilgi almaktan mahrum kalmışlardır.

Kürt çadırgahları, genelde bir su kaynağına yakın yerlerde kurulur. Çadırgahların, su kaynağına yakın olması hem temizlik hem de içme suyu elde etmek için hayati önemdedir. Fraser Salmas'tan Urmiye'ye giderken yakın bir çadırgahtan gelip elbiseleri ayaklarıyla ezerek yıkayan kadınlar görmüştür.[559] Shiel de Cizre'den Zaho'ya giderken Hasenanlı aşiretinin çadırlarının, Dicle yakınlarında olduğunu belirtmiştir.[560]

Çadırgahların merkezinde, ağanın çadırı bulunur. Diğer çadırlar onun çadırının etrafında bir çember oluşturacak şekilde dizilirler.[561] Mignan, çadırgahların üç dizgeden oluştuğunu, ilk dizgede yani merkezde ağanın çadırının olduğunu, ikinci dizgede ağaya en yakın akrabalarının çadırlarının olduğunu ve üçüncü dizgede de

[558] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.90.
[559] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.49.
[560] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.88.
[561] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.88.

ona bağlı reayanın olduğunu belirtir.[562] Ağanın çadırı, hem halkın hem de yöneticilerin buluşma ve günün büyük problemlerinin konuşulduğu yerdir.[563] Ağa'nın çadırının merkezde olmasının iki yönü vardır. Ağa, buradan obasına daha hakim konumdadır ve en güvenli yerdedir. Olası dış müdahalelerde daha savunulabilir konumdadır. Harris, Mahabad yakınlarında, Baiz Ağa'nın çadırına misafir olduğunda kapıda bekleyen iki silahlının çadırın güvenliğini sağladığını gözlemlemiştir.[564]

Kürt çadırları, genelde siyah yün[565] veya siyah keçi tüyündendir.[566] Çatıları çadırın büyüklüğüne göre farklı sayılarda kazıklarla desteklenir ve çatının kenarına bağlanan halatlarla gerdirilir, 8-10 feetlik/2,5-3 metrelik 3-5 kazıkla desteklenirler. Çadırların kenarları yere yapıştırılmaz, duvarları keçi yününden iplerle birbirine bağlanmış sazdan hasırlardandır.[567] Çadırlarda kullanılan kalasların uzunluğu hakkında sadece Harris yaklaşık bir değer vermiştir, ona göre kalasların uzunluğu 8-10 feet/2,5-3 metredir.[568] Kalasların adedi ve çadırların genişliği hakkında ise farklı sayılar vardır. Kinneir, Sipan dağının eteklerinde bir Kürt Ağa'nın çadırının genişliğinin 30 feet/9 metre, uzunluğunun 50 feet/15 metre olduğunu ve 9 kazık tarafından desteklendiğini aktarmıştır.[569] Shiel, Hasenanlı aşiretinin reisinin çadırının, 20 yard/19 metre genişliğinde olduğunu belirtir.[570] Harris, Mahabad yakınlarındaki Baiz ağanın çadırının uzunluğunun 35 feet/12 metre ve genişliğinin 15 feet/5 metre olduğunu söyler.[571] Ona göre çadırlar 3 veya 5 kazıkla desteklenir.[572] Rawlinson da Cemşid Bey'in liderliğindeki Hızır aşiretinin çadırgahında, 10-12 sütundan 20 sütuna kadar küçüklü büyüklü çadırların olduğunu aktarır.[573] Ağaların çadırları, yukarıda bahsedildiği gibi aşiret üyelerinin nerdeyse her akşam toplandığı

[562] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.2, s.18.
[563] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.285.
[564] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.204-205.
[565] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.375.
[566] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.197.
[567] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.197-198.
[568] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.197-198.
[569] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.375.
[570] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.88.
[571] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.205 .
[572] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.198.
[573] Henry Creswicke Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from thence through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, c.9, 1839, s.50.

ve aşiret problemlerinin çözüldüğü yerdir. Bu sebeple ağa çadırlarının, diğer çadırlara oranla daha büyük olduğunu düşünmek mümkündür.

Şekil 3: Mahabad Yakınlarında Bir Kürt Çadırgâhı[574]

Çadırların iç kısımlarının, ince bir hasırla veya renkli yünlerin zevkli bir biçimde işlendiği kamışlarla iki bölüme ayrıldığı görünmektedir. Bir tarafında kadınlar yaşar, diğer tarafında da ağa yaşar ve misafirlerini ağırlar[575]. Rawlinson ise daha fazla kısımlara ayrılan çadırlardan bahseder. Onun bahsettiği çadırlar; divanhane, kadınların yaşadığı Enderun, hizmetçilerin yeri, mutfak, ahır ve koyun ağılından oluşmaktadır. Divanhanede aşiretlerin dokuduğu halılar serilidir, ortada ateş için kazılmış derin kare bir çukur bulunur.[576] Kinneir'in aktardığına göre, Sipan'daki Ağa ipek bir minder üzerinde oturur ve misafirlerin oturması için de keçeden bir örtü serilidir.[577] Layard da Milli aşiretinin reisinin çadırında ise iyi halılar ve ipeksi minderler bulunduğunu aktarır.[578]

[574] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.208.
[575] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.88, Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.313-314.
[576] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.50.
[577] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.375.
[578] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.313-314.

Şekil 4: Milî Aşireti Reisinin Çadırı[579]

Kürtlerin yaşadığı konut tipleri olarak ev ve çadırlar dışında, çok sık karşılaşılmayan iki yapı tipi daha vardır. İlki tarlaların yanına inşa edilen kulübe tarzı yapılardır. Bu tarz yapılara Maasirta/Ömerli ve Siirt'te rastlanır. Üzümleriyle meşhur Ömerli'de köylüler, yazın asma bahçelerindeki kulübelerde yaşarlar. [580] Siirt'te de salatalık ve kavun tarlalarının içinde taştan yapılan ve Siirt'in etrafının kalelerle çevrili olduğu hissini verdirten küçük taş evler vardır.[581] Ev ve çadırlar dışındaki ikinci yapı tipi ise mağaralardan yontulan evlerdir. Abbott, Ani yakınlarında kış aylarında, göçebe Kürtler tarafından kullanılan, bir kısmı apartman gibi olan mağaralar olduğunu aktarmıştır.[582] Abbott'un yazdıklarından, mağaraların doğal oldukları gibi bırakılmadıkları, ev için kullanılmaya dönüştürülmüş odalara ayrılmış meskenler oldukları anlaşılır. Dağlardan yontulan mağara evlere, ayrıca Redwan köyünden Diyarbekir'e giderken[583] ve Şengal dağında[584] rastlanır.

[579] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.321.
[580] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.173-174.
[581] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.76.
[582] Keith Edward Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", **Journal of the Royal Geographical Society of London** c.12 1842 s.215.
[583] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.417.
[584] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.227.

3.3.3. Kürt Mutfağı

Yemek–mutfak kültürü aynı zamanda bir halkın nasıl alışkanlıklara sahip olduğu ve ekonomik olarak nasıl yaşadığı gibi şartların yorumlanmasında etkili veriler olarak kullanılabilirler. Kürt mutfağı hakkında seyyahların aktardığı bilgilerden 19. yüzyıl Kürtlerinin hem göçebe hem de yerleşik hayat yaşadıkları anlaşılır. Bir tarafta, daha çok göçebe kültüre ait olan süt, yoğurt, kaymak, ayran gibi ürünler varken, diğer tarafta daha çok yerleşik kültüre ait kışlıklara rastlamak mümkündür. Yine insanların zengin ya da fakir oldukları da mutfak kültürlerine yansır. Sözgelimi buğday ekmeği ya da arpa ekmeği; pirinç pilavı ya da bulgur pilavının misafirlere sunulması, çoğu yerde ekonomik refah seviyesiyle ilgilidir.

Kürtler yemeklerini, ahşap tabaklarda [585] deri bir örtü üzerinde servis eder,[586] sakince ve sohbet ederek yerler.[587] En çok tercih edilen yemeğin bulgur pilavı/savar olduğunu söylemek mümkündür. Genel itibariyle, normal reayadan halkın misafiri olan seyyahlara, çoğu zaman savar ikram edilmiştir. Tabi iyi pişirildiğinde çok lezzetli olan bulgur pilavının daha çok tercih edilmesinin sebeplerinden biri de pirinç alacak durumda olamamaktır.[588] Rich, bulgurun, Musul civarındaki köylerde temel yemek olduğunu aktarır.[589] Millingen de ayran ve yoğurdu Kürt mutfağının temel malzemelerinden sayarken[590] bulgurun temel ve günlük yemek olduğunu belirtir.[591]

Seyyahlar, daha çok reislerin ve yöneticilerin misafiriyken pirinç yediklerini ya da pirinç yenildiğini aktarmışlardır. Brant, Haydaranlı aşiretinin reisinin misafiriyken ona, kahvaltıda kızarmış yumurta, yoğurt ve bal, akşam yemeğinde ise üzerinde kızarmış tüm bir kuzunun olduğu pirinç tepsisi, üzerine sarımsaklı yoğurdun döküldüğü kıyma topları/köfte? yağda kızartılmış hurma, yoğurt ve ekmek ikram edilmiştir.[592] Kinneir, Sipan dağı eteklerindeki bir Kürt aşiret reisinin

[585] Layard, **Nineveh and its Remains,** c.1, s.153.
[586] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan,** s.376.
[587] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.118.
[588] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.20.
[589] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan,** c.2, s.86.
[590] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.245-246.
[591] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.247.
[592] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.415.

misafiriyken ona sunulan yemek, et, pilav, tereyağı ve bolca iyi ekmektir.[593] Layard'a da Badinan bölgesinde Mizûrî aşiretinin reisinin evinde, süt, kaymak, pirinç ve sepetler dolusu yeni koparılmış meyve ikram edilmiştir.[594]

Millingen, Kürtlerin yetiştirdikleri sürülerin etini çok yemediklerini, normal biri tarafından senede üç ya da dört defa et yenildiğini belirtir. Tabi aşiret reislerini bu genellemenin dışında tutar; çünkü onların sofralarında bir şekilde hep et vardır.[595] O, kendi aktardığı bu durumu, normal birilerinin hem de aşiret reislerinin misafiri olduğunda bizzat deneyimlemiştir. Aşiret reisinin misafiri olduğunda kıyma, kızarmış et, pilav; tereyağı ve şeker şurubuyla hazırlanan kuru üzüm ve kayısılar da tatlı niyetine sunulmuştur. [596] Erzurum-Kars arasındaki Eyüpler köyünde, bir Kürt evinde misafir kaldığında ise ona bulgur pilavı ve tavuk ikram edilmiştir. [597] Forbes, et tüketimi hakkında Şengal'deki köylerden bahsederken, sırası gelen köylünün bir deve kestiğini ve tüm köylülere dağıttığını yazmıştır.[598] Tilki etini fakirler zor durumda kaldıklarında yerler. Domuz eti Müslümanlar için necis sayıldığından yenilmez.[599]Domuz eti, Yezidiler için de haramdır.[600]

Kırmızı et ve tavuk eti dışında, özellikle göl ve nehirlerin olduğu bölgelerde bıldırcın, ördek ve balığın kendine sofralarda yer bulduğu söylenebilir. Fraser, kendisinin de bizzat eşlik ettiği Uşnu'daki Kürtlerin, balık tutma, ördek ve bıldırcın avlamaya gittiklerinde çok eğlendiklerini yazmıştır.[601] Gezisine devam eden Fraser'a Mahabad'da balık ikram edilmiştir. [602] Balığın mutfaklarda en çok yer ettiği şehir ise Van'dır. Hatta, öyle ki balık sezonunun açılışı bir ulusal bayram havasındadır. Açılışını Van paşasının yaptığı kutlamalara, halktan ve resmi makamlardan birçok kişi katılır.[603] Van Gölü'nde balıkçılık sezonu Mayıs'ta başlar ve Haziran ortasında biter. Bunun sebebi balıkların yumurtalarını bırakmak için nehirlere gitmeleridir.

---

[593] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.376.
[594] Layard, **Nineveh and its Remains,** c.1, s.153.
[595] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.247.
[596] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.313.
[597] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.20.
[598]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838…,", s.428.
[599] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.186.
[600] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.296-301.
[601] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.96-97.
[602] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.108.
[603] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.189.

Gölde bulunan tek balık ringa türü bir balıktır, halk bu balığı tüm yıl yemek için tuzlar ve kaldırır.[604]

Kış için kurutulup kaldırılan ya da daha sonra tüketilmek üzerine hazırlanan ürünler sadece balıklar değildir. Van'da çok fazla meyve ve sebze yetiştirilir, yazın bunların bir kısmı, armut, elma, ayva, şeftali, domates ve kırmızı pancar, kış için kurutulur.[605] Amediye'de de üzüm, erik, kayısı gibi birçok ürün kurutulur. Kurutulan bu ürünler hem Amediye pazarında satılır[606] hem de başka bölgelere ihraç edilir.[607]

Katı yiyecekler dışında, ilerde tüketmek için hazırlanan sıvı malzemeler de vardır. Millingen, sirke, turşu, boza ve nardankların mahzenlerde atalarından kalma çok eski küplerde saklandıklarını aktarır.[608] Parry'nin de anlattığına göre Maasirta/ Ömerli köyünde çok fazla asma bahçesi vardır ve köyün üzümleri çok meşhurdur. Bu üzümlerden şarap, pekmez ve rakı elde edilmektedir. [609] Bunlara ek olarak da incirden elde edilen koyulaştırılmış bir şurup/incir pekmezi vardır. [610]

Kürtler, sofralarının vazgeçilmezi olan ekmeklerini tandırda pişirirler. [611] Ekmeklerin üzerine, yağından kandil yakıtı elde ettikleri susam, serptikleri de olur.[612] Kürtlerin, kullanıldığı malzemeye göre buğday, arpaya da meşe palamudu olmak üzere üç çeşit ekmek yaptıkları söylenebilir. Buğday ekmeği genelde buğdayın çok olduğu yerlerde ya da zenginlerin sofralarındadır. Sonrasında ise arpa ekmeği gelmektedir. Arpa ekmeğinden sonra, meşe palamudundan yapılan ekmek gelir. Bir ailenin meşe palamudundan yapılan ekmek yemesi, ekonomik olarak çok kötü durumda olduğunun da göstergesidir. Bu ekmek türünü, Kinneir Siirt'in biraz dışında bir pınarın yakınlarında, çok fakir olduklarından dolayı sadece süt, peynir ve meşe palamudu ununda yapılan ekmekle beslendiklerini söylediği göçebe bir aşiretin

[604] Burnaby **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.249; Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.142.
[605] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.181.
[606] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.112.
[607] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.113.
[608] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.128-129.
[609] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.173-174.
[610]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.427.
[611]Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.247, Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838…,", s.427.
[612] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.275.

çadırında görmüştür.[613] Fraser, Janreze/Canreze köyünde, Baban aşiretinin tirelerinden biri olan Delo aşiretinin reisi Selim Ağa'nın misafiriyken, Selim Ağa yedikleri ekmeği göstererek hayıflanır; çünkü eskiden buğday ekmeği yiyebiliyorken şimdi normal zamanlarda atlarına verdikleri ve arzun dedikleri bir ekmek türünü yemektedirler.[614]

Ayran, sudan sonra Kürtlerin en çok tükettikleri içecektir. Millingen'e göre bazen sarımsakla soslanan ayran; Kürtlerin, Türklerin ve Arapların milli içeceğidir.[615] Seyyahlar, bir çok defa onlara meyve şerbetleri ikram edildiğini de aktarmışlardır. Şerbetler, manna/kudret helvası ile tatlandırılır[616] ve dağlardan getirilen karlarla soğutularak içilir.[617] Forbes, Şengal'de nar şerbeti ayrıca kuru incirlerin kaynayan suda demlenerek elde edildiği tatlı bir şerbetten bahseder.[618]

Kahvenin, Kürtlerin hayatında çok önemli bir yeri olmuştur. Neredeyse hiçbir seyyah, kahvesiz ağırlanmamış ve yemekten sonra içilen kahve ve sigara bir ritüel halini almıştır. Parry, Kürtlerin aşırı derecede kahve tükettiğini ve her ağanın bir kahvecisi olduğunu, güneşin batışından sonra ağanın evinde toplanan herkese kahve sunulduğunu aktarmıştır.[619] Hatta öyle ki, Mignan bu içecek olmadan önce Kürtlerin nasıl yaşadığını merak etmektedir.[620] Çayın ise yüzyılın sonlarına doğru Ruslar üzerinden Kürt kültürüne aktarıldığına dair bir izlenim oluşmuştur. Bird, Urmiye-Hakkâri sınırında Kürtlerin misafiriyken kendisine, Rus bardaklarında ve Rus semaverinden çay ikram edildiğini aktarmıştır.[621]

Yukarıda belirtilenler dışında, seyahatnamelerde adına ya da neden yapıldığına rastlanılan farklı yemekler de vardır. Mignan, manna/kudret helvası ile tatlandırılan keklerin yapıldığını belirtir.[622] Shiel farklı yerlerdeki misafirliğinde ona

[613] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.402.
[614] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.177.
[615] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.67-68.
[616] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.290.
[617] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.290 dipnot, Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.54; Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.450, Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.85.
[618] Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838,", s.424-427.
[619] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.24.
[620] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.265.
[621] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.192.
[622] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.290.

sunulan yemekler arasında hayvansal yağda pişirilmiş kaysı [623] ve soğuk lahana yemeğini sayar.[624] Yağda pişirilen kurutulmuş tatlı, meyvelerin yemek ve tatlı arası bir yiyecektir. Brant da yağda kızartılmış hurmadan bahseder. [625] Millingen'e ikram edilen yemekler arasında da yağda pişirilen kuru üzüm ve kayısı vardır. [626] Yezidilerde bu tarifin biraz farklı olanı mevcuttur. Onlar, kuru incirleri soğanla birlikte tereyağında ya da kuyruk yağında pişirirler.[627] Yemeklerde sunulan tatlılara komposto/hoşafı da eklenebilir. Heude, Süleymaniye'den çıkarken ona kayısı kompostosu ve pirinç ikram edilir.[628]

Şeyh Adi festivali zamanlarında, sabahları dövülmüş buğday, kıyma, süt ve kaymaktan oluşan lapa halinde pişirilen ve etrafına erimiş tereyağının dökülmesiyle elde edilen meşhur "harisa" yemeği yenir. [629] Heude, 1817 yılında Süleymaniye'deyken Kürtlerin ulusal yemeğinin, yoğun sarımsak ve baharatla çeşnilendirilen tavşan yahnisi olduğunu söyler.[630] Tabi o yemeğin tadını sevmemiştir. Shiel de yoğun sarımsaklı yemeklerin tadını sevmemişti. [631] Brant'ın sarımsaklı yoğurt, Millingen'in de sarımsaklı ayrandan bahsettiği yukarıda belirtilmişti. Bunlardan da yola çıkılarak denilebilir ki sarımsak, Kürt mutfağında yoğun olarak kullanılan çeşnilerdendi.

Tüm bunlar dışında Mignan'ın anlattığı bir yiyecek türü vardır ki bunun fantazi ya da yanlış aktarım olduğu kuvvetle muhtemeldir. Belki de birileri onu tiye almıştır. O Süleymaniye'den ayrılmadan önceki gün gökyüzünü kaplayacak şekilde birçok çekirgenin, güney rüzgarıyla şehre geldiğini, halkın, onlar tarlalara konmasın diye çok fazla ses çıkararak onları kaçırtmaya çalıştığını ve bazı kişilerin de şehrin dışına çıkarak çekirgeleri avlayıp poşetlediğini gözlemlemiştir. Anlattığına göre çekirgeler, bayram zamanları için kaldırılan lüks bir yemekmiş. Çekirgelerin ayak ve

[623] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.72.
[624] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.88.
[625] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.415.
[626] Millingen, **Wild Life Among the Kurds…**, s.313.
[627]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838,", s.427.
[628] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.206.
[629] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.85 dipnot.
[630] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.200.
[631] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.71-72.

kanatları ayıklandıktan sonra kısa bir süre pişirilir, sonra güneşte kurutulur tuzlanıp biberlenerek kebap gibi pişirilirmiş.[632]

3.3.4. Müzik

Müzik, Kürtlerin çoğu anında, onlara eşlik eden bir unsur olmuştur. Onlar, kimi zaman hüzünlü, kimi zaman çoşkun ezgilerden oluşan şarkılarını, akşam yakılan bir ateşin etrafında, akşam yemeğinden sonra toplanan divanda, zozanlara çıkarken, at sırtındayken, tarlada çalışırken, düğünlerde ya da geçmiş felaketler anıldığında tek başlarına ya da birlikte söylerlerdi.

Rich, daha önce de belirtildiği gibi diğer seyyahlara göre çok daha uzun bir süre Kürtlerle kaldığı için onların günlük yaşamlarına, çok fazla şahitlik etmiştir. Şahitlik ettiği etkinliklerden biri de müziktir. O, Kürtlerin müzikle ilgisi ve müzikleri hakkında şöyle düşünür: *"Kürtler, fazlasıyla müziğe meraklılar, onların tüm müzikleri melankoliktir. Mulki Jan/Milkê Can, Ben Kuzha Benaz/ Bikûje bi Naz, ve Az de Naledem/Ez Dinalim" gibi bazı melodileri yabanıl ve hoştur. Bazıları dönüşümlü olarak koro halinde söylenir. Ferhad ile Şirin'i söyleyen orakçıların melodileri*[633] *bana Venedik'te gondolcuların söylediklerini hatırlattı."*[634] Yine Rich'in aktarımına göre Kürtler, şarkta geceleri geç vakitte yatıp sabah geç kalkan tek millettir. Süleymaniye'de akşam olduğunda insanlar tütün içmek, müzik dinlemek ve sohbet etmek için birbirlerini ziyaret ederler. Bazen bir gecede birkaç ziyaret gerçekleştirdikleri de olur.[635] O, Ramazan akşamlarından birinde, kaval çalan iki köylü en iyileri *Leili Jan/Leyli Can* ve *Ez de Naleem/Ez Dinalim* olan uyumlu ve ahenkli şarkılar söylediğine şahitlik etmiştir. Ayrıca, mihmandarın hizmetkarı inleyen nameli bir şarkı, Sineli bir Goran da orada bulunanların eksiklerle anladığı hüzünlü bir şarkı söylemiştir. Süleymaniye bölgesinde *Men Kuzha Benaz/Min Bikuje*

[632] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.312.
[633]Rich, Kızılcı-Ahmet Kulawan bölgesinde daha önce biçicilerin mısırları biçerken hep birlikte Ferhad ile Şirin'in Kürtçe versiyonunu söylediklerine şahit olmuştur. O zamana atıf yapmaktadır. Bkz. Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.170.
[634] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.319.
[635] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.103-104.

Bi Naz, Milki Jan/Milkê Can ve *Azeezee/Azîzê* şarkıları da beğenilen şarkılardandır.[636]

Rich, sadece Süleymaniye'de bu gibi sahnelere şahitlik etmemiştir. Musul yakınlarında bir Yezidi köyünde iken gece Yezidiler arasında ünlü olan Laso adlı kör bir müzisyen, onların yanına gelip onlara şarkılar söylemiştir. Söylediği ilk şarkı, bir Şengal şarkısıdır, Bağdat Valisi Hasan Paşa tarafından evliliğine üç gün kala kaçırılan Xezalê'nin öyküsüdür. Daha sonra söylediği şarkı ise Amediye beyi Zebir Paşa tarafından öldürülen Hasan Bey için yakılmış bir ağıttır.[637] Laso, bunlar dışında onlara aşıkane ve geleneksel Türk ve Fars melodilerini andıran Amediye havası diye adlandırılan şarkılar söyler. Sonrasında ise Rich'e göre kelimeleri süratle söyleyerek hemen o zaman uydurduğu kafiyeli monoton şarkı, hiç fena değildir. Her ne kadar o bunun az bir kısmını anlasa da bu tarz şarkılar için Kürtçe çok elverişlidir. Laso gibi kardeşi de kördür ve müzisyendir. Rich, onlardan yerel tarihe dair çok şey öğrenilebileceğini kaydeder.[638] Rich'in anlattıklarından, o, öyle adlandırmamış olsa da Laso ve kardeşinin dengbêj olduğu sonucuna ulaşılabilir. En azından ondan yerel tarihe yönelik olayları öğrenebileceğini belirtmesi, bu ihtimalin doğruluğunu destekler. Rich, yukarıda anlatılanlar dışında, Hanekin ve Kifri arasındaki bir köyde çoğu dansçı ya da çalgıcı olan Suzmeni aşiretinden rebab/kemençe çalan yaşlı bir müzisyenle karşılaştığını aktarır. [639]

Kürtler, divanlarda daha çok hüzünlü şarkılar dinlerken, yolculuklarda ya da zozanlara çıkarken ya da göç zamanlarında, eşyalarını sığırlara yükledikten sonra, kendileri de sığırlara binerler ve biner binmez daha çok neşeli şarkılar söylemeye başlarlardı. [640] Doğubeyazıt'ta Fraser'a rehberlik/korumalık eden dört Kürt, at üstündeyken sürekli yüksek sesle şarkı söylemiştir.[641]Harris de Serdeşt yakınlarında zozanlara çıkan ve zorlu yürüyüşlerinden sonra mola veren bir Kürt grubuyla

[636] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.138-138 dipnot.
[637] Yezidilerin yaktığı ağıtlara şahitlik eden bir diğer seyyah Forbes'tir. O Yezidilerin gece yarısına kadar büyük bir ateşin etrafında oturup ve geçen sene Şengal'in Hafız Paşa tarafından alınmasından dolayı her mısrasının sonu Hafız Paşa diye biten ağıtlarını dinlemiştir. Bkz., Forbes, "A Visit to the Sinjar Hills in 1838…,", s.417.
[638] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.86-87.
[639] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.262.
[640] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.165-166.
[641] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s.283.

karşılaşmıştır. Onlar büyük ağaçların dibinde dinlenmektedirler. Erkekler oturmuş tütün içiyor ya da odun kesiyorken, kadınlar yemek pişirmekte çocuklar hayvanlara sahip çıkmaktadır. Tabi tüm bunları yaparken bir taraftan da hep birlikte gülüp şarkı söylüyorlarmış.[642] Buckingham da Urfa-Mardin arasında sürülerini otlatırken şarkı söyleyen bir gruba rastladığını belirtir.[643]

Seyyahlar tarafından Kürtlerin, yolculuklardan sonra dinlenmek için ya da akşam yemeğinden sonra yakılan ateşin etrafında kalun içip ve şarkı söylediği de aktarılmaktadır. Badger'in korumalığını yapan Kürtler, yağmur altında on altı saatlik yorucu yolculuğu, yemek yediklerinde unutmuş; yemekten sonra kalunlarını içerek koro şeklinde yabanıl Kürt ezgilerini hiç bir şey olmamış gibi neşeyle söylemişlerdir.[644]Aynı şekilde Fraser'a eşlik eden korumalar da akşam yemeğinden sonra ateşin etrafında oturup Kürt flütü/bilûr eşliğinde şarkı söylemişlerdir.[645] Millingen de misafir olduğu bir Kürt çadırgahında akşam yemeğinden sonra insanların bir çember şeklinde oturup sohbet edip şakalaştığını, sonrasında solo ve koro halinde şarkı söylemeye başladıklarını ve bunun iki saat kadar sürdüğünü belirtmiştir.[646]

Yukarıda Rich'in Yezidilerin misafiriyken anlattığı ve dengbêj olduğu anlaşılan Laso dışında, seyahatnamelerde farklı dengbêjlere de rastlanmıştır. Buckingham, Urfa-Mardin arasında, Karacadağ yakınlarında biri *kaba bir gitar/tenbûr* çalan diğeri canlı ve doğallıktan uzak olmayan Kürt ezgileri söyleyen *iki gezgin Kürt Müzisyen*, tarafından ziyaret edildiklerini yazar seyahatnamesinde.[647] Badger de seyahatnamesinde daha önce yaşayan bir dengbêjden söz eder. Onun aktardığı ve birkaç yüzyıl önce meydana gelen bir olaya dayanan yaygın bir anlatıya göre Amediye miri tarafından Hakkâri mirinin yanına gönderilen gezgin halk ozanı/dengbêj, müziği ile Hakkâri mirinin beğenisini kazanmayı başarmıştır; öyle ki Mir ona ne isterse vereceğini söylemiştir. Dengbêj, mirin pelerinini isteyince Mir, hemen pelerinini, ona hediye etmiştir.[648]

---

[642] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.230.
[643] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.171.
[644] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.317.
[645] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s.293.
[646] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.313-314.
[647] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.159.
[648] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.209-210.

3.3.5. Düğün ve Evlilik

Kürtlerde evliliklerin, genelde iki ailenin anlaşması sonucu veya erkeğin kızı kaçırması sonucu olduğu yansımıştır seyahatnamelere. Erkeğin, başka bir aşiretten ya da çadırgahtan bir kızla kaçması oldukça sık yaşanır ki bu durum şiddetli kavgalara neden olurdu. Kız tarafında olan bir Kürt için bu şekilde bir hakarete içerlemek, nerdeyse kan davasının kindarlığı gibiydi. [649] Kaçırma sonucu evliliklerin sebeplerinden birinin, başlık parasının fazlalığı olduğu söylenebilir. Layard, 1849 senesinde katıldığı Yezidilerin yıllık toplantısında, başlık paralarının fazlalığı dolayısıyla bazı kızların evde kalma konusunun ele alındığına şahitlik eder. [650] Ayrıca, Milli aşiretini ziyaret ettiğinde, ona kızlarının başlık parasının çok fazla olduğu söylenir [651]

Genel olarak Kürt kadınlarının ya da erkeklerinin kaç yaşında evlendikleri hakkında bir bilgi aktarmak için elverişli veriler mevcut değildir. Fakat Brant'ın Kürt kadınları hakkındaki değerlendirmesinden yola çıkarak en azından kadınların 15 yaşından sonra evlendiği gibi bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir. Çünkü o, kadınların orta yaşlarda amazon gibi olduğu ve gittiği her yerde kocasına eşlik ettiği belirtir. Sonrasında zahmetli yaşamlarından dolayı solan güzelliklerinden bahseder. Ona göre Kürt kadınları, 15-20 yaşlarında altın çağlarını yaşar, 25 yaşında da gerilemeye başlarlar.[652] Daha küçük yaşlarda evlilik söz konusu olsaydı amazon kadınları gibi kocalarına eşlik etmeleri mümkün olmayacak ve 15-20 arasında altın çağlarını yaşayamayacaklardı. Ayrıca bu konuda aktarılan tek net bilgi de bu savı destekler niteliktedir. Erkeklerin evlilik yaşıyla ilgili ise Forbes, Yezidilerin komşu aşiretlerin aksine tek eşli olduklarını ve 16-17 yaşında evlendiklerini belirtir.[653]Ayrıca Yezidiler arasında var olan kast sisteminden dolayı herkes kendi kastından biriyle evlenebilir. Kastlar arası evlilik yasaklanmıştır.[654]

Seyyahlar, evliliklere nazaran düğünler hakkında daha fazla bilgi aktarmışlardır. Başka bir deyişle, onların aktardıkları birleştirildiğinde düğünler

[649] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.70.
[650] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.85.
[651] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.314.
[652] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.209.
[653]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838,", s.428.
[654] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.129-130.

hakkında daha kapsamlı bilgiler elde edilmektedir. Eserlerinde düğünlere dair bilgilere ulaşılan seyyahlar; Gerard, Buckingham, Rich ve Layard'dır. Son üçü düğünlerin bir bölümünde yer almaları dolayısıyla daha açıklayıcı bilgiler aktarmışlardır. Fakat Gerard, Mahabad'dan Bokan'a giderken karşılaştığı bir düğünle ilgili sadece kadınların yüzünün örtüsüz bir şekilde erkeklerle halayda olduğunu ve halay çekebilen herkesin halay çektiğini aktarmıştır.[655]

Buckingham, Diyarbekir'den Mardin'e giderken dağlı bir Kürt ve Sushoaf/Suşof köyü şeyhinin kızının düğün hazırlıklarına ve düğün yemeğine şahitlik etmiştir. Onun aktarımlarına göre öğle namazına yakın, köyün tüm erkeklerinden oluşan yüzden fazla kişi, yere serilmiş uzun örtünün iki tarafına otururlar. Şeyh'in gelmesi ve besmele çekmesiyle herkes tabaklardaki yemeklerden yemeye başlamıştır.[656]

Şekil 5: Düğün Yemeği[657]

Rich ve Mr. Bell Süleymaniye'de bir düğün olduğunu duyunca düğüne katılmak istemişler; tabi çok dikkat çekmemek için de halkın giyindiği gibi giyinerek düğüne katılmışlardır. Rich evin damına çıkmış ve oradan gördüklerini aktarıp aynı zamanda bu sahnenin resmini çizmiştir. Onun aktarımlarına göre, insanlar, meşalelerle aydınlatılan avluda toplanmış, tam bir şenlik yeri olan avluda başında bir

[655] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.31.
[656] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.228-229.
[657] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.227.

kısmı renkli püsküllerden çalılar olan adamlardan, keçi postu giyen adamlara kadar her yaştan ve sınıftan insan vardır. Oyun oynayanlar bir halka oluşturmuş, ortada çalınan davul zurna eşliğinde çopi oynuyorlar. Bu oyun, bedenlerini ileri geri götürmelerine ve önce bir ayaklarını sonra diğer ayaklarını atmalarına dayanan bir oyundur. Oynamayanlar evin damında onları izliyor. Bir grubun oyunu genelde bir buçuk kadar sürüyor sonra diğerlerine yer açılıyor. Oyun aralarında biri çıkıp elinde küçük bir sopayla muziplik ve soytarılıklarıyla izleyenleri eğlendiriyor. Sonraki kısımda kadınlar yüzlerini örtmeden ve çekinmeden çıkıp oynuyorlar yarım saat geçtikten sonra grup dağılıyor, herkes evine dönmek için hazırlanıyor.[658] O, başka bir yerde halayı, Kürt kadınının en büyük keyiflerinden sayar. Öyle ki kadınlar düğünlere çağrılmazsalar bile hediyelerini alarak düğüne giderler ve geline armağan götürürler.[659]

Buckingham'ın düğün yemeğine dair verdiği bilgiler ve Rich'in düğün anına dair verdiği bilgilerden daha geniş kapsamlısını Layard'ın aktarımlarında bulmak mümkündür. O, Yezidilerin üç gün süren düğününün ikinci gününden itibaren düğüne katılmıştır. Layard'ın aktarımına göre, o gelmeden önceki gün yani düğünün birinci günü, evlilik akdi taraflar arasında şahitler huzurunda gerçekleşmiştir.[660] Düğünün ikinci günü, gelin damadın evine götürülür, en parlak giysilerini giyer misafirler tarafından etrafı çevrilir ve qewallar tarafından müzikler çalınır. Gelin baştan aşağı kadar bir peçeyle örtülüdür ve bir perdenin arkasındadır. Üçüncü günün sonunda, misafirlerin eğlencesi bitene kadar burda kalır, sonra damadın o bölmeye geçmesine izin verilir. Evin bahçesinden gün boyu davul zurna ve kadınların neşeli sesleri yükselir. Üçüncü gün damat erkenden uyandırılır ve toplanan arkadaşları tarafından ev ev gezdirilir ve her evden küçük bir hediye toplanır. Sonra o, halayın ortasına alınır ve misafirler küçük sikkeleri ıslatıp onun alnına yapıştırırlar. Düşen paralar arkadaşları tarafından çenesi altında tutulan bir mendile düşer. Bu seramoniden sonra damadın yakın arkadaşları, misafirlerden en zenginlerini kaçırıp

[658] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.282-283.
[659] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.286.
[660] Evlilik anlaşmasının iki tarafın akrabaları tarafından yapılır fakat bu anlaşmanın mührü ise Şeyh tarafından vurulur ya da bir anlamda anlaşmayı o tasdik eder. Damat Şeyh'in yanına gider ondan kutsanmış bir ekmek alır. Yarısını kendisi yer yarısını gelin yer böylece evlilik tamamlanmış olur. Şengal'de değil, diğer bölgelerde yaşayanlar için ise Pîr ve Kawallar aynı görevi yerine getirme yetkisine sahiptirler. Bkz., Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.130-131.

karanlık bir odaya götürülürler ve onlardan talep edilen parayı verene kadar orada tutulurlar. Zenginlerden bu şekilde elde edilen para ve daha önceki sikkeler yeni evli çifte verilir. Günün geri kalanı rakı ve müzik eşliğinde eğlencelerle devam eder.[661]

3.3.6. Gün İçi Eğlenceler

Seyahatnamelerden elde edilen bilgilere göre Kürtlerin, gün içinde eğlenmek için avlandıklarını, güreş müsabakaları, hayvan yarışları, hayvan dövüşleri organize ettiklerini, atış ve talim yaptıklarını, ata bindiklerini, halay çektiklerini, oyun oynadıklarını ve kahvehanelere gittikleri söylenebilir. Seyahatnamelerde belirtilenlerin ayrıntıları şu şekildedir:

Avlanan hayvanlar arasında balık, bıldırcın, ördek ve ceylanlar bulunur. Fraser, Uşnu'da iken bizzat Kürtlerle beraber balık bıldırcın ve ördek avına çıkmış ve özellikle bıldırcınların nasıl avlandığını genişçe tasvir etmiştir. Ayrıca Mahabad'ta da insanların balık avlamaya gittiklerini belirtmiştir.[662] Onun aktarımlarına göre, balık avladıkları zaman insanlar, çok fazla eğlenir ve şakalaşırmış. Yine onun aktarımlarımdan bıldırcın avcılığının ayrıntılarına ulaşılabilir. Balık avı bittikten sonra bıldırcın ve ördek avı başlamıştır. Bıldırcınlar şu şekilde avlanırlar. Avcı bıldırcınların çok olduğu bir yerde otların ya da anızların üzerine, kuşların içine girebileceği, fakat arasından çıkamayacağı bir şekilde bir ağ yayar. Sonrasında abasını, iki çubuk yardımıyla başının üzerine doğru yükseltir ve normalde olduğunun iki katı gibi görünür. Böylece alanda bir bıldırcın görünceye kadar gizlenir ve çok yavaş hareket eder. Alanda bir kuş gördüğünde ise ona doğru hareket eder ve kuşun üzerine doğru eğilir. Bunu gören kuş korkar, uçamaz ve koşmaya başlar. Avcı, onu bu koşuşunda ağına yöneltir. Ağa giren bıldırcın artık yakalanmıştır, kaçamaz. Bu yöntemle çok fazla bıldırcın yakalanır. Bu şekilde bıldırcın avlayan birçok adamı görmek mümkündür.[663]

Ceylanların avlanması konusunda bilgi elde edilen tek seyahatname Heude'undur. Heude, Kürtlerin iri güzel ve yorulmak bilmeyen atlarıyla en dik

[661] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.205-206.
[662] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.108-109.
[663] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.96- 97.

yokuşları tırmanıp en eğimli arazilerde dörtnala giderek ceylan avlamayı çok sevdiklerini aktarır.[664]

Av dışında, hayvanlarla ilgili günlük meşgalelerden diğerleri, onların yarıştırılması ve dövüştürülmesidir. Rich, Süleymaniye'de iken insanların güneş batmadan önce meydanda toplandığını, sohbet edip birbirlerine at ve silahlarını gösterdiğini bazen de orada güreş müsabakaları, keklik ve köpek dövüşleri düzenlediklerini gözlemlemiştir.[665] Rich, ayrıca onların, at yarışlarını, keklik, koç ve köpek dövüşlerini çok sevdiklerini, at yarışlarına, keklik ve köpek dövüşlerine bahis oynadıklarını da belirtir. [666] Millingen bunlara doğal şekilde gerçekleşen sığır dövüşlerini ekler. [667]

Güreş müsabakaları sistemli olarak organize edilirdi. Kendi keyifleri için güreşen kişiler olmakla beraber, başkaları adına dövüştürülen kişiler de vardı. Rich, Süleymaniye'de bir öğleden sonra düzenlenen ve Kürtlerin ulusal olarak favori sporu olan güreş müsabakalarında iki güreşçinin, Vezir Mahmud Masraf'ın en büyük oğlu Aziz Ağa'ya, diğerlerinin de Mahmud Paşa'nın kardeşi Osman Bey'e ait olduğunu belirtir. Güreşlerin düzenlendiği avlu insanlarla ve etraftaki duvarların üzeri seyircilerle doludur. [668]

Özellikle akşam üzerleri havaların biraz daha serinlemesiyle ve günlük yapılması gereken işlerin bitmesiyle insanlar, dışarıda daha çok vakit geçirip etkinlikler düzenlemeyi tercih etmiştir. Fraser, Oshno'ya yakın Nistan köyünde iken akşam üzeri köyün erkeklerinin caminin verandasında toplandığını ve yemek yediğini görmüştür. Öncesi bunun bir kutlama ya da özel bir şey olduğunu düşünmüştür. Fakat ona bunu diğer köylerde de yaygın bir adet olduğunu söylemişlerdir. Köyün erkekleri günlük işlerinden sonra herkes kendi gücüne göre getirebildiği yemeği getirir, caminin verandasında ya da başka geniş bir yerde toplanır. İnsanlar sohbet edip namazını kıldıktan sonra hep birlikte yemek yer, günün

[664] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.209.
[665] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.104.
[666] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.93.
[667] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.256.
[668] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.128.

yorgunluğunu bu şekilde atarlarmış.[669] Bird Mahabad'ta iken akşamüzeri atlıların becerilerini sergiledikleri gösterileri kadın ve erkeklerin izlediğini belirtir.[670] Harris de Banê'de akşam üzerleri halay çekildiğini, keklik dövüşleri düzenlendiğini ve hedefe atış talimi yapıldığını söylemiştir.[671]

Güneşin batışından sonra da buluşmalar gerçekleştirilirdi. Akşam buluşmaları genelde ağaların evlerinde olur, ağanın kahvecisi her gelene kahve pişirirdi.[672] Millingen, Ağanın bir kahvecisi olduğu gibi topluğun neşesini yerinde tutmak için de bir şaklabanının olduğundan ve şakanın her türlüsünün Kürtler arasında olduğundan söz eder.[673] Köysancak'ta da insanlar gecenin büyük bir bölümünü tütün içerek ve sohbet ederek geçirirdi.[674] Ayrıca bu akşam buluşmalarında sohbet etme ve tütün içmenin yanı sıra müzik dinlemenin de pek yaygın olduğu söylenebilir.[675]

Özellikle şehirlerde yaşayan insanların, kahvelerde buluştuğunu belirten seyyahlar da vardır. Buckingham, Urfa'da insanların kahvehanelerde buluşarak nargile ve kalun içtiğini, [676] ayrıca Kerkük'te de 24 kahvehane olduğunu belirtmiştir.[677] Bird'ün aktardığına göre Mahabad'da da kahvehaneler vardır.[678] Parry de Diyarbekir'de yaşayanların gün içinde çok evde kalmadıklarını, pazarda, berberde ya da qahwah/kahvelere gittiklerini belirtir. Kahveler daha çok sohbet etmek, yayılmak ya da arak içmek için gidilen yerlerdir.[679] Harris de Sine'de nehir kenarında bulunan kahvelerde, gençlerin kahvelerini içerek dinlendiğini ve genç kızların da nehir kenarında elbiseleri yıkadığını, o esnada da genç kız ve erkeklerin ağız dalaşı yaptığını, atıştığını söylemiştir.[680]

Kürtlerin gün içi eğlenceleri arasına halay da eklenebilir. Halay, sadece düğünlerde çekilmezdi. Millingen, Kürtlerin eğlenmek için halay çektiğini belirtir.

---

[669] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.126-127.
[670] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.209.
[671] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.232.
[672] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.24.
[673] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.255.
[674] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.2, s.307.
[675] Konunun ayrıntıları müzik başlığı altında anlatılmıştır.
[676] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.85.
[677] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.339.
[678] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.207.
[679] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.51.
[680] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.243.

[681] Harris, kendisinin bir Kürt köyüne gitmesi üzerine, onun gelişini kutlamak için kadın ve erkeklerin elele tutuşarak davul zurna eşliğinde halay çektiklerine,[682] ayrıca yine akşam üzerleri de halay çektiklerine şahit olmuştur.[683] Kutlama zamanları da halayların çekildiği zamanlardır. Badger, Şeyh Adi kutlama gecesinin sabahında yaklaşık iki yüz kadar kadın ve erkeğin en güzel kıyafetleriyle süslü bir şekilde ortadaki müzisyenin etrafında çember oluşturarak halay çektiklerini görmüştür. O ayrıca bu halayda bazı kızların gelecekteki kocalarının elini de tutmuş olabileceği tahmininde de bulunmuştur. [684]

Şekil 6: Kürt Halayı[685]

Yukarıda belirtilenler dışında günlük eğlence ya da zaman geçirmek için uğraşılan başka şeyler de vardır. Millingen, belirttilenler dışında taş fırlatma ve alimler ve hocalar tarafından oynanan satrancı sayar.[686] Rich, Süleymaniye'de Ömer Ağa'ya bağlı içinde değişik alıştırmaların yapıldığı Zor Hana/ Zorxane[687] gördüğünü aktarır. [688] Ayrıca o, Ahmet Kulwan yakınlarında sadece güçlü Kürtlerin oynayabileceği bir oyundan bahseder. Oyun şu şekildedir, biri zeminde oturur,

[681] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.258.
[682] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.217.
[683] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.232.
[684] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.21-122.
[685] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.Kitap Kapağı.
[686] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.258.
[687] Zorhane, savaşçıların savaş talimleri yaptığı bedenin eğittiği yerlerdir. geniş ayrıntı için Bkz., H. Mehmet Tunçkol," Özbay Güven, Eski Doğu Sporunda Bir Kurum: Zorhane (Zûrhane)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** c.41, 2007.
[688] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.124.

ayağına bir ip bağlanır ve ip bir grup tarafından çekilir. Yerde oturan kişinin yanında da biri oturur ve oyun ebesinin başka bir yerine bağlı bir iple onu korur. Eğer elindeki ipi bırakmadan ip çekicilerden birini yakalarsa yakaladığı kişi oyun ebesi olur.[689] Buckingham da Kerkük'te bir Kürt'ün kendi dağlarının buzul bölgelerinden getirdiği beyaz bir ayıyı oynattığını ve halkın bundan çok keyif aldığını aktarır.[690]

A Group of Yezidis.

Şekil 7: Kalun/Tütün Çubuğu İçen Bir Grup Yezidi[691]

3.3.7. Efsane ve Anlatılar

Seyahatnamelerde karşılaşılan anlatıların bir kısmı tufanla ilgilidir. Cizre, Süphan Dağı ve Bitlis'te bu anlatılarla karşılaşılır. Buckingham, Cizre'den geçerken daha önce 12. yüzyılda bölgeyi gezen Yahudi seyyah Benjamin of Tudela/Tudelalı Bünyamin'in, Hz. Nuh'un gemisinin dört mil ötede durduğunu yazdığını ve halkın da tufandan sonra Nuh'un gemisinin, Cudi dağında durduğuna inandığını aktarır.[692] Kinneir'e de Cizre bölgesinin yerlilerinden biri birçok defa Cudi dağında Hz. Nuh'un gemisinin kalıntılarını gördüğünü söylemiştir.[693] Tabi geminin Ararat'ta durduğu inancı da vardır bazı bölgelerde.[694] Süphan dağının adı da Hz. Nuh tufanıyla

[689] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.273.
[690] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.339.
[691] Austin Henry Layard, **Nineveh and Babylon-A Narrative of Second Expedition to Assyria During 1849-1850-1851**, John Murray, London 1897, s.99.
[692] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.267.
[693] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.453.
[694] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.61.

ilişkilendirilmiştir. Anlatıya göre Hz. Nuh'un gemisi Ararat'a varmadan önce Süphan dağının zirvesine çarpmış, gemide bulunanlar Subhanalah demiş ve dağın ismi Subhan olmuş ve zamanla bu kullanım dağın Kürtçe ismi olan Sipan'a dönüşmüştür.[695] Kürtlerin anlatılarında, Bitlis şehrinin de tufandan birkaç yıl sonra kurulduğu anlatılır[696].

Şehirlere dair bir diğer efsane de Mardin'le ilgilidir. Buckingham Mardin'in adıyla ilgili aktardığı efsane şu şekildedir: "*Geleneğe göre, birkaç asır önce, ova Kürtlerinden biri, etraftaki saldırılardan korunmak için buraya yerleşmiş. Bir gün sürüden ayrılan koyunların peşine düşen bazı kadınlar, onun evinin olduğu yere varmışlar. Kadınlar bu ulaşılması zor yerde bir adamın inzivaya çekilmiş olabileceğine çok şaşırmışlar ve onunla konuşmalarında ona, Arapçada Rajul Mejnoon ve bizim İngilizcede "a mad man" dediğimizin Kürtçesi olan Mare-deen/Mêrê Dîn diye seslenmişler. O da onlara, madem siz böyle düşünüyorsunuz, size bulunduğum pozisyonun avantajlarından dolayı çok kıskanılacağını ve etrafında bir şehir kurulacağını ve bana ettiğiniz iltifatın da onun ismi olacağını açıklıyorum. Artık ben kendim de buradaki tek yapıyı böyle adlandıracağım, Khallet-el Mare-deen/Keleha Mêrê Dîn.* [697]

Seyahatnamelerde mekan ya da bölgelerle ilgili anlatılara da rastlanılır. Mesela Kürtler, Hz. Ali'nin kafirlerle savaştıktan sonra kılıcını Süleymaniye yakınlarında iki ağaçlı bir tepeye diktiğine inanırlar. [698] Ağrı Doğubeyazıt dolaylarında İshak Paşa Sarayı'yla ilgili anlatılan bir hikaye vardır. Bu dünyadaki en güzel yapıya sahip olmak isteyen bir Kürt lider olan İshak Paşa, sarayını, Ermeni bir mimara yaptırmıştır. Sonrasında aynı mimarın benzer bir yapıyı, başka bir yöneticiye yapma ihtimaline karşın, onun ellerini kestirmiştir ve denildiğine göre mimar ömrünü bir dilenci olarak tamamlamıştır. [699]

Seyahatnamelerde bulunan bir diğer efsane Serpol'e bir saat uzaklıktaki Arç adlı bir geçitte bulunan mağarayla ilgilidir. Anlatıya göre bir zamanlar bir aslan, bu

[695] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.15 dipnot; Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.61.
[696] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.393.
[697] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.189.
[698] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.66.
[699] Burnaby **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.168-169.

mağarayı kendine yurt edinmiş, oradan geçen dikkatsiz yolcuları da mağarasına götürerek parçalarmış. Öyle ki artık iki tarafın insanları hiç birbirine gidemez ve bu geçit kullanılamaz olmuş. O esnalarda aynı kıza aşık iki genç, varmış. Bu iki genç, bir tarafta ve kız diğer taraftaymış. Her iki genç de görmek istediklerini görmekten uzaklaşmışlar, ilk başlarda kendi aralarında çekişmişler. Fakat sonra bir anlaşma yapmışlar. Buna göre, ikisi birlikte aslanı öldürmeye gideceklerdir. Eğer ikisi de aslanı öldürüp sağ kalmayı başarırsa, kiminle evleneceğine kız karar verecektir. Eğer biri ölür diğeri sağ kalırsa, sağ kalan sevdiğine kavuşacaktır. Kararlaştırıldığı gibi ikisi de aslanı öldürmek için yola çıkmışlar. Aslanı öldürmüşler; fakat o esnada aslan da birini öldürmüştür. Kalan aşık da sevdiğine kavuşmuştur ve geçit tekrar açılmıştır.[700]

Seyahatnamelere yansıyan bir diğer efsane, Hakkâri ve Behdinan bölgeleri arasında sınırı belirlediği düşünülen büyük bir taşla ilgilidir. Bu taşın adı Berê Bilalê Dîn'dir. Taşın adlandırması yaygın geleneksel bir anlatıya göre şu şekildedir: Birkaç asır önce Hakkâri hakimi Mir Mehdi, Amediye etrafındaki bir çok yeri aldıktan sonra, Amediye kalesini kuşatır ve Amediye'ye girmeden eve dönmeyeceğine yemin eder. Yedi yıl süren kuşatmadan sonra Amediye'yi almayı başaramayınca, Amediye Paşasına, sadece şehirden geçmesine izin vermesi halinde kuşatmayı kaldıracağını, aldığı yerleri teslim edeceğini ve barışı tesis edeceğini söyler. Amediye Paşası şartları kabul eder. Mir Mehdi, batı kapısından Amediye'ye girer, pazardan geçer ve doğu kapısından çıkarak Geliyê Mezurka/Mezurka Vadisi'ne vardığında etrafı ıssız bir taşın yanında durur ve şöyle der:

Berê Bilalê dîn e!
Kıbleyê sê dîn e,
Tixûbê Şambo û Behdîn e.

[700] Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia…**, s.56-57.

Bilalê Dîn meşhur bir şaklabandır. Mir Mehdi, 7 sene orada kalmasını onun deliliğine, ahmaklığına benzetir. Bu kaya uzun süreden beridir Hakkâri ve Behdinan bölgesi arasındaki sınırı belirler.[701]

3.3.8. Tedavi Yöntemleri

19. yüzyıl İngiliz seyyahlarının, tedavi yöntemleri hakkında çok fazla bilgi aktardığı söylenemez. Yine de bahsettikleri bazı tedavi yöntemleri vardır. Bu yöntemlerden çok ilginç olan bir tanesi Bilbasi Kürtleri tarafından uygulanmıştır. Onlar, yaralanan birini sadece başı dışarıda kalacak şekilde boğa derisiyle sararlar; deriyi dikerler ve bozulmaya başlayıncaya kadar öyle bırakırlar. Bilbasilere göre bu uygulamanın iyileştirmediği yara yoktur.[702]

Sıtma hastalığına karşı da Kürtlerin uyguladığı kendilerine has bir tedavi yöntemleri vardır. Sandwith, özellikle Karadeniz kıyılarında ve Anadolu'nun genelinde yaygın sıtma hastalığının tedavisinde kinin kullanıldığını; ama bunun çok pahalı olması dolayısıyla fakirlerin magnezyum karbonat ya da kinine benzer toz halindeki başka şeyleri kullandıklarını aktarır. O'nun aktarımlarına göre Kürtlerin yöntemi ise tamamen farklıdır. Sıtmaya tutulan kişiye, kaynatılmış sumak yapraklarının suyu içirilir. Suyu içen hasta şiddetli bir şekilde kusar ve genelde hastalığı kesilir.[703]

Hastalıkların tedavi yöntemlerinden biri de hasta kişilerin şeyhlerin ya da muska yazıcıların yanına götürülmesidir. Bu kişilerin hastalıkları iyileştirdiklerine inanılır. Şeyhler bazen hastalığın iyileşmesi için muska yazarken bazen de tedavi yöntemleri önerirler. Badger'e Yezidileri ziyaret ettiği vakit eşlik eden Musul konsolosunun kavası Muhammed, epilepsi krizi geçiren eşine hiç kimsenin yardım edemediğini son çare olarak Yezidi şeyhine başvurduklarını anlatmıştır. Şeyhin epilepsinin tedavisi için önerisi şudur: bir koyun kesilecek, kanı kadının alnına sürülecek, sonra şeyhin verdiği koyu bir toprakla göğsü örtülecek ve sol bileği bağlanacak. Yedi gün boyunca bir odada yalnız bırakılacak. O sürede, sadece şeyhin kendi elleriyle pişirdiği bir ekmekten yiyecek. Muhammed'in aktarımına göre şeyhin

[701] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, .209-210.
[702] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.153, dipnot.
[703] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.58.

dediklerini yapmışlardır. O günden sonra, üzerinden yıllar geçmesine rağmen, eşi hiç atak geçirmemiştir.[704]

Hastalıklardan kurtulma, hastalıklara yakalanmama, tehlikelerden korunma, kızların erken evlenmesi için de şeyhlere, seyidlere ya da sadece yazabilenlere muska yazdırılır. Muskalar birkaç kısa Arapça cümle ya da Kur'an'dan ayetlerin kağıtlara yazılmasıyla elde edilir. Gümüş bir muskalığa konur; deri ya da kumaşla kola asılır. Şengal'daki bir köyde bazı köylüler, onları tehlike ve hastalıklardan koruması, bazı yaşlı kadınlar da kızlarının erken evlenmesi için Forbes'ten muska yazmasını istemişlerdir. [705] Millingen de Kur'an'dan sureler okuyarak, bakliyatlara sicim bağlayarak ateşi dindirdiklerine ve suya kurşun dökerek hastalıkları iyileştirdiklerine inanılan kişilerin olduğundan söz eder. [706] Fraser'ın Dr. Ross'tan aktardığına göre Erbil yakınlarındaki bir köyde çocuklar yaşlı bir kadına götürülür, kadın onlara okuyup üfler eski bir bez parçası ve sikke verir. Bu bez ve sikkeler, çocukları kötülüklerden koruması amacıyla başlıklarına dikilir.[707]

3.3.9. Kan Davaları

Seyahatnamelerin birkaç yerinde birbirleriyle kan davaları olan aşiretlerden ve Kürtlerin kan davalarına olan bağlılıklarından bahsedilir. Fakat kan davalarının neden başladığı gibi konular üzerinde çok durulmaz. Belki de onların belirttiği paradoksal nokta Kürtler arasında var olan kan davası olgusunun, daha az ölümün gerçekleşmesini sağlamasıdır. Fraser ve Shiel bu düşüncededirler. Fraser muhtemelen duyduklarından Shiel ise şahit olduğu bir kavgadan bu sonuca ulaşır. Shiel'in şahit olduğu olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Shiel'den mola isteyen Kürt katırcılardan biri, buna izin verilmeyince çok sinirlenip önlerini keser ve sert biçimde mola vermeleri gerektiğini belirtir. Bunun üzerine çıkan tartışmada hizmetkarlarından biri ve katırcı kavga etmeye başlarlar. Shiel ve diğerleri araya girip onları ayırmaya çalışırlar. Shiel ikisinde de silah olduğunu ama asla bunu kullanmayı düşünmediklerini belirtir. Ona göre silahlarını kullanmayı

[704] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.130.
[705]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838…,", s.419.
[706] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.232.
[707] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.72.

düşünmemelerinin sebebi çok çabuk başlayabilecek bir kan davasına sebebiyet vermemektir.[708]

Fraser da Kürtlerin aşiretlerini ve akrabalarını çok sevmeleriyle tanındıklarını, bundan dolayı da münakaşalarda acımasız ve yaman olduklarını ve kendi aşiretlerinden birinin saldırısı sonucu başlayan ve birçok ölümü beraberinde getiren kan davasını kabul ettiklerini belirtir. Ona göre Kürtler, kan dökme noktasında gözü karadırlar, fakat kavgaları ölümcül değildir. Çünkü birini öldürmenin bitmez tükenmez sonuçları onları öldürmekten alıkoyar.[709] Rehberinin, Fraser'a anlattığına göre Caf ve Hemedewend aşiretleri arasında kan davası vardır. [710]

Rawlinson'un aktardıklarına göre Kürtler, zalim, acımasız ve cesurca kan davalarına bağlıdırlar ve hiçbir şekilde bundan vazgeçmezler. Kan davalarında tamamen yok olan aileler vardır. Lakin onun bu konuda verdiği örnek, bir kan davasından çok liderlik için mücadele eden kardeş kavgalarına benzer. Rawlinson'un örneği şu şekildedir: Bir oğul liderlik için babasını öldürür. Diğer kardeş, kardeşini öldürür ve bir başkası da onu öldürür. Bu tek bir kişi kalıncaya kadar devam eder.[711] Rawlinson, Goranlarla arasında kan davası olan bir aşiret reisini ziyaret etmek istediğinde yanındaki Goranlardan dolayı çok endişelenmiştir. Fakat aşiret reisi Cemşid Bey, Rawlinson'la geldikleri için onları misafir olarak görmüş ve yüz adam öldürmüş olsalar bile onlara dokunulmayacağını belirtmiştir.[712]

Öç almaya dair Rich'in aktardığı ve bu başlıkta anlatmaya değer bir bilgi vardır. Mardin valisi ve yöredeki bazı aşiretler arasında çatışmalar yaşanır. Çatışmalardan sonra bir ya da iki aşiret reisi çadırını söker. Çadır sökmenin aşiretler arasında şöyle bir anlamı vardır: Öcümü alıncaya dek çadırımı tekrar kurmayacağım. [713]

[708] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.79.
[709] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.192.
[710] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.167.
[711]Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.105.
[712] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.50.
[713] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.113.

3.4. GİYİM KUŞAM

Kürtler, çoğu bölgede kendilerine has ya da dışarıdan bakıldığında onların Kürt olduğunu sezdiren kıyafetler giymişlerdir. Bu anlamda onların komşularından açık bir şekilde ayrıldığını söylemek mümkündür. Kürt bölgelerini gezen seyyahların çoğu, karşılaştıkları Kürtlerin kıyafetleri hakkında gördüklerini aktarmış ve ne düşündüklerini belirtmişlerdir. Onların ayrıntılı aktarımları sayesinde 19. Yüzyıl Kürtlerinin nasıl giyindiğini, hangi bölgede hangi özelliklerin ön plana çıktığını belirlemek mümkündür.

3.4.1. Erkeklerin Giyim Kuşamı

Kürtlerin ilk göze çarpan kıyafeti, başlarının etrafına doladıkları, seyyahların turban ya da shawl dedikleri egalleridir. Egallerin altında kırmızı[714], siyah ya da beyaz[715] keçeden yapılmış bazen ucunda mavi ipek bir püskül bulunan konik yuvarlak kepler[716] bulunur. Pamuk ya da ipek kumaştan elde edilen egaller[717] çeşitli renklerdedirler. En fazla görülen renkler, kırmızı ve sarıdır,[718] bu renkler dışında beyaz ve mavi renkli[719] egaller de görülür. Shiel ise egallerin birçok rengi barındırdıklarını belirtir.[720] Kendilerine has motifli çizgilere sahiptirler.[721] Kenarından salınan rengarenk düğümler, boynun her iki yanına ve omuzlara dökülür.[722] Bird, düğümlü püsküllerin, giyenin gözünü ve kulağını kaplayarak ona fantastik bir görüntü sağladığını belirtmiştir.[723]

---

[714] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86, Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.295, Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.16.
[715] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[716] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[717] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.56, Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86.
[718] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.295-296; Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.189.
[719] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86.
[720] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.74.
[721] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.16.
[722] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.295.
[723] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.189.

Egallerin boyutlarının genel olarak geniş ve büyük olduğu aktarılmıştır.[724] Boyutunu tam olarak rakamlarla ifade eden ise Layard'dır, ona göre egaller 3 metre çapındadır[725]. Egallerin deve kuşu tüyü, çiçekler ya da mücevherlerle süslendikleri de görülür. Badger, Şeyh Adi kutlamaları günlerinde Şengal'de insanların egallerini, gül, anemon ve kırmızıya boyanmış devekuşu tüyüyle süslediklerini belirtmiştir.[726] Layard da Garzan Yezidilerinin köylerinden olan Koşana'yı ziyaret ettiğinde insanların egalleri çiçek ve yeşil yapraklarla süslediğini,[727] Duhok kalesinde mütesellim İsmail Bey'in misafiriyken de, mütesellimi ziyarete gelen çevredeki Kürt reislerden birinin oğlunun, egaline kadife çiçeğiyle ve başka türlü çiçekler taktığını görmüştür[728]. Bird de Urmiye ve Hakkâri arasında Hesso Han'ı ziyaret ettiğinde onun egalının mücevherle süslü olduğunu belirtmiştir.[729]

Seyyahların aktarımlarına göre Kürt erkeklerinin başlarına sardığı egalleri dışında kulaklarına taktıkları küpelerden de söz edilmelidir. Layard Duhok'ta gördüğü Kürt reisinin oğlunun kulağında mücevher bir küpe olduğunu söyler.[730]Ayrıca Buckingham da Urfa ve Musul arasındaki en güçlü lider olduğu söylenilen Halef Ağa'ya bağlı hepsi Kürt olan ve aralarında daha 10 yaşında bile olmayan iki çocuğun bulunduğu süvarilerin dış görünüşünü aktarırken onların Hindistan kostümlerinden olan altın küpe taktıklarını belirtmiştir.[731] Bu iki veriden yola çıkarak Kürt erkeklerinin küpe taktıklarını söyleyemeyiz ama aynı zamanda en azından hiç küpe takmadıklarını da söyleyemeyiz. Ancak çok sınırlı bile olsa bazı yerlerde, küpe kullanımının olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Kürt erkeklerinin başlarına ne giydikleri ve bunların özelliklerini açıkladıktan sonra, onların belden yukarılarına giydikleri kıyafetleri açıklanacaktır. Kolları yere

---

[724] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.211; Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.331-332, Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.248.
[725] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.52.
[726] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.121.
[727] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.43.
[728] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.229.
[729] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.265.
[730] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.229, İlk iki örnekte görüldüğü gibi turbanını çiçek ve güllerle süsleyenler Yezidilerdir. Üçüncü örnek de ise Reis'in oğlunun Yezidi olup olmadığı hakkında bir bilgi yoktur ,bu nedenle bu adetin Yezidilere has olup olmadığı kesin olarak söylenemez.
[731] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.256.

kadar salınan geniş kollu gömlek/mintan,[732] çoğu zaman gömlek üzerine parlak ya da kahverengi renklerden yelek ve yelek üzerine bazen kollu bazen de kolları bol bir ceket giyilirdi. [733] Ceketlerin önü açıktır, koyun derisi,[734] keçe[735] veya pamuktan[736] üretilir. Bazen yeleğin üzerine geniş kollu bir cübbe, cübbenin üzerine de kişinin rütbesine göre nakışlanmış kürklü bir ceket giyildiği de olurdu.[737] Nakışlı ceketler genelde Botan, Behdinan ve Hakkâri bölgelerinde yaygındır. [738]

Kürtler alt kısımda genelde şalvar giyerler[739], şalvar çok geniştir,[740] bu genişliğinden dolayı bazen geniş kumaş pantolon[741] olarak adlandırılmıştır. Aktif ve uzun süren işlere mani olmaması için dizlerde bol, ayaklarda ve kuşakta dardır.[742] Sheil, çok geniş pantolonun süvariliğin belirtisi olduğunu söyler; fakat başka bir kaynakta buna benzer bir ifade ya da şalvarın süvarilere has olmasına dair bir bilgi yoktur. Genç yaşlı, fakir zengin ve savaşçılar tarafından tercih edilir. Sadece bazen alım gücüne dayalı olarak kalitesi farklı olabilir. Shiel, Bitlis'te zengin olmayanların kendi köylerinde ürettikleri kaba kumaştan şalvar ve ceket giydiklerini belirtir.[743] Aynı şekilde Harris de fakir ve zengin bir Kürt'ün şalvarı arasındaki farkı, "*fakir olanın şalvarının, ev yapımı keçi tüyünden olmasıdır."* diye açıklamıştır. [744] Şalvarların renginden bahseden seyyahlar, renginin mavi olduğunu belirtmiştir.[745] Harris ise Mahabad'da daha iyi sınıftan olan Kürtlerin şalvarının, beyaz ketenden olduğunu belirtir.[746] Şalvar giyicisi dizlerine kadar gelen uzun botlar giydiği vakit diz

[732] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.52; Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.86.
[733] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86; Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.273.
[734] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.308.
[735] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[736] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.56.
[737] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86-87.
[738] Bkz., Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.52-53, Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s., Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.86, Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353-354.
[739] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86-87.
[740] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.296.
[741] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.56.
[742] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.273.
[743] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.74.
[744] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.190.
[745] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.273; Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44; Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.248; Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.74.
[746] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.190.

altında yer alan şalvarı botun içine koyar öyle giyer.[747] Zengin Kürtlerin alt kısımda şalvar dışında bir de çubuk desenli ipek ya da saten pantolonlar giydikleri de kaydedilmiştir. [748]

Ayakkabı olarak Kürtler bazen dize kadar çıkan sarı deri bot[749], kırmızı ya da sarı çuval bezinden yapılmış sivri uçlu bot,[750] kırmızı bot, terlik,[751] kumaş iplerden yapılan ayakkabılar[752]ya da sandalet[753] giyerler. Seyyahların aktarımlarından sezilen ve Bird'ün daha açık bir şekilde ortaya koyduğu üzere deri botlar, genelde zengin ya da savaşçılar tarafından giyilirken pamuk veya kumaş iplerden yapılan ayakkabılar ise daha fakir olanlar tarafından giyilir. Millingen, kırmızı fas botlarını, kırmızı harmanilerle birlikte askerlerin geleneksel kıyafetlerinden saymıştır. [754] Shiel Hakkâri'deki bir Kürt reisin kıyafetlerini aktarırken, sarı kısa botlar giydiğini belirtmiştir.[755] Bird ise fakir Kürtlerin kıyafetlerini tanımlarken desenli ve parlak renkte yün çoraplar ve keten ayakkabılar giydiklerini belirtirken zengin Kürtlerin Orta Çağ'a ait pembemsi botlar giydiklerini belirtmiştir [756] . Ayrıca Harris de Kürtlerin *ustaca dokunmuş renkli çoraplar* giydiklerini belirtmiştir. [757] Diğer seyyahların aksine Mignan ise çorap giyilmediğini belirtir.[758]

Erkekler, bel kısmında genelde geniş ipek kuşaklar tercih eder.[759] Kuşakların çok geniş olmasının sebebi, çok amaçlı olarak kullanılmasıdır. Bazen sekiz düğümle [760] bazen de kullananın zevkine göre cevher işlediği büyük gümüş kopçaklarla bağlanan kuşakların içinde hançer, pistol bulunur; barutluk ve fişeklik de onlara asılır.[761] Çoğu zaman bir kılıcın da bu kuşağa asılı olduğu görülür.[762] Bird,

[747]Maunsell, "Kurdistan", s.86.
[748] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353-354.
[749]Maunsell, "Kurdistan", s.86.
[750] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.296.
[751] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.16.
[752] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[753] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.171.
[754] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.248.
[755] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.56.
[756] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[757] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.190.
[758] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.296.
[759] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.74.
[760] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.265.
[761]Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86.
[762] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.391; Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.75.

bunlara ilaveten kuşaklarda, kalun, tabaka kesesi, çakmak taşı ve barut mahfazası, daha zengin olanlar da ise mücevherli hançerler, gümüş topuzlu pistollar ve diğer göz alıcı malzemelerin olduğunu belirtir.[763] Shiel de Kürtlerin silahlarını sayarken omuzlarındaki mızrağın yanı sıra kuşaklarında birçok tabanca taşıdıklarını belirtir.[764]

Bazen kıyafetlerin üzerine omuzdan başlayıp ayakların üst kısımlarına kadar uzanan aba, giyildiği de görülür.[765] Abalar, deve tüyünden yapılmış siyah beyaz çizgili ya da siyah kahverengi beyaz çizgilidir.[766] Bu şekilde abalar, bazen açık bırakılır bazen de kuşak ya da deri kemerle sıkıştırılır. Gümüş işlemeli kalın deriden kemerler, gümüş tokalarla sıkılır. [767]

Fraser ve Lady Sheil, Mahabad'ta Kürtlerin hangi koşullarda aba giydiğine dair tespitleri, ilgi çekicidir ve belki de kıyafetlerin kültüre aktarılma ve kabul edilme süreçleri açısından açıklayıcı olabilir. Fraser, 1830'lu yılların ilk yarısında Mahabad'ta iken şehrin güvenliğinden sorumlu Darogha'nın kardeşi Aziz Bey'in misafiri olur. Fraser, onların giydikleri abaları övünce Aziz Bey, hayıflanarak şöyle der: *" Fakat aba, normalde bizim giysimiz değildir, bu son zamanların bir adetidir. Onları Bağdat'tan alırız ya da burada kendimiz üretiriz. Onlar ucuz ve biz fakiriz. Eskiden kimse, önemli birinin karşısına, güzel geniş bir pelerin olmadan çıkmaya cesaret edemezdi; fakat şimdi, Han'ın divanhanesine git, aba dışında bir şey göremezsin."* [768] 1830'lara doğru başlayan ekonomik gerilemenin sonucu ucuzluklarından dolayı abalar, tercih edilmeye başlamıştır. 1850'lerin başında Mahabad'a gelen Lady Sheil ise burada yüksek tabakadan insanların giysilerini tarif ederken deve tüyünden yapılmış geniş bir aba giydiklerini belirtir[769]. Bir zamanlar ucuzluğundan dolayı giyilmeye başlanan bir giysi artık yüksek tabakadakilerin giydiği bir kıyafete dönüşmüştür.

---

[763] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[764] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.56.
[765] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.16; Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.74; Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.171; Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.295; Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.13.
[766] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.86-87; Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.331-332.
[767] Bkz., Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.171; Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.296.
[768] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.112.
[769] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.331-332.

Seyahatnamelerde hem sözlerle anlatılan hem de gravürü olan iki durum vardır. İlkinde Isabella Bird, Koçanes'te İran'a bağlı olan Kürt yönetici Heso Han'ın giyim kuşamını ve görüntüsünü aktarmıştır. Heso Han, "*Geniş yüzlü, koyu baskın gözlü, belirgin kaşlı, düz burunlu, iyi fakat sensual/şehvani, duygusal ağızlı, koyu zeytin tenli ve yalancı gülüşüyle",* Bird'ün İran'da gördüğü en yakışıklı kişidir. "*Mücevherlerle süslü kırmızı Kürt turbanı, kısa bir ceket ve krem renkli yün bir pantolon, nakışlı bir mintan, desenli çorap, uzun ve sekiz düğümlü kaşmir kuşağı, ve Kerman işlemesi Hilat yani onur elbisesi onun göz alıcı kıyafetlerini oluşturur. Kuşağında siyah kabzalı, kını filigra/telkari desenli, turkuaz renkli altın topuzlu hançeri 2 yard/2 metre uzunluğunda gümüş bir zincirle kuşağına bağlıdır*."[770]

Şekil 8: Heso Han[771]

İkincisi ise Harris'in Mahabad'taki Kürtlerin görselini ve kıyafet tanımını verdiği örnektir. "*Kıyafet konusunda Kürtler daha önce karşılaştığım diğer aşiretlere hiç benzemezler. Onların kıyafeti, az çok Fars etkisinde kalınan güney bölgeleri hariç, açık bir şekilde kendine aittir; asla ondan vazgeçmezler. Baştaki giysi ile*

[770] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.265.
[771] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.264.

başlarsak; başlarında etrafı ipek mendillerle çevrili ipek bir kep, bu turbanların favori rengi her yerindeki muhteşem renk tonlarından oluşan koyu kırmızı ve altın rengidir. Salınan püsküllleri, sık giyenin gözünü ve kulağını kaplar ve ona fantastik bir görüntü sağlar. Altta giyilen kolları neredeyse yere değen beyaz mintanın üzerine ezilmiş çilek rengi ipek bir ceket giyilir, aynı şekilde vişne rengi ve beyaz saten de yaygındır. Bu ceketler yakasız ve önleri açıktır, göğüste birleştirilir ve belde geniş bir ipek kuşakla bağlanır. Bu kuşağın içine kavisli bir hançer ve uzun bir kalun yerleştirilir. Bu ipek ceketin üzerine kolsuz önü açık siyah, kahverengi ya da beyaz keçeden bir ceket giyilir. Bu malzeme katlanamayacak kadar kalındır ve dikişlerin olduğu birleşim yerlerinden kesilir ve uzun açık ilmiklerle dikilir. Giyildiğinde zırhları andırır ve şüphesiz çok tercih edilir. Dizlere ulaşan ipek ceketin altından, alt kısmı geniş, şişkin ve bilekte bağlanan beyaz ketenden bir şalvar görünür. Ayaklarında ise ustaca dokunmuş renkli çorapların üzerinde de kırmızı deriden yada süslü kumaştan ayakkabı bulunur. Çarpıcı ve hoş bir formu oluşturan olabildiğince farklı, renkli ve çarpıcı olan bu kostümün, daha iyi sınıflardan yaya ya da süvari Kürtlere ait olduğu düşünülebilir. Köylülerin kıyafeti de büyük oranda buna benzer. Onlar, keçe ceketi keten gömleğin üzerine giyer ve onların pantolonu ev yapımı keçi tüyündendir."[772]

[772] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.189-191.

Kurd of Suj-bulak.

Şekil 9: Mahabadlı Kürt[773]

Harris'in de yukarıda değindiği gibi Kürtler büyük oranda kendilerine has olan kıyafetlerini giyerler; fakat bazı bölgelerde birlikte yaşadıkları ve daha çok temas halinde oldukları halkların giyim özelliklerinden etkilendikleri de olmuştur. Mesela Buckingham, Nusaybin ve Şengal arasında gördüğü Kürtlerin kıyafetlerinin Arap ve Türk kostümlerinin bir karışımı olduğunu belirtir.[774] Rich de Sine'de saraydakilerin kıyafetlerinin Pers kostümü olduğunu belirtir.[775] Fraser Uşnu'daki zengin ve rütbeli kişilerin Persler, normal kişilerin de Kürtler gibi giyindiğini aktarmıştır.[776] Rich ve Fraser'ın aktarımlarından İran'da bazı bölgelerde yaşayan yönetici ve zengin Kürtlerin Pers kıyafetlerine yöneldiğini söylemek mümkündür.

Kürtlerin komşu halkların kıyafetlerinden etkilendiği gibi komşu halkların kıyafetlerini etkilediği de söylenebilir. Shiel, Keldanilerin yaşadığı Elkoş köyünü

[773] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.188.
[774] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.256.
[775] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.201.
[776] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.90.

ziyaret ettiğinde oradaki Keldani erkeklerin Kürtler gibi giyindiğini gözlemlemiştir.[777]

3.4.2. Kuşandıkları Silahlar

At ve silahların Kürtler tarafından çok fazla sevildiğine dair ayrıntı, birçok seyyah tarafından gözlemlenmiştir. Sandwith onların güzel silahları ve büyük turbanları sevdiğini aktarır.[778] Buckingham ise, bu sevginin, sadece erkeklere has olmadığını aynı zamanda Kürt kadınlarının da silahlara en az erkekler kadar tutkulu olduklarını belirtir.[779] O, daha 10 yaşında bile olmayan çocukların bile mızrakları ustalıkla kullandığını, pistolları boşalttıklarını ve çok iyi at sürdüklerini görmüştür.[780] Layard da Kürtlerin tepeden tırnağa kadar silahlı olduklarını aktarır.[781] Fowler belki de biraz abartarak Kürtlerin daha yedi yaşındayken çocuklara silah kullanmayı öğrettiklerini belirtir.[782] Silahlar sadece dışarıda ya da savaş ve saldırılarda değil, hayatın çoğu anında üzerlerindedir. Seyyahlar bu durumu farklı şekillerde aktarmışlardır. Shiel'e göre, Kürtler, kendi evlerindeyken bile bir hançer, bir pistol ve kılıçla kuşalıdırlar; seyahat esnasında ise çelik zırh, savaş kazması, kalkan ve mızrak taşırlar.[783] Kinneir'in belirttiğine göre de, tavlada atlar, sadece akşamları eğersizdirler, çünkü Kürdistan'da ne olacağı tahmin edilemez ve her şeye hazırlıklı olunmalıdır.[784]

Kinneir'e göre silahı en çok seven millet, Kürtlerdir. Onlar, atlarının güzelliği ve silahlarının değeriyle övünürler, bir Kürt beyi, meydana çıktığında eski zamanlardaki şövalyeleri ve Selahaddin'in ordusunda savaşan serazenleri andırır. Göğsü, altın ve gümüş kakmalı çelik zırhla korunur, sol omzuna asılı küçük tahta kalkanı pirinç çivilerle süslüdür, mızrağı atlı hizmetkarı tarafından taşınır, sırtına bir carabin asılıdır, pistolu ve hançeri kuşağındadır, hafif bir kılıç da kuşağına asılıdır. Sırtının sağ tarafında her biri 2,5 feet/1 metre uzunluğunda 3 ok yerleştirdiği küçük

[777] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.92- 93.
[778] Bkz., Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.210-211.
[779] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.171-172.
[780] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.256.
[781] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.53.
[782] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.23.
[783] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.209.
[784] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.72.

bir kılıf bulunur, sol tarafta atın eyerinde ise, silahların en ölümcülü bir gürz bulunur. Okların ucu çeliktendir, üst kısımları ise demir ya da kurşundan yapılmıştır ki daha süratli olsunlar.[785] Kinneir'in anlattığına benzer atlı bir savaşçı tasvirini Fraser da yapmıştır: *"Kürtler ata bindiklerinde sol omuzlarına, küçük yuvarlak bir kalkan takarlar ve ellerine uzun ince bir mızrak alırlar. Eğer savaş zamanı ise ve baskına giderlerse bunlara ek olarak bir silah ve 30 yard/28 metreye kadar muhteşem bir hassasiyetle fırlatabildikleri 3 ince cirit alırlar. Onlar, eski şövalyeler gibi miğfer, pazıbent veya çar aineh/çar ayne diye adlandırılan dört tarafı Şam çeliğiyle kakmalı, sırtı, göğsü ve yanları direkt üzerlerine sıkılan kurşunlar dışında her şeyden koruyan savaş zırhıyla kuşanırlar. Kürt kostümünün bu küçük bölümünden sonra onun görülmeye değer bir sahne olduğunu kavrayacaksınız."*[786]

Millingen, Erzurum dolaylarında iken bir çok konuda önemli aktarımlarda bulunduğu gibi, savaşçı Kürt erkeklerinin giyim kuşamı ve teçhizatı hakkında da bilgiler vermiştir. Hatta öyle ki o, savaşçıların farklı zamanlarda kuşamlarının farklılıkları ve ev içinde neler giydiklerini dahi aktarmıştır. Şüphesiz bu yine onun Rich gibi uzun süre o bölgede kalmasından, ayrıca asker olmasından kaynaklanmıştır. Millingen'in aktarımlarına göre Kürdistan'ın bu bölümünde, Erzurum-Van civarında, erkeklerin kıyafetleri 3 türdedir. İlki, bir tür sabahlık gibidir ve üzerine uzun bir cübbe giyilir. Kürtlerin ev içi ve çadırda giydiği bu giysi tüm doğuda yaygındır. İkincisi, mavi bir şalvar, küçük bir cübbe, kırmızı bir harmani ve kırmızı feslerden oluşan bir savaşçının kış kıyafetleridir. Üçüncüsü, en gösterişli ve en Kürt olanıdır: Kısa kırmızı, kolları sarkık bir harmani ve bol bir şalvar, kırmızı bot ve etrafı renkli mendillerle süslenmiş geniş turbandan oluşan ve savaşçıların yazın giydiği kıyafet. [787] Savaşçıların bu kıyafetlerine eşlik eden silahlar da şöyle tasvir edilebilir. Kürt savaşçılar tarafından kullanılan küçük 20 inch/50 cm zırhlar fil ya da buffalo/manda-öküz derisindendir ve üzerindeki pirinç diziler, tedricen dıştan merkeze doğru kalınlaşır. Saldırı silahları ise geniş ağızlı eski model kısa bir tüfek, çakmaklı pistol ve hançerdir. Bazıları belinde İran kaması da taşır. Onların en iyi silahı çok iyi kullandıkları mızraklarıdır. Kürt mızrağı, İranlı tüccarların

[785] Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.391.
[786] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.87.
[787] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.248.

Hindistan'dan ithal ettiği bambu ağacından yapılır ve uzunluğu 4,5 yard/4 metre'dir. Ucu iyi bir çelik, kalanı ise siyah at kuyruğundan örtülmüş bir top içerir. Bu topun amacı, düşmanın atını korkutarak onun ölümcül silahından kaçınmaktır. [788]

Şekil 10: Davul Eşliğinde Kürt Saldırısı[789] (Savaşçı Kürtler)

3.5. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN KÜRT KADINI

Kürt kadınlarından bahseden seyyahların ilk dikkatini çeken şey, onların yüzlerinin peçeyle örtülü olmamasıdır. Bundan, o kadar bahsederler ki insanın aklına neredeyse kadınları yüzü peçeli olanlar ve peçeli olmayanlar diye sınıflandıkları gelir. Ya da komşuları yüzlerini örttükleri için onların örtmemesi, seyyahlara dikkat çekici gelmiştir. Bununla birlikte tüm Kürt kadınlarının yüzünü örtmediği gibi bir sonuç elde edilemez. Kinneir, Layard ve Harris bu konuda bir ayrım yapmadan, hepsinin yüzünü örtmediğini belirtir. [790] Fraser ve Shiel ise şehirlerde yaşayanların yüzlerini örttüklerini, çadırlarda yaşayanların örtmediğini belirtmişlerdir. Rich ise

[788] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.249.
[789] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.Kapak Sayfası.
[790] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.411, Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.153, Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.236.

Caf aşiretindeki tüm kadınların[791] ve Süleymaniye'deki reayadan normal kadınların tanınmak istemedikleri zamanlar dışında yüzlerini örtmediklerini, Süleymaniye'deki üst tabaka kadınların ise Bağdat'taki kadınlar gibi üzerlerine mavi kareli bir çarşaf ve at kılından yapılmış peçe giydiklerini aktarır.[792]

Kadınların yüzünü örtmemesinden sonra seyyahların dikkatini çeken şey, özellikle çadırnişin kadınların, görece özgür, girişken ve aileyi ilgilendiren işlerde söz sahibi olmasıdır. Onlar baskı altında değildirler ve erkeklerle bir arada bulunmaktan çekinmezler.[793]Haremde hapis değildirler ve baş ya da yüzlerini örtmek zorunda da değildirler, yaptıklarında ve söylediklerinde Avrupalı kadınlar gibi özgürdürler. [794] Millingen, bir Kürt evine misafirken merakına yenilip odaları dolaşmaya başladığında, açtığı mutfak kapısından tandırın başında kahvaltı hazırlamakla meşgul iki kadın görür. Onun şaşırdığı nokta kadınların, Ermeni kadınlar gibi korkup çekinmemeleri ve Türk kadınları gibi de utanma taklidi yapmamaları, aksine haremde bir yabancının olmasına hazırmış gibi davranmaları ve bu durumu garipsememeleridir.[795]

Millingen, Kürt kadınının diğer Müslüman halklara göre daha özgür olduğunu ve erkeklerle münasebetinin daha rahat olduğunu, sosyal ve politik anlamda da söz sahibi olduklarını belirtmiştir. Ona göre Kürt kadını, aşireti hakkında komplolar, kan davaları ve planlar gibi konularda her şeyi bilir; çoğu zaman bunların tetikleyici ruhudur. Örneğin, Milan aşiretinin Reisi Ömer Ağa'nın eşi, eşinin danışmanı, sekreteri ve hazinedarı gibiydi. Eşi öldüğünde sadece 22 yaşında olmasına rağmen tüm aşiret büyüklerinin saygısını kazanmıştır. [796]

Ainsworth, Akçadağ Kürtlerinin beyinin iki eşinin, onun yanında yüzleri açık bir şekilde kahraman anneleri gibi asil bir şekilde, atlarını sürdüklerini görmüştür.[797]

---

[791] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.181.
[792] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.284-285.
[793] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.69; Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.314; Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.236; Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.411.
[794] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.299.
[795] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.126.
[796] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.251.
[797] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.250.

Heude da orta yaşlardaki Kürt kadınını amazonlara benzetip gittikleri her yerde eşlerine eşlik ettikleri, cesaret ve maharetle daima at sırtında olduklarını belirtmiştir.[798] Lady Sheil, ona anlatılanlara göre Kürt kadınları az ya da çok aile ve aşiret meselelerine katılmalarından ötürü zekidirler.[799] Kadınların zekalarına ve aşiret-aile işlerine katılmalarına örnek oluşturacak bir durum Millingen tarafından aktarılmıştır. Onun aktarımına göre, halk özellikle de kadınlar vergi vermekten kaçınmak için farklı çarelere başvurma yoluna gitmiştir. Söz gelimi Van bölgesinin kuzeydoğusunda yaşayan Heydaranlı aşiretinden vergi toplamaya gelenler, önce aşiret liderinin evinde ağırlanır, kahve ikram edilir ve bir süre geçmesi beklenir. Sonra ağa: "*Buyur vergini topla.*" dediğinde çadırlarda kimse kalmamıştır. Esasında ağırlama, gizlenmek için zaman kazanma stratejisidir. Bazı zamanlar bu vergi toplayıcıları bir sürü küfürden sonra kadınlar tarafından taş ve sopalarla kovalanırlar ancak aşiretin erkekleri onları kadınların elinden kurtarabilirmiş.[800]

Buckingham, kadınların aile içi meselelerinde özgürce konuşabildiklerine ve kararlara etki ettiklerine şahit olmuştur. O, Diyarbekir'den Mardin'e dönerken Sushoaf/Suşof köyündeki şeyhin evinde konaklar. O sırada, köyde bir düğüne hazırlık yapılmaktadır. Buckingham'ın daha önce ona eşlik eden korumadan ayrılmış olması ve tek başına yolculuk etmesi şeyhi telaşlandırır, şeyh onu misafir etmeye pek gönüllü değildir. Lakin bu konu konuşulurken düğün hazırlıklarını yapan kadınlar konuya müdahil olur ve açıkça fikirlerini söyleyip şeyhi, Buckingham'ın misafir edilmesi noktasında rahatlatıp ikna ederler. Tabi düğün hazırlıkları kadınların daha özgürce konuşmalarını sağlamıştır.[801]

Kadınların yüzünü kapatmaması, erkeklerden çekinmemesi, baskı altında olmaması ve özgürce davranması bir anlamda toplumsal değerlerin de sonucudur. Seyyahların aktarımından kadın ve erkek arasındaki güven duygusunun sağlamlığı hissedilir. Rich, Türkiye ve İran'daki kadınların durumundan daha iyi durumda olan Kürt kadınının neredeyse eşleriyle eşit konumda olduklarını belirtir. Fakat "*Kadınların özgür olmalarına ve utangaç olmamalarına rağmen, hiç bir kadın, Kürt*

[798] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.209.
[799] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.268.
[800]Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.254.
[801] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.-229.

kadınları kadar edepli ve ahlaklı olmaz." diye ekler.[802] Harris de Kürtler arasında, ahlaksızlığın neredeyse hiç olmadığını ve ihanet durumunda iki tarafın da öldürüldüğünü belirtmiştir. Onun aktarımına göre, Kürt kadını, ciddi bir engellemeye maruz kalmaz ve hem kadın hem de erkekler güzel giyinmekten ve birbirine iltifat etmekten hoşlanırlar. [803] Erkeklerin evde olmadıkları durumlarda da kadınlar, erkek bir misafiri çekinmeden ağırlarlar. Layard, Mizûrî'de aşiret reisinin evine misafir olduğunda, reisin evde olmadığını, fakat eşinin onları misafirperverlikle ağırladığını belirtmiştir.[804] Aynı şekilde Shiel de Bitlis'te yönetici evde değilken eşi tarafından ağırlanmıştır.[805] Kuşkusuz bu eşlerin birbirlerine duydukları güvenin sonucudur. Aksi durumda kadınlar misafir ağırlamaktan ve çekingenlik göstermemekten imtina ederlerdi.

Hem aşiretin işleriyle ilgilenmek hem eşlerine yardım etmek hem evin/çadırın birçok işini yapmak ve küçük yaşta birçok çocuk doğurmalarından[806] ötürü Kürt kadınları büyülü güzelliklerini[807] orta yaşlardan itibaren kaybetmişlerdir. Fraser onların gençken fazlasıyla güzel olduklarını lakin olgunlaşma ve yaşlanma zamanında bu güzelliklerini kaybettiklerini söyler.[808] Brant da Kürt kadınlarının gençliklerinde, güçlü ve sağlıklı olduklarını güzel dişlere sahip olduklarını; fakat dışarda geçen zahmetli yaşamlarından dolayı erken yaşlandıkları görüşündedir. [809] Heude bu durumu şöyle aktarır: "*Kürt kadınları, güçlü erkeklerine benzerler, gençliklerinde sevimli, güleç, fındık tenli ve dağ perileri gibidirler. Onlar, orta yaşlarda amazondurlar, kocalarına gittikleri her yerde eşlik ederler. Elbiselerinden daha önce bahsetmiştik. Davranışları, onların özgür durumlarının bir parçası gibidir. Ten ve görünüşlerinin zerafeti kısa bir süre sonra yaşam şartlarına bağlı olarak değişir: onlar 15 ve 20 yaşlarında altın çağlarını yaşarlar ve 25'te düşmeye*

[802] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.284-285.
[803] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.171.
[804] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.152.
[805] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.71.
[806] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.353.
[807] Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.448.
[808] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.193.
[809] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", s.418.

başlarlar. Hem kadınlar hem erkekler, aynı cesaret ve maharetle daima at sırtındadırlar." [810]

Esasen orta yaşlardan itibaren güzelliklerini kaybetme, Kürt kadınlarına has bir şey değildir. Benzer ağır yaşam koşulları birçok kadının aynı kaderi paylaşmasına yol açmıştır. Kadınlar, iş yükünün büyük bir kısmını sırtlanmış, karşılığında güzelliklerini kaybetmişlerdir. Bu durum, onların her ne kadar mutlu bir portreleri çizilmişse de zahmetli bir yaşam sürdüklerini gösterir. 19. yüzyılda yaşlı ve çökmemiş bir kadın portresi görme ihtimali çak azdır. Layard, Milan aşireti reisi Musa Ağa'nın annesiyle tanıştığında, onun doğulu yaşlı kadınlarda gördüğü tek zarif ve alımlı kadın olduğunu söyler.[811]

Seyahatnamelerde, Kürtlerin güzel kadın algısına dair küçük bir örnek mevcuttur. Mignan, Kürtlerin kadınlara yönelik beğenilerinin diğer milletlerinkine göre farklı olduğunu, kadınların şişman olanının daha makbul olduğunu ve bunun güzelliğin en önemli kıstası gibi görüldüğünü aktarır. Mignan'a müstakbel gelinini övmek isteyen bir ağa çok ciddi bir şekilde onun fil gibi iriyarı olduğunu özellikle ifade eder. [812]

3.5.1. Kadınların Giyim Kuşamı

Seyyahların aktarımlarına göre Kürt kadınlarının, farklı farklı başlıklar giydikleri söylenebilir. Kimi, küçük başlıklı kadınlardan bahsederken kimi de büyük başlıklılardan bahseder. Başlıklar, saçların etrafına sarılı küçük bir örtü,[813] başın arkasında gevşek bir şekilde bağlanan kırmızı bir eşarp[814] veya etrafına renkli kumaş sarılı yuvarlak keçe bir kepten[815] oluşur. Bazen de hacimli bir Kürt stilinde turban bulunur.[816] Badger ise başlığın boyutundan bahsetmezken onu etrafı altın pullarla süslü koni şeklinde siyah ipekten bir başlık[817] olarak tanımlar. Mignan, Süleymaniye

[810] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.209.
[811] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon,** c.1, s.314.
[812] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia,** c.1, s.304.
[813] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.354.
[814] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.192.
[815] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[816] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.250.
[817] Fred Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877, c.2, s.143.

bölgesinde gördüğü kadınların başlıklarını, hem tarif etmiş hem de kabataslak resmini çizmiştir. O, Süleymaniyeli kadınların başlığını, şöyle tarif etmiştir: *"Onlar uyumlu bir şekilde, çok değerli ve antik olan birçok altın ve gümüş sikkeyle başlıklarını süslerler. Bu başlık, kesinlikle bugüne kadar gördüğümüz en sıra dışı başlıktır. Pamukla doldurulmuş sepet örgülü renkli basma kumaşla örtülmüş ve başa zorla uydurulmuş gibidir. Bazı başlıklar yapay çiçekler, kuş tüyü veya pullarla süslü iken bazısının sadece etrafına saçakları arkadan sarkan şal dolalıdır. Alın kısmında, kadınların saçları görünmez; fakat lüleler yüzün iki tarafından sarkıtılır.*[818] *Taç süsleri bazen oymalı taşlarla karıştırılır, hatta çok değerli antik akik taşlarının etraflarından sarktığı da olur.*[819] Rich de, Musul yakınlarında gördüğü Yezidi bir kadının başlığını tasvir ederken Baban kadınlarının kullandığı başlıkları referans gösterir. Musul yakınlarında Yezidi kadınların giydiği başlık, Baban kadınlarınkine göre ön tarafı biraz daha şişkin, beyaz ketenle kaplı yastık gibi görünen bir başlıktır.[820] Rich Yezidi kadının kıyafetlerini tasvir ettikten sonra içinde başlığında olduğu resme seyahatnamesinde yer vermiştir.

Şekil 11: Süleymaniyeli Kürt Kadını ve Başlığı[821]

Kadınların üzerlerine giydikleri kıyafetler ise şöyle açıklanabilir. Mavi keten bir mintan[822] ya da mavi bir iç gömlek[823] üzerine genelde parlak mavi ya da kırmızı

[818] Kadınlar hangi başlık türü olursa olsun genelde ya yüzlerinin her iki yanından ya da sırtlarından lüleler halinde bırakırlar.Bird onların kalın saç örgülerini gümüş broşlarla düğümlediğini aktarmaktadır. Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.153, Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.192.
[819] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.298.
[820] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.86.
[821] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.297.

çok uzun kollu keçe bir ceket,[824] bazen önü açık bu ceketin dizlere kadar uzandığı olur.[825]Alt kısımda, topuklarda daralan geniş bir şalvar.[826] Burnaby, şalvarın beyaz olduğunu,[827] Maunsell ise mavi olduğunu[828] söyler. Tüm bunların üzerine ise omuzlarına kadar gelen kareli beyaz ve mavi bir pelerin olan tcharokia/çarok giyerler. Bu Kürt kadınlarının elbiselerinin, vazgeçilmez bir parçasıdır. Üst sınıftaki kadınlar bunun sarı kırmızı renkte ipekten yapılanını giyerler.[829] Millingen de kıyafetlerin üzerinde kadınların boyunlarına asılı şekilde bir harmani giydiklerini belirtir.[830] Tüm Kürt kadınlarının tamamen Kürt kostümlerini giydiğini söylemek yanlıştır. Onların, coğrafi olarak komşu oldukları halkların kostümlerinden etkilendikleri de olmuştur. Örneğin, Rich Sine yakınlarında varlıklı kadınların,[831] Fraser, Mahabad'taki kadınların, çador giymesinin yanı sıra, İran şehirlerinde yaşayan varlıklı kadınların,[832] Harris de Banê ve Sakız dolaylarındaki kadınların[833] Fars kostümlerini tercih ettiklerini belirtir.

[822] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.354.
[823] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.197.
[824] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[825] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.250.
[826] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.250.
[827] Burnaby **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.143.
[828] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[829] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.197; Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.85-86.
[830] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.354.
[831] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.197.
[832] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.119.
[833] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.236.

Şekil 12: Şengalli Bir Kadın ve Adam[834]

Seyahatnamelerde kadınların ayaklarına giydikleriyle ilgili kısıtlı bilgi vardır. Burnaby ev içinde gördüğü bir kadının beyaz ev terliği giydiğini,[835] Maunsell de kumaş iplerden yapılı ayakkabıların giyildiğini[836] aktarmıştır. Bu iki seyyah dışında kadınların ayaklarına ne giydiğine dair bir bilgi elde edilmedi.

3.5.2. Kadınlarda Süs ve Süslenme

Fowler ve Mignan, Kürt kadınlarının, süsü çok sevdiğini ve alınlarını sikkelerle süslediklerini belirtmişlerdir.[837] Onların da belirttiği gibi Kürt kadınlarının en çok tercih ettiği veyahut en yaygın süsler, kadınların alınlarına gümüş zincirle astıkları sikkelerdir. Bu sikkeler, genelde yer altından çıkarılan Roma döneminden

[834] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.84-85.
[835] Burnaby **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.143.
[836] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.44.
[837] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** c.2, s.24; Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.297.

kalma altın ya da gümüştendirler[838]. Bazen sikke ve boncukların alınları birlikte süslediği de gözlemlenir.[839] Aynı zamanda başlıklar da sikkelerle süslenir[840] ve sikkelerden boyuna gerdanlık[841] da yapılır.

Seyyahların kaydettiği takılardan bir diğeri hızmadır. Hızma, iki yerde görülmüştür: Bitlis ve Ankara yakınlarında bulunan Kalecik-Çubuk Ovası dolaylarında. Bird ve Tozer Bitlis'teki kızların, Shiel ise Bitlis'teki kadınların hızma taktığını aktarmıştır.[842] Kız ve kadın ayrımı üzerinde durulmasının sebebi, Hamilton'un Kalecik-Çubuk Ovasında yolunu kaybetmesi üzere rastladığı Kürt çadırgahında gördüğü burnu hızmalı kızlar hakkında aktardığı bilgidir. Ona anlatıldığına göre, yani bu bilgiyi kendisi üretmemiş aktarmıştır, burunda hızma, bekar olmanın işaretiymiş.[843] Tabi hızma takmanın Bitlis'te ya da diğer Kürt şehirlerinde aynı anlama sahip olup olmadığı açık değildir.

Kürt kadınları arasında özellikle Mardin-Nusaybin dolaylarında görülen bir süslenme alışkanlığı da dövme/deqtir. Buckingham Amooda/Amudê'den geçerken oradaki kadınların tümünün güzel giyimli olduğunu ve fazlaca gümüş bilezik, yüzük ve halhal taktıklarını[844] ve dudaklarını çöl Araplarınınki gibi mavi renge boyadıklarını belirtir.[845] Layard da Mardin yakınlarındaki Milli aşiretinin çadırgahını ziyaret ettiğinde, kadınların tümünün kolunda ve vücudunun diğer yerlerinde dövme olduğunu aktarır. Dövme işlemi çadırdan çadıra giden gezgin Arap kadınlar tarafından kızlar 6-7 yaşındayken uygulanır. Delikler bir iğne ile açılır, barut ve çivitten elde edilen mavi renk deliklere aktarılır. İşlem genelde acı vericidir; çünkü tüm vücudu kaplar ve ayrıntılı olarak işlenir.[846]

---

[838] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.210.
[839] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.153.
[840] Burnaby **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.143.
[841] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.354; Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.121.
[842] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.352; Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.308, Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan…", s.73.
[843] Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, c.1, s.415.
[844] Yüzük, bilezik ve halhaldan bahseden tek seyyah Buckinghamdır. Bu noktada tezin sınırlılaklarından biri görünmektedir çünkü halhal için tama olarak söylenmezse bile yüzük ve bileziğin 19. Yy'da aktarılandan çok daha fazla kullanıldığı tahmin edilebilir.
[845] Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, s.236.
[846] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.314-315.

Kürt kızlarının makyajına dair bilgiler aktaran seyyah Mignan'dır. Onun aktarımlarına göre onlar kaşlarını khattat/kaş kalemi'yle renklendirir, gözlerini kahel/kil-rimel ile boyar, kirpiklerini keskin uçlu bir iğneyle karartırlar. Göz kenarlarını da gözleri daha büyük görünsün diye boyarlar.[847] Ayrıca onlar, el ve ayak tırnaklarına da kına yakarlar.[848]

3.6. DİĞER BAZI ÖRF VE ADETLER

Bu başlık altında seyyahlar tarafından özelde birbirinden uzak gibi görünen; fakat halkın yaşayış tarzıyla, folkloruyla alakalı ve tam olarak ayrı ayrı başlıklara altında incelenebilecek bazı bilgiler ve tespitler vardır. Bundan dolayı başlık altındaki bilgiler birbirinden uzak görünecektir. Fakat bu bilgilere, ilerde yapılacak araştırma ve incelemelere örnek sunabilecek olması düşüncesiyle tezde yer verilmiştir.

Örneğin, Morier'in Demavend yakınlarında anlattığı ve Kürtlerin kutladığı Nevruz'a hemen hemen eşdeğer bir hikayesi olan *Eydi Kurdî* bunlardan biridir. Morier'in aktarımına göre 31 Ağustos'ta, Demavend'e has bir bayram kutlanır. Geleneğe göre Dehak'ın omuzlarında iki yılan çıkar bu yılanların her gün insan beyniyle beslenmesi gerekmektedir. Bu bir süre böyle devam eder, sonrasında bir genin ülkesini bu beladan kurtaracağı kaydedilir. Buna göre bu genç, eğer dağın üzerinde ateş yakmışsa Dehak'ı yenmiştir. Genç söylediği gibi Dehak'ı öldürür ve ateşi yakar. O günden sonra her yıl o gün Eydi Kurdî olarak kutlanır. Herkes, o gün, gündüz at ya da sahip olduğu başka bir hayvana biner, yüksek sesle haykırarak hayvanını dörtnala sürer. Akşam da damlarında ateş yakar. Böylece, tüm şehir aydınlanır. Bu seremoninin amacı, ünlü Dehak'ın ölümünü kutlamaktır. Morier, bunları bir çiftçiden duymuştur. Ayrıca konu hakkında Mirhond'un *Ravzatu's Safa'*sında, daha ayrıntılı bilgilerin olduğunu söylemiştir.[849]

Buckingham'a Cizre'deki halkın aktardığı bir inanış ilgi çekicidir. Bölgedeki insanlar, Cizre'de 366 caminin olduğunu söylerler.[850] Esasen ilk başta onların böyle

[847] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia,** c.1, s.300.
[848] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia,** c.1, s.303.
[849] Morier, **A Second Journey through Persia…,** s.357.
[850] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.273.

söylemesi bir abartı gibi görünebilir; fakat bölgede halk arasında çok iyi bilinen *Memê Alan* destanında geçen Muxrib şehrinin tasvirinde de 366 rakamına sıklıkla rastlanır.[851] Bu da Kürt sözlü edebiyatının halkın zihnindeki etkilerine tekabul etmektedir.

Kürtlerin misafirleri nasıl ağırladığına dair Fraser ve Rich bazı bilgiler aktarmışlardır. Onlardan elde edilen bilgilerle Kürtlerin misafir ağırlama gelenekleriyle ilgili çok ayrıntılı olmazsa da bir şema oluşturmak mümkündür. Bu bilgilere göre ev sahibi gelenleri kapıda karşılar ve onlara sarılır. Oturma sırasında zenginliğe göre bir oturma önceliği söz konusu değildir. Konuklar, atlarından indiklerinde erkek çocukları ya da yeğenleri onları karşılarlar. Erkek çocuk, babası oradayken ya da yeğen amcasının huzurunda, onlar özellikle istemedikçe saygısından ötürü oturmaz. Yemek esnasında hizmetçiler ve erkek çocuk misafirlerin isteklerini karşılamak için hep ayaktadır.[852] Yemeklerden sonra adet olduğu üzere misafirlere tütün ve kahve ikram edilir. Kadınlarda da benzer ağırlama şeklinin olduğu söylenebilir. Rich'in eşi Mrs. Rich, Mahmud Paşa'nın eşi Adule Hanım'ın misafiri olduğunda ona orada adet olduğu üzere kahve, şekerleme, şerbet ve kalun ikram edilmiştir.[853] Sonrasında müzik başlar, misafirler birlikte müzik dinlerler.[854] Misafir ayrılırken ona kapıya kadar eşlik edilir, eğer köy dışına gidecekse de köyün dışına kadar ona eşlik edilir.[855]

Buckingham, kadın ve aileyle ilgili kültürel kodlar barındıran iki bilgi aktarmıştır. Buna göre, kadınların eşleriyle yemek yeme adeti yoktur.[856] Fakat bu adetin nedeni hakkında herhangi bir şey söylemez. Buckingham, bunun dışında bugünkü adetlerden birine benzer bir adeti anlatır. Eğer bir adamın eşinin sağlığını sormak isterseniz Araplardaki gibi "evin nasıl?" diye sorarsınız.[857] Bugün de buna benzer bir kullanım vardır, tabi tüm Kürdistan'da benzer olduğu iddia edilemez; lakin en azından Garzan bölgesi, Van ve çevresinde bu kullanımın yaygın olduğu

[851] Bkz. Roger Lescot, Memê Alan, Orfeus, Stockholm 1996, s.73.
[852] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.116.
[853] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.373.
[854] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.73 ve 138.
[855] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.22.
[856] Forbes Yezidi erkek ve kadınlarında ayrı ayrı yemek yediklerini aktarır. Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.428.
[857] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.299.

bilinir. Aile kurmuş kişilere, ailelerinin genelinin durumuyla ilgili bir soru sorulduğunda aileyi temsil eden kelime "zarok/zaro" dur. Mesela, çocukları olsun olmasın ailenin durumunu sormak için "Zarok/Zaro çawa ne?" diye sorulur.

Bu aktarımlar dışında Rich, Süleymaniye halkının ve paşasının, müneccimlerin astrolojik yorumlarına göre hareket ettiğini belirtir. O, Mahmud Paşa'nın kendisini yarın saat 9'da beklediğini söylemesini buna bağlamıştır.[858] Ayrıca, şehre gittikten sonra da halk ve onu ağırlayanlar, onun şehirden çıkmaması için büyük uğraş vermişlerdir; çünkü onun, o gün şehirden çıkmasının onlara kötü şans getireceği düşüncesindedirler.[859]

Son olarak Sandwith'in naklettiği Kars ve Erzurum'daki bazı Kürt aşiretlerinin sahip olduğu dini bir korkudan söz edilebilir. Millingen, onların tarlayı sürerken faydalandıkları hayvanların etlerini yemek hakkında dini bir korkuya sahip olduklarını ve hayvanların neredeyse brahmilerde olduğu gibi kutsal sayıldığını ifade etmiştir.[860] Tabi Millingen'in hayvanların kutsal sayılması ya da etinin yenmemesinin sebebini, dini bir korkuya bağlaması bir anlamda aşırı yorum olarak düşünülebilir. Fakat aynı zamanda tarlayı süren hayvanların yenmemesi üzerine farklı yorumlamalar da yapılabilir. Belki de tarlayı süren hayvanın yenmemesi yerine konacak başka bir hayvanın olmamasından yani ekonomik kaygılardandır ya da emektar hayvana duyulan vefa duygusundandır.

[858] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.73.
[859] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.83.
[860] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.199.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ YAŞAM

Bilinen şeylere nazaran bilinmeyen ya da daha az bilinen şeylerin incelenmesi, her zaman için daha çok tercih edilmiştir. Kürtlerin ekseriyetinin Müslüman olması ve Müslümanlığın Avrupalılar tarafından genel hatlarıyla bilinmesi, seyyahların Müslüman Kürtlerin dini yaşamı hakkında kısıtlı bilgi aktarmalarına sebep olmuştur. Millingen, Kürtlerin inanışlarını aktarmaya çalışırken Kürtlerin, Müslüman olduğunu ve hemen hemen herkesin Müslümanlık hakkında genel bilgilere sahip olduğunu belirterek Müslümanlıktan bahsetmeye gerek olmadığını söylemiştir.[861] Müslümanlık ile ilgili aktarılan bilgiler, İslamiyet'in inanç sisteminin temellerinden çok, Müslümanların önemsediği dini yapılar ve kişiler hakkındadır. Ayrıca Kürtlerin nasıl Müslümanlar olduklarına dair birkaç aktarım da mevcuttur. Öte taraftan, Kürtlerin bir kısmının Yezidi, bir kısmının Aliilahi, bir kısmının da Kızılbaş olması, seyyahların merakını, daha çok celbetmiş ve seyyahlar, onların inanç sistemlerini seyahatnamelerine almayı daha çok tercih etmişlerdir. Aliilahiler ve Kızılbaşların inanç sistemini aktarmak isteyen seyyahlar, genel itibariyle meseleye yaklaşmış ve onların dini yaşamları, inanç sistemleri hakkında kısıtlı bilgiler aktarmışlardır. Bu nedenle seyahatnamelerde, Aliilahi ve Kızılbaş Kürtlerin dini yaşamları hakkında da sınırlı bilgilere ulaşırız. Fakat Yezidilik inancı, seyyahlar için tam çözülmeyen ve anlaşılamayan bir mesele olduğundan dolayı seyahatnamelerde, Yezidiler hakkında görece daha fazla bilgi elde etmek mümkündür.

Yukarıda zikredilen nedenlerden ötürü bu başlık altında, Kürtlerin Müslümanlığıyla ilgili yazılan birkaç bilgi aktarıldıktan sonra alt başlıklarda dini eğitim, türbeler, şeyhler ve seyitler incelenecek. Sonra da Yezidilik, Aliilahilik ve Kızılbaşlık alt başlıklarında seyyahların yazdıklarının değerlendirmesi yapılacaktır. Bölümün sonunda ise ölü gömme ritüelleri ve mezarlıklarla ilgili seyahatnamelerden elde edilen bilgiler aktarılacaktır.

[861] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.217.

Griffiths ve Millingen, Kürtlerin koyu Müslüman olmadığı ve dini vecibeleri, tam anlamıyla yerine getirmedikleri noktasında hemfikirdirler. Griffiths, Kürtlerin İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen, dini vecibeleri yerine getirmedikleri, çadıgahlarında imamların bulunmadığı ve dinin onlar tarafından çok iyi anlaşılmadığı görüşündedir. [862] Millingen de Kürtlerin, kalıcı ve metodik bir alışkanlığı sürdürmek için fazlaca gezgin olduklarını, bu yüzden de koyu dindar olmadıklarını ve aralarında günde beş vakit namaz kılanların çok az olduğunu söyler. [863] Tabi hem Griffith hem de Millingen'in göçebe Kürtler hakkında konuştuğunu belirtelim. Aynı durumun yerleşik Kürtler arasında yaygın olup olmadığını anlamak için seyahatnamelerden yeteri kadar bilgi elde edemedik. Tabi Rich, belki de bu konuyla ilişkilendirilebilecek bazı bilgiler paylaşır. Ona göre hacı olan Kürtler bundan sonra beyaz bir başlık giyerler, son üç yılda 2000 Süleymaniyeli Kürt, Hacca gitmiştir. [864] Ramazan ayında Süleymaniye'deki Kürtler, gece ve gündüzün yerini değiştirirler. Gündüzleri uyuma, dinlenme ve Kur'an okumayla geçirirler ve akşamları da yemek yerler ve başkalarıyla buluşurlar. [865] Rich'in aktarımlarından yola çıkarak yerleşik Kürtlerin, dini vecibelere uyma konusunda daha hassas olduğu söylenebilir. Ayrıca başka bir açıdan konuya bakılırsa yerleşik hayattakilerin Kur'an öğrenmesi ve öğretmesi bunun sonucunda İslamiyet'in gereklerini daha çok anlayarak bunları ifa etmesi daha muhtemeldir.

Parry ve Millingen de Ramazan aylarında Kürt bölgelerinde bulunmuş ve izlenimlerini aktarmışlardır. Parry, Ramazan ayında, Diyarbekir'de gündüz çok az kişinin olduğunu, akşam üzerleri insanların, yeşil sarık ve beyaz abayla dışarı çıkarak turlamaya başladıklarını ve sık sık saatçiye saati sorduklarını gözlemlemiştir. [866] Millingen ise Kürtlerin orucuyla ilgili bugün için ilginç olarak değerlendirilebilecek bir davranışı anlatır. Onun anlattığına göre Kürtler oruçlu iken tütün/kalun içmekten uzak durmazlar ve bunun orucu bozmadığı iddiasındadırlar. Gerekçeleri de

[862] Griffiths, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** s.316.
[863] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.218-219.
[864] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.115.
[865] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.137.
[866] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.52.

Peygamber, zamanında tütünün olmamasından dolayı bunun yasaklanmasının mümkün olmadığıdır.[867]

4.1. DİNİ EĞİTİM

Kürdistan'da dini eğitimin, genelde camilere bitişik yapılarda verildiği söylenebilir. Buckingham, bu yapıların dini okullar olduğunu belirtir. Okullarda bulunan odalarda yaşları 10 dan 20'ye kadar olan erkek gençler, yaşlarına göre sınıflara ayrılmış şekilde, hocaları tarafından eğitilirler. Onların eğitimi kur'an okuma, ibadetler, kaideler, prensipler, peygamberin geleneksel tarihi ve inancını/siyer öğrenmekten oluşan dini bir eğitimdir.[868] Kur'an okumayı öğretme yöntemi olarak hoca, önce tüm çocuklara ders verir, sonrasına en başarılı öğrenci, onun yerine tekrar diğer öğrencilere öğretir. Buckingham bu modeli, o zamanlar Avrupa'da yaygın olarak kullanılan Lancasterian eğitim modeline[869] benzetmiştir.[870]

Dini eğitimin, aynı zamanda sıcak aylarda cami avlusunda verildiği de olur, Buckingham, Urfa'da Halil İbrahim Camisinin yanındaki binada ders verildiğini aktarmasının yanında yine Urfa'da Vezir Camii'nin avlusunda da öğrencilere, Kur'an eğitiminin verildiğini belirtir. Parry de Nusaybin'e yakın Dara köyüne gittiğinde, Şeyh Muhammed Said adlı hocanın 20 kadar öğrencisine ders verdiğini ve öğrencilerinin bir kısmının yazmakla bir kısmının da okumakla meşgul olduğunu görmüştür. [871] O, ayrıca eserinde hiç Müslümanların eğitiminden bahsetmemesine rağmen Kasımıye Medresesi'nin resmini çizmiş ve altına Müslüman okulu diye not düşmüştür. Yukarıda belirtilenlerden, Müslüman Kürtlerin, medreseler dışında köy ve mahallelerde de dini eğitim aldığı sonucuna ulaşılır.

---

[867] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.218.
[868] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.108
[869] Lancasterian eğitim modeli, daha ileri düzeyde eğitim almış öğrencilerin daha az eğitim almış öğrencileri eğitmesi prensibine dayanır. Bu eğitim sisteminin kurucusu olan Joseph Lancaster, bu şekilde daha fazla kişinin eğitilmesini amaçlamıştır. Lancasterian eğitim modeli, 1800'lü yılların başında İngiltere, Hindistan ve Amerikada yaygın olarak kullanılıyordu. Ayrıntılı bilgi için Bkz., John Franklin Reigart, **The Lancasterian System of Instruction in the Schools of New York,** Teachers College, Columbia University, New York 1916.
[870] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.103.
[871] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.156.

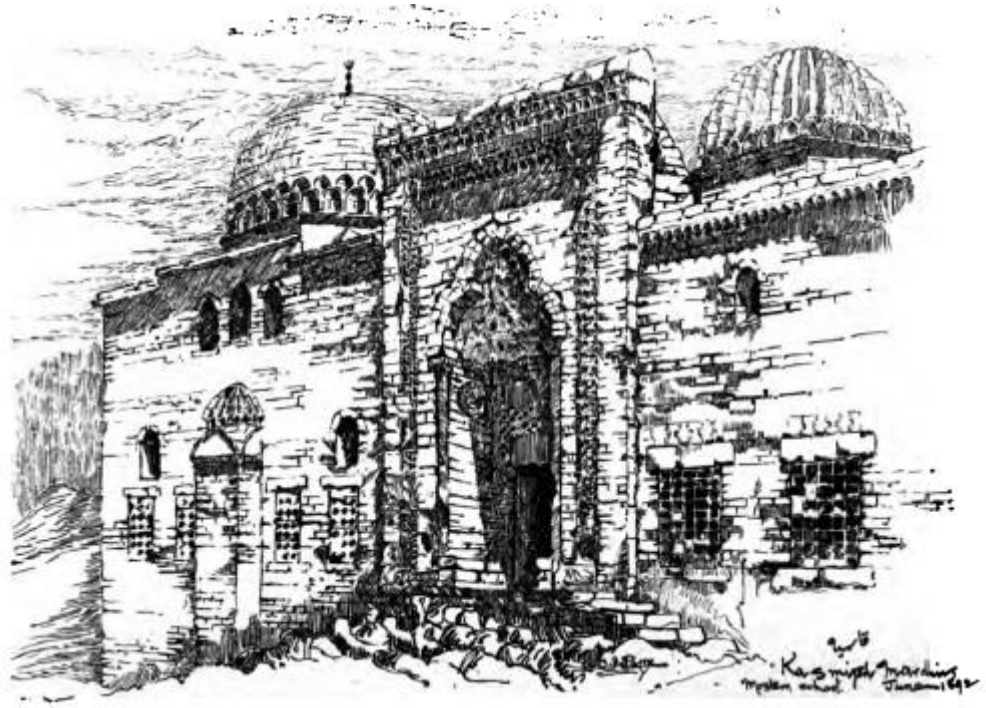

Şekil 13: Müslüman Okulu, Kasımiye Medresesi[872]

Yezidilerde dini eğitimin iki türlüsü vardır. İlki Yezidilerin dini önderleri tarafından köylüleri eğitmeleri için gönderilen qewalların, köylüleri eğitmesi şeklinde gerçekleşir.[873] İkincisi de Yezidi ruhbanları arasında var olan kast sistemi ve kastların babadan oğla geçmesiyle alakalıdır. Bir qewalın oğlu da qewal olacağından, qewal tarafından ona, daha küçük yaşta dini ezgileri çalabilmesi ve ilahileri söyleyebilmesi için verilen eğitimdir.[874]

Bilindiği gibi Kürdistan'da yaşayan Hristiyanların eğitimi için açılmış misyoner okulları vardır. Bazı kaynaklarda çok kısıtlı da olsa, Kürtlerin de bu okullarda eğitim aldığına dair işaretler vardır. Bird, Urmiye ve çevresindeki köylerde 7'si sadece kızlar için olmak üzere 84 misyoner okulunun olduğunu, bu okulların halk tarafından hoş karşılandığını ve bazı Kürtlerin Hristiyan olduğunu belirtmiştir. [875] Bigham, Enzeli'de iken, din değiştirip Hristiyanlığı seçen ve İngiltere'de tıp eğitimi alan Kürt doktor Mirza Said tarafından tedavi edildiğini belirtmiştir.[876] Mirza

[872] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.153.
[873] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.47.
[874] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.303-304.
[875] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.226.
[876] Bigham, **A Ride through Western Asia,** s.119.

Said'in İngiltere'de tıp eğitimi almaya gitmeden önce açılan misyoner okullarında eğitim görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Taylor, Hozat'taki Kızılbaşların reisi Ali Gako'nun Harput'taki Amerikan misyonerleri aracılığıyla İncil'i okuduğunu ve Protestan olduğunu ve ona bu sebeple Prot Ali dediklerini aktarmıştır.[877] Bu örneklerden yola çıkarak misyoner okuları tarafından az sayıda da olsa bazı Kürtlere Hristiyanlık eğitimi verildiği söylenebilir.

4.2. TÜRBELER

Kürdistan'ı gezen seyyahlar, gittikleri bazı yerlerde halk tarfından çok saygı duyulan türbelerin varlığından bahsetmişlerdir. Türbelere duyulan saygı, türbelerin etrafındaki ağaçlara da gösterilmiştir. Kimi zaman bu ağaçlara dilek dileyip mendil vb. şeyler asılmış, kimi zaman da etrafta biriken dalların dahi yakacak olarak kullanılmasından imtina edilmiştir. Millingen, Van'a 45 dakika mesefede olan Kotur köyünde bir şehidin mezarı olduğu düşünülen türbenin, insanlar tarafından hac gibi ziyaret edildiğini, şehidin onların ziyaretini hatırlaması için de türbenin yanında bulunan çok büyük yaşlı bir ceviz ağacının dallarına bir mendil bağladıklarını belirtmiştir.[878] Benzer bir anlatıya Maunsell'de de rastlarız, Maunsell'in belirttiğine göre Koçerler, yıllık geçiş zamanlarında mutlaka Zaho yakınlarındaki Khalil Aghwar/Xelîl Axwar ziyaretini, ziyaret eder, ziyaretin yanında bulunan ağacın dallarına da hastalık ve sıkıntılardan kurtulmak için bir parça kumaş bez bağlarlar. Türbenin etrafındaki odunlar da asla toplanıp yakılmaz. Kürdistan'da bu türde birçok yer vardır.[879]

Bazı durumlarda türbede yatan kişiye saygıdan dolayı türbenin etrafındaki hayvanların dahi avlanmasına iyi gözle bakılmaz. Rich, Leylan köyü ve Süleymaniye arasında, Süleymaniye sınırlarının başladığı bölgede, Kürtler arasında çok meşhur olan Xidir Ilyas'ın makamı denilen bir ziyaret olduğunu belirtir. İnsanlar, Xidir Ilyas'a olan saygılarından dolayı o bölgede avlanmazlar, avlananların da dinsiz olduğunu düşünürler.[880] Ayrıca Shiel de yine Süleymaniye yakınlarında başka bir türbenin varlığından söz eder. Süleymaniye dolaylarında kaldıkları evin yakınlarında,

[877] Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan", s.317-318.
[878] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.220..
[879] Francis Richard Maunsell, "Kurdistan" **the Geographical Journal,** c.3/2, s.83.
[880] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.51-52.

Bağdat'ta medfun ünlü Abdulkadir Geylanî'nin torunlarından birinin türbesinin olduğunu aktarır.[881]

Fraser da Süleymaniye'ye varmadan bölgede çok fazla olduğunu söylediği, yol kenarında üstüste konulmuş taş yığınlarından oluşturulmuş ve kutsal ya da en azından saygıdeğer kabul edilen yapılar görmüştür. Bu yapıların olduğu yerde muhtemelen ya bir aziz/veliyê xwedê bir mucize gerçekleştirmiş ya kahvaltı yapmış ya da orası onun mezarıdır.[882] Fraser, Süleymaniye'den çıkarken de benzer iki yapı görür ve yapıların nasıl oluşturulduğunu rehberine sorar. Rehberin anlatımlarına göre, hasta bir kişi rüyasında veliyê xwedê ya da bir imamı bir yerde görürse, bu o veliyê xwedê ya da imamın, o yerin onarılmasını istediği anlamına gelir. Rüyayı gören hasta, minnettarlığını belirtmek adına, o yere kayalar taşır. Böylece kutsal yeri belirtmiş olur. Bunun sonucunda oraya başka hastalar getirilir ve her gelen saygısını göstermek adına başka taşlar bırakır ve zamanla çokça taş yığını oluşmuş olur. İyileşenler, sık sık elbiselerinden bir parça koparıp çevredeki çalılıklara bağlarlar.[883]

Baykan yakınlarında bugünkü Ziyaret ilçesinden geçen Layard, orada bulunan Veysel Karani Türbesi ziyaretinin, Kürtler için önemini vurgulamak için bu ziyaretin nerdeyse Mekke'ye gitmek kadar önemli olduğunu belirtir.[884] Günümüzde de hala Veysel Karani Hazretleri'nin türbesi, çok fazla ziyaret edilen yerlerdendir. Batman, Kurtalan, Kozluk, Siirt ve yakın çevrede yaşayan çoğu insan tarafından senede bir defa ziyaret edilmesi bir ritüel halini almıştır.

Türbeler sadece Müslüman Kürtler için değil aynı zamanda Aliilahi ve Yezidiler için de önemlidir. Baba Yadgar Türbesi Aliilahilerin kutsal mekanlarından biridir. [885] Aliilahilerin Hz. Davud'a özel bir saygısı vardır. Dukkani Davud olarak adlandırılan Hz. Davud'un türbesi'ni, tüm Kürdistan'dan hac vazifesini yerine getirir gibi ziyaret ederler ve orada kurbanlar keserler.[886] Şeyh Adi Türbesi, Yezidilerin bir nevi kıblegahıdır. Her Yezidi, yılda bir kez Şeyh Adi Türbesi'ni ziyaret etmeli ve yeni kıyafetlerini, oranın suyuyla vaftiz etmeli; Şeyh Adi'nin kutsal toprağından her

[881] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.100.
[882] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.140.
[883] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.166.
[884] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.39.
[885]Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36.
[886] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.85.

sabah biraz yemeli ve öldüğünde kabrinde bir miktar bu topraktan olmalıdır. [887] Onların kutsal mekanlarından biri de Musul ve Amediye arasında yer alan Şeyhan'dır. Onlar dini bir ritüel olarak her sene orayı tavaf ederler.[888] Şeyh Nasır'ın Layard'a anlattığına göre, Şeyh Adi'deki küçük bir ziyaret dünyanın yöneticisi denilen güneşe adanmıştır.[889]

Yukarıda türbe etraflarındaki odunların yakılmasından kaçınıldığı belirtilmişti. Millingen, Van yakınlarında Kotur'daki şehit türbesinin yakınına düşen ağaçları toplatıp yakmayı düşündüğünde, Kürtler bu olaydan hoşlanmamıştır. Müdür başkanlığında bir heyet toplanarak Millingen'e gidip ona nasihatte bulunmuştur. Heyet ona, şehit ve cinlerin şakasının olmadığını ve öclerini onu sara nöbetine koyarak ya da felç ederek alabileceğini söylemiştir. Bundan bir süre sonra askerler arasında ölümcül bir sıtma baş göstermiş. İnsanlar bunun kutsal ağaçları yakmayla ilgili olduğunu düşünmüşler; fakat zararı normal askerlere ulaşıp Millingen'e ulaşmayınca, ona şehitlerin ve cinlerin zarar veremeyeceğini, çünkü unun şeytan olduğunu iddia etmişlerdir.[890]

Kürdistan'da kutsal kabul edilen türbeler dışında, su kaynakları da vardır. Fraser, bunlardan biriyle karşılaştığını söyler. Bu kaynağın tüm dertleri iyileştirdiğine inanılır. Kaynağın havuz haline getirilmiş kısmında balıklar vardır ve kimse balıklara zarar vermemektedir; çünkü kutsallıklarına inanılmıştır. Ona anlatılanlara göre bir zamanlar Rusya'nın Azerbaycan'dan buraya gönderdiği askerler, balıkları yemişler ve sonuçta balıkları yiyenlerin bir kısmı ölmüştür.[891] Aynı şekilde Urfa'daki İbrahim Halil camisinin havuzundaki balıkların da yenilmemesi gerektiğine dair bir inanış vardır.[892] Buckingham'ın İbrahim Halil camisinin havuzu diye bahsettiği yer, bugünkü Balıklı Göl'dür ve bugün bile bu inanışın etkisinin sürdüğü söylenebilir, çünkü kimse Balıklı Göl'deki balıkları yemeye yanaşmaz.

Yezidilerde pınarların kutsal görülmesi daha belirgindir. Onlar için tüm su kaynakları ve içinde yaşayan balıklar kutsaldır. Bu nedenle fazla balık tükettikleri

[887] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia,** c.1, s.149.
[888] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.266.
[889] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.94.
[890] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.221-222.
[891] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.166.
[892] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.82.

söylenemez.[893] Ayrıca her sene türbe ziyareti gibi Başika yakınlarında Aynusofra denilen bir pınarda toplanır, kurban keserler.[894]

4.3. ÖLÜM VE MEZARLIKLAR

Kürtlerin yaşamlarından bahsederken onların ölü ve ölümlere dair algılarından bahsetmemek eksiklik olacaktır. Ölüm her ne kadar bir yok oluşu çağrıştırsa da aslında yaşamın son parçasıdır. Ayrıca ölülere karşı yerine getirilmesi gerekenler, geride kalanların yaşamlarının bir parçasıdır. Kürtler farklı yerlerde ölseler dahi onların doğdukları yerde gömülmesi, ki muhtemelen kendi talebi de bu şekildedir, adeti vardır. Mignan bu yönden Kürtler ve Yahudileri birbirine benzetmiştir. Tevrat'ta Hz. Yakup ölmeden oğlu Hz. Yusuf'tan Mısır'da değil de Kenan'da gömülmesini istemiştir. Benzer durum Kürtlerde de vardır. Eğer biri köyünden uzakta ölürse cesedi köyüne getirilir ve oraya gömülür. [895]

Bir reis ya da savaşçı öldüğünde, dost aşiret ve akrabalara haber verilir. Belirlenen saatte tabut arkadaş ve akrabaları tarafından omuzlarda taşınır. Hemen arkasında da ölen kişinin atı bulunur ve atın eğerinin üstünde de kıyafetleri ve silahları bulunur. Ölenin eşi ve akrabaları, yas göstergesi olarak siyah giyerler.[896] Süleymaniye'de askeri sancakların ilerlediğini gören Rich, bunun bir askeri yürüyüş olduğunu düşünmüş; fakat sonrasında bunun bir cenaze alayı olduğunu öğrenmiştir. Ona göre bu adet Kürdistan'a hastır ve Kirmanşah'ta da ölüler müzik ve şarkılarla toprağa verilirler.[897]

Yezidilerde ölülerin son anlarında, yanlarında dini enstürmanlarla birlikte söylenen ilahiler vardır. Bir kişi ölmeden önce bir qewal çağırılır, qewal onun ağzına bir miktar su koyar. Eğer öncesinde ölürse, bu mezara gömülene kadar ki süreçte de yerine getirilebilir. Ölü bedeni evde uzatıldığında, qewal, kutsal enstürmanlarla bir ya da iki tane ilahi söyler. Daha sonra tütsü yakar ve gömme törenine öncülük eder. Definden sonraki günlerde kadınlar ve erkekler, farklı gruplar halinde mezarı ziyaret ederler. Kadınlar ağlar ve yas tutarlar; erkekler de mezarın başında tütsü yakar ve

[893] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.117.
[894] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.69.
[895] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.262-263.
[896] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.380.
[897] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.301.

sessizce otururlar.[898] Yezidi inancına göre ruhlar yaşamaya devam eder. Ruh bu dünyadan göçmeden gerçekleştirdiği edimlere göre daha mutlu ya da daha mutsuz olarak, ara durumda kalır ve en sonunda da son günlerinde elindeki silahla cennete gider. Şeyhler ya da qewallar ölünün cennete gitmesi için naaşının başında durup ölünün sağ avuç içini eline alıp "here behiştê" derler.[899] Yezidiler, öldükten sonra yıkanır ve yüzü kuzey yıldızına gelecek şekilde gömülür. Bu seremoni esnasında bir qewal hazır bulunmalıdır, eğer biri bulunmazsa köye biri geldiğinde mezarında dua eder. Ölen kişinin dul karısı cenaze töreninde yüzüne toprak atar ve kocasının kılıcı ile saçlarını keser. [900]

Seyyahların Aliilahi dediği Yarsanların, ölüm hakkında daha doğrusu ruhların değişmesi hakkında bazı aktarımları vardır. Yalnız bu aktarımlar hep ilahi kişiliklerin ve onların dini inanışından bahsederken anlatıldığı için ruh göçü inancının, tüm insanlara mı, yoksa sadece adı geçen din büyüklerine mi has olduğu tam olarak anlaşılmaz. Rawlinson, Zohab yakınlarında yaşayan ve Aliilahi olan Kelhur aşiretinin inancı hakkında şöyle der. "*Aliilahi inancına sahipler. Baba Yadgar'ın türbesi onların kutsal mekanlarından biridir. Aliilahiler, Tanrı'nın 1001 defa reenkarnasyon geçireceğine inanırlar. Bünyamin, Musa, İlyas, Davud, İsa, Ali ve onun hocası Salman, İmam Hüseyin ve Heft-Ten/Yedi Pir'ler, bu reenkarnasyonların başlıcaları olarak kabul edilirler. İslamın ilk zamanlarında yaşayan ve her biri tanrısal konumda kabul edilen Heft-ten'ler ya da ruhani önderlere, tüm Kürdistan'da aşırı hayranlık duyulur. Baba Yadgar, onlardan biridir. Bundan dolayı tüm reenkarnasyonlar tek ve aynı kişi olarak kabul edilir. İlahi tecelli, sadece bedensel olarak değişir ve en mükemmel şekilde Bünyamin, Davud ve Ali'de tecelli ettiği düşünülür.*"[901] Ainsworth da Ankara yakınlarındaki Yapraklı'da karşılaşılabileceğini belirttiği Aliilahiler olduğunu söylemiştir Onun seyahatnamesinde Aliilahilere dair hemen hemen benzer bilgiler mevcuttur.[902] Taylor'ın, Sason bölgesi dağlarında tam olarak ne Kızılbaş olarak ne de Aliilahi olarak tanımlanamayacağını söylediği Balikî denilen savaşçı asi bir Kürt topluluğunun reisiyle aralarında geçen sohbete göre

[898] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.131.
[899]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.425.
[900] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.94.
[901] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36.
[902] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, s.383.

Balikîler; İncil, Tevrat ve Kur'an'da bahsedilen peygamberler, farklı zamanlarda tecelli eden ilahi vasıflı aynı kişilerdir. Hz. Ali onların sonuncusudur.[903]

Kürtlerin kadere olan inancından dolayı ölümü, sakince karşıladıkları söylenebilir. Daha önce Baban Mirliği anlatılırken Mahmud Paşa'nın ölüm karşısındaki tavrından bahsedilmişti. O sahne dışında Kürtlerin kaderciliği ve ölüm anına ilişkin bir diğer sahneyi Curzon seyahatnamesinde aktarmıştır. O, Erzurum'da birkaç yıldır bazı insanları soyan ve öldüren suçlu bir Kürt'ün, asılmasına şahitlik etmiştir. Suçlu en son bir at çalmış ve Erzurum'a satmaya getirmiştir. Erzurum'da atın sahibi atını tanımış ve bunu yetkililere bildirmiştir. Yakalanan suçluyu sorgulayan Erzurum valisi ona kim olduğunu sorunca, "*Şüphesiz ki bu alınyazısıdır, ben sizin üç yıldır peşinde olduğunuz falanca kişiyim. Kaderim, beni Erzurum'a getirdi ve şimdi bir atı çaldığım için tutuklandım. Bu atı çaldığımda ölümümün, bu at yüzünden olacağını hissetmiştim. Benim zamanım doldu. Bu kaderdir.*" diyerek hiç şikayet etmeden darağacına gider. [904] Curzon'a göre o, bir anlamda kendi idamının sebebidir. Erzurum'da kimse onu tanımıyordur, adını paşaya söylemesi için açıkça bir zorunluluğu yoktur ve o, Kürdistan köylerinde işlediği cinayetleri itiraf etmek zorunda değildir. Küçük bir at hırsızlığı davasında alacağı ceza elbette bu kadar büyük olmayacak küçük bir cezayla kurtulabilecekti; fakat o kaderciliğinden ötürü her şeyi itiraf etmiştir.[905]

[903] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.28-29 .
[904] Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom …,** s.89.
[905] Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom …,** s.96.

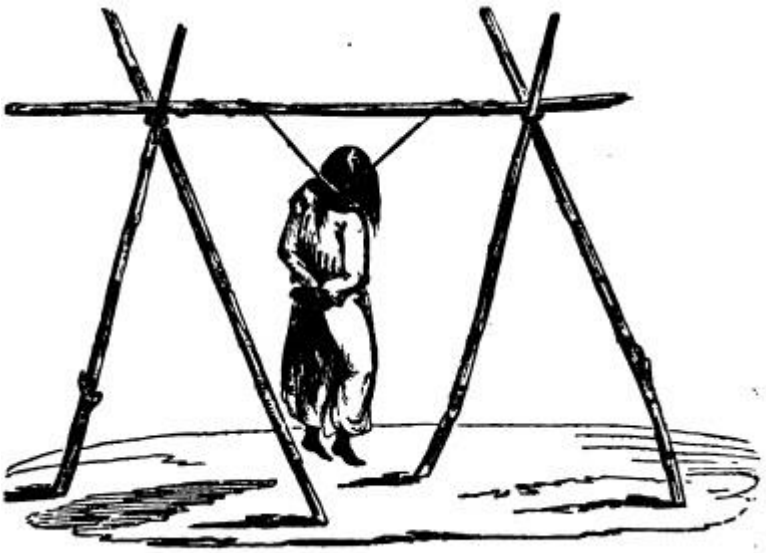

Şekil 14: İdam Edilen Bir Kürt[906]

Kürtlerin mezarlıklarıyla karşılaşan seyyahların bir kısmı, oraların nasıl göründüğüyle ilgili izlenimlerini aktarmışlardır. Fraser'a göre Kürtler akrabalarının mezarlarına özel ve etkileyici bir önem verirler. Mezarlıklar daha huzurlu olacağı düşünüldüğünden genelde yüksek tepelerdedirler. Bazı ailelerin özel mezarlıkları ya da saygın olduğu düşünülen kişilerin mezarlarının etrafı, küçük taştan duvarlarla kaplıdır. Diğerlerinin etrafını, dikenler ve çalılıkların kaplamasına izin verilmiştir. Böylece mezarlak kurt, sırtlan ve çakalların saldırısından korunur.[907] Mignan'ın karşılaştığı mezarlık ise Fraser'ınkine göre muhtemelen daha derli toplu bir mezarlıktır. Tüm mezarlıklar birbirinden ayrıdır, her mezarın ayak ucunda ve başında bir taş dikilidir, orta kısım ya çiçeklerle süslüdür ya da kırık seramik ve karolarla örtülüdür. Mezar taşlarında hiç yazıt yoktur sadece bazılarınınki küçük kubbe gibidir, sıvalı ve badanalıdır.[908] Esasen Mignan ve Fraser'ın tam olarak uyuşmadığı bir nokta daha vardır. Mignan tüm mezarların ayrı olduğunu yazar. Fakat Fraser karşılaştığı bir sahneden dolayı onun gibi düşünmez. O, küçük bir çocuğun mezarının kazıldığını görür. Mezar kazıcıların ona anlattığına göre, kazdıkları mezar, henüz ölen bir çocuğun babasına aittir. Çocuğu oraya gömeceklerdir ki kemikleri yan yana olsun.

[906] Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom …,** s.97.
[907] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.139.
[908] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.261-262.

Yani Fraser, bir anlamda mezarlıkların hepsinin tek kişiye ait olduğu duruma aykırı bir durumdan söz eder. [909]

Fraser, Süleymaniye'ye girmeden önce mezarlıklarda ağıt yakan bir kadınla da karşılaşmıştır. O, mezarlıklarda ağıt yakan bir kadının sesini duyar. Kadın çok acılı bir şekilde ağıt yakmakta ve mezarının üzerini adet olduğu gibi beyaz çakıllarla süslemektedir. Acısı o kadar ağırdır ki onları fark etmez. Sonradan öğrendiklerine göre kadın duldur ve ölen onun tek oğludur.[910]

Ölümle ilgili ilginç bir gelenek Badger tarafından aktarılmıştır. Badger'in kendisi, aktardığı durumun nedenini anlayamadığını belirtmiştir. Fakat bu örnek ilerleyen zamanlarda yapılabilecek antropolojik bir çalışmaya örnek olabileceği düşüncesiyle tezde yer aldı. Onun anlattığına göre Mardin'e yakın Kara Ahmet köyünde ölü doğan bir bebek yıkandıktan sonra geniş bakır bir tepsiye alınmış ve vücudu tütünle kaplanmıştır.[911]

4.4. ŞEYHLER VE SEYİTLER

Millingen'e göre Kürtler arasında dini konularda otorite bildikleri şeyhlere çok saygı duyulurdu. Şeyhler ve hocalar aşiretlerin ruhani liderleri gibilerdi, hatta sık sık etkileri dini olmayan meseleler ve politik sorunlara kadar yayılırdı. Dini bir konuda anlaşmazlık çıktığında, şeyhler toplanır ve karar verirler, onların sözü kanun gibiydi. [912] Şeyhlere duyulan saygı kadar seyitlere de hürmet gösterilir. Öyle ki, kan davalarında, kanlıları barıştırabilmek için kimsenin araya girmesine müsaade edilmezken seyitler, aracılık edebilirlerdi.[913] Şeyh ve seyitlerin halk tarafından çok saygı gördüğü onlara bazı kutsallıklar dahi yüklendiği yansımıştır seyahatnamelere. Bu hem normal halk için böyledir, hem de yöneticiler için. Fraser, Saldoz civarında seyahat ederken yanındakilerden biri seyittir. Bu seyahatlerinde karşılaştıkları kişiler, önce onlara sert davranmıştır. Fakat onlardan birinin seyit olduğunu anladıklarında, sert bakışlarının ve sorgulayıcı sorularının yerini "*Baş göz üstüne geldiniz, hoş*

[909] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.139.
[910] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.153-154.
[911] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.53.
[912] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.219.
[913] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.99.

geldiniz." gibi saygılı ifadeler almış ve ortam yumuşamıştır.[914] Fraser, seyitlere duyulan saygıdan ziyade, onların doğaüstü güçlere sahip olduklarına dair düşüncelere de şahitlik etmiştir. Süleymaniye'de paşanın çadırında anlatıldığına göre Mahabad'daki birkaç aileden oluşan seyitler, ateşten hiç zarar görmeden ateşin acısına dayanabilmektedirler. Orada bulunanlar, seyitlerin cayır cayır yanmakta olan tandıra girip, bir ateş parçası alıp çıktıklarını ve "*Üşüyorum!"* diye bağırdıklarını iddia etmişlerdir. Fraser'ın buna karşı çıkması ve gözleriyle görmeden buna inanmayacağını söylemesi ve bunu kimsenin görüp görmediğini sorgulaması üzerine, çadırda bulunan herkes, bunun şüphesiz bir gerçek olduğunu ve bunun doğruluğuna inandıklarını belirtmiştir.[915]

Rich, seyahatnamesinde Mevlana Halid'e ne kadar saygı gösterildiğinden ve onun konumundan bahsetmiştir. Süleymaniye'dekiler, Şeyh Halid'e, Hazreti Mevlana der ve onun sözlerini hadis ya da ilhamlı olarak görürler. O, icazetini Delhi'de Sof Sultan'dan almış Caf aşiretinden bir Nakşibendi dervişidir. Onun Türkiye ve Arabistan'da 12000 müridi bulunur. Tüm Kürtler, onu peygamberin yolunda bir evliya gibi görür. Onun müritleri arasında sadece sıradan halk yoktur aynı zamanda Mahmud Paşa, Osman Bey ve tüm Kürt ileri gelenleri yer alır. Osman Bey'e göre o, şeyh Abdulkadir Geylani'ye denk biridir.[916] Baban hanedanının ona çok güvendiği söylenebilir; çünkü hanedan üyelerinin bir kısmı, İran ya da Osmanlı tarafından kendi taraflarına çekilmek üzere gönderilen mektuplardan birbirlerini haberdar edeceklerine ve mektupları Mevlana Halid'in yanında açacaklarına yine onun yanında kılıç, Kur'an ve nikahları üzerine yemin ederler.[917]

Layard'ın aktardığına göre Mir Bedirhan ve Şeyh Taher arasında da kuvvetli bir bağ vardır. Şeyh, onun Nasturilere saldırmasını desteklemiştir.[918] Onun Bedirhan'ın harekatını desteklemesi, Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik harekatının dini olarak da onaylanmış olması anlamına gelir. Şeyh Taher'in babası, Amediye ve Musul arasındaki Davudiye/Dawûdiyê bölgesinde, Kuremi köyünde

[914] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.103.
[915] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.150- 151.
[916] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.140-141.
[917] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.148.
[918] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.227-228.

ikamet eder, mucize ve kerametleriyle tüm Kürdistan'da ünlüdür.[919] Cizre bölgesinde şeyhlerin ve seyitlerin görmüş olduğu teveccüh Cizre'ye sefer düzenleyen Reşit Paşa tarafından kardeşine gönderdiği mektupta da belirtilmişti. Onun yazdıklarına göre, Cizre'de seyit ve şeyhler, çok itibar görür ve onların her dediklerine uyulur. Şeyhler kiminle savaşınız derse onlarla savaşılır.[920]

4.5. ALİİLAHİLER

Aliilahiler hakkında yazan seyyahlar, genelde iki şey üzerinde durmuşlardır. İlki, onların Yahudilerin kayıp kabileleri ya da Yahudi olabilecekleri, ikincisi de dini düşünce sistemlerinin neye dayandığıdır. Aliilahilerin, Yahudilerin kayıp kabileleri ya da Yahudi olmalarına dair değerlendirmeler, 12. yüzyılda bölgeyi gezen İspanyalı Yahudi Seyyah, Tudelalı Bünyamin'in seyahatnamesine dayanır. Çünkü o, eserinde Zagros Dağı'nda yaşayan ve nüfuslarının 50000 aile civarında olduğunu belirttiği Aliilahilerin tümünü, Yahudi olarak değerlendirmişti.[921] Rawlinson, Layard ve Bird Tudelalı Bünyamin'in seyahatnamesinden etkilenerek onlar arasında birçok Yahudi isminin ve geleneğinin olduğunu, bu yüzden onların, Yahudilerin kayıp kabileleri olabileceklerini düşünmüşlerdir. Ayrıca Aliilahilerin Dikkani Davud adlı türbelerinin olması ve bu türbenin onlar için çok kutsal olması, onu hac gibi ziyaret edip kurban kesmeleri, onların, iddialarını güçlendirmek için sundukları argümanlardır.[922] Bird, bunlara ek olarak Aliilahi olan Kelhur'ların fizyonomik olarak da İsraillilere benzediklerini[923] ve Hz. Davud'a olan saygılarından dolayı Avrupa'da onların "Davities"/Davudiler olarak tanındıklarını aktarır.[924]

Shiel, Hz. Ali'yi Tanrı'nın reenkarnasyonu olarak gören Aliilahilik inancının, Hz. Ali'ye olan aşırı bağlılıktan doğduğu ve Şiiliğin aşırı bir hali olduğu fikrindedir.[925] Rawlinson ise Aliilahiliğin, Sabiilikle kaynaşmış Yahudi inancının

---

[919] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.227.
[920] Sinan hakan,81, BOA. FON KODU: HAT D.N0:288 G.No:1 7298/G Reşid Paşa·nın 2 1 M 1252 (07.05. 1836) taıihll mektubu. Bkz. Belge 04**.**
[921] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros," s.36-37, Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1 s.86.
[922] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36; Layard, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia,** c.1, s.217; Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.86.
[923] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.86.
[924] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.85.
[925] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.199.

belli işaretlerine, Hristiyanlığa ve Müslüman efsanelerine dayanan bir inanç olduğunu düşünür.[926] Seyahatnamelere göre Aliilahiliğin temelinde, daha önce de belirtildiği gibi Tanrının 1001 defa reenkarnasyon geçireceği inancı yatar.[927] Bünyamin, Musa, İlyas, Davud, İsa, Ali ve onun hocası Selman, İmam Hüseyin, Heft-Ten'ler ve Baba Yadgar bu rerkarnasyonların başlıcaları kabul edilirler.[928] Ainsworth bunlara Hz. Muhammed ve Hz. Hasan'ı da ekler. Tanrısal ruh aynıdır sadece farklı tenlerde tecelli etmiştir. İlahi Ruh'un müthiş şekilde kendini belli ettiği tenler, Bünyamin, Davud, İlyas ve Ali'dir.[929] Taylor'un Sason dağlarında karşılaştığı fakat tam olarak Aliilahi mi, Kızılbaş mı olduklarını belirtemeyeceğini söylediği Kürt Balikî aşiretinin inancına göre Hz. Ali, bu reenkarnasyonların sonuncusudur.[930]

Taylor, karşılaştığı Balikî aşiretini ne Müslüman ne Hristiyan ne Aliilahi ne de Kızılbaş olarak değerlendirir. Fakat anlattıklarına bakılırsa onların Aliilahiliğe daha yakın oldukları anlaşılabilir. Taylor'un anlattığına göre Balikîler, bir kilise üzerine yemin ederler; fakat asla bir cami, ilah ya da peygamberin üzerine yemin etmezler. Balikilerin şefi, ona şöyle der: "*Bin yakadan baş gösterdi çokları düştü gumana/bir yakadan baş gösterseydi çoklar gelirdi imana*." ve sonrasında şöyle açıklar: İncil, Tevrat ve Kur'an'da bahsedilen peygamberler farklı zamanlarda görünmüş birdir ve aynı kişidir. Böylece onlar, hepsini ilahi olarak yorumlar ve birini diğerinden daha saygın olarak anlatmaktan kaçınırlar. Fakat onların düşüncesine göre, yukarıda belirtildiği gibi Hz. Ali, bu şekillerin sonuncusudur, onlar Hz. Muhammed'i görmezden gelirken, Musa ve İsa'dan çok Ali adına kutsallık atfederler.[931]

4.6. KIZILBAŞLAR

Seyyahlar, genelde Kızılbaşlarla karşılaştıklarında onların, Kızılbaş olduklarını söylemekle yetinmişlerdir. Onların dini inancıyla ilgili neredeyse hiç bilgi aktarmamışlardır. Bir tek Taylor, Dersim'e gittiğinde genel geçer ifadelerle

[926] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36.
[927] Harris, **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** s.271, Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36.
[928] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.36.
[929] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, s.382-383.
[930] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.28-29.
[931] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.28-29.

onların inancının içeriğinden bahsetmiştir. Taylor'un aktarımına göre Dersim'de Kızılbaşlar ikiye ayrılır. Seyid Hasanlılar ve Dersimliler. Dersimliler genelde Dujik, Munzur ve Kuzucan dağlarında yaşarlar. Seyid Hasanlılar ise Hozat ve diğer yerlerde mukimdirler. İçinde yaşadıkları doğal çevre onların davranışlarını da etkilemiştir. Biri tarımla uğraşır ve otoriteyle uyumludur, diğeri gururlu ve pastoral bir yaşam sürer ve sürekli otoriteye karşı başkaldırır. Seyid Hasanlılar, Horasan'dan Akçadağ'a oradan da Dersim'e göç etmişlerdir. Dersimliler ise Hristayanlıktan önce dahi oraya yerleşik olanlardır. Seyyid Hasanlıların Ortodoks İslama olan nefretleri, onların Hristiyan Pagan inanışları olan Dersimlilere yakınlaşmasını sağlamış onları etkilemişlerdir. Şimdi onların dini aynıdır; fakat fizyonomileri farklıdır.[932] Taylor'un verdiği kısıtlı bilgilerden, Kızılbaşların, Hristiyan Pagan inanışlar barındırdığı ve Ortodoks İslam'dan nefret ettikleri anlaşılmaktadır.

4.7. YEZİDİLER VE YEZİDİLİK

Kürt bölgelerine gelen seyyahlar, Yezidileri, bilmedikleri bir inanç sistemine sahip oldukları için daha çok merak etmişlerdir. Ayrıca Nasturiler için bölgeye gelen seyyahlar, aynı coğrafyayı paylaşmaları ve Müslüman olmamaları hasebiyle de Yezidi köylerine gitmiş önderleriyle yakın temaslarda bulunmuş ve gözlemlerini aktarmışlardır.[933]

Yezidiler, Şengal Dağı civarı, Garzan bölgesi, Halep civarı ve Kuzey Ermenistan- Rusya sınırındaki köylerde olmak üzere dört bölgede yaşarlar.[934]

---

[932] Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan", s.318.

[933] Özellikle Layard, Yezidiler üzerine hem önemli bilgiler aktarmış hem de onlara çok yardımcı olmuştur. Yezidilerin zorunlu askerliğe karşı olmaları, olağan şartlarda doğulu toplumların karşıtlığından faklıdır. Sözgelimi askerlerin giydiği mavi elbiseler, haftada bir banyo yapma, Yezidilerin yemediği bazı ürünlerin askerlere dağıtılması vb. gibi. Lakin bu gibi durumlara aldırmayan ve Yezidilere karşı askeri saldırı hazırlığında olan yerel yetkililere karşı Yezidiler, Qewal Yusuf önderliğinde bir ekip oluşturur, vezir ve Sultanla görüşmek amacıyla İstanbul'a giderler. O zamanlarda İstanbul'da bulunan ve daha önceden tanıdıkları Layard'dan yardım isterler. Layard onları İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosu Sir Stratford Canning'le tanıştırır. Sir Stratford Canning'in ricasıyla, Yezidileri tüm illegal cezalardan azade kılan, çocuklarının esir olarak satılmasını yasaklayan, dini inanışlarını güvenceye alan ve onları diğer mezheplerle eşit konuma getiren bir ferman elde ederler. Bu ferman ayrıca onların dini inançlarına bağdaşmayan görevlerden ayrı tutmak için bir düzenlemenin yapılması sözünü vermektedir. Ferman elde edildikten sonra Layard ve Yezidi heyeti birlikte İstanbul'dan Kürdistan'a dönerler. Fermanın onun yardımıyla elde edildiğini öğrenen Yezidi köyleri çok sevinmiş ve ona teşekkürlerini sunmuştur. Bkz., Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.3-4.

[934] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.47.

Onların en çok ve en yoğun yaşadıkları bölge ise Musul ve Mardin arasında kalan Şengal dağı ve civarıdır.[935] Millingen, eserinin bir yerinde, Yezidilerin kendi başlarına bir ırk mı ya da bazı ırkların din altında birleşmiş bir hali mi olduğunu anlamanın zor olduğunu belirtirken,[936] eserinin başka bir yerinde ise onların Kürt ırkından olduğunu ve doğal olarak Kürtçe konuştuklarını belirtmiştir.[937] Brant da onları Kürt olarak görür, Kürtlerin dinlerinden bahsederken Yezidiliği de sayar.[938] Shiel de Kürdistan'daki en uygar halk olduğunu belirttiği Yezidilerin bir köyünde Kürtçe dışında bir dil konuşulmadığını belirtir.[939] Badger Yezidilerin fizyonomik olarak dillerini konuştuklarını Kürtlere benzediklerini ve süphe edilmeksizin onların aynı ırktan olduklarını belirtir ve ikisinin de Antik Asurilerin ardılları olduklarını ekler.[940] Ainsworth da Yezidilerin Asuri kökenli oldukları fikrindedir. Bu görüşünü *The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the So-Called Devil Worshippers* adlı makalesinde işlemiştir.[941]

Yezidilerin adları hakkında iki görüş öne çıkmaktadır. İlk görüş, Yezidi isminin Kerbela olayından yani Muaviye'nin oğlu Yezid'den geldiğidir. [942] İkinci görüş ise Yezidi adlandırmasının eski İran dininde Tanrıya verilen İzed[943] ismiyle ilgili olmasıdır. Bir Yezidi din görevlisi olan Qewal Yusuf, Layard'la sohbetinde ona, eskiden Yezidilerin arasında Tanrı'ya Azed/İzed denildiğini kendi isimlerinin de bundan türediğini söylemiştir.[944] Badger'e göre, Yezidilerin kendi isimlerini Muaviye'nin oğlu Yezid'le ilişkilendirmesinin sebebi, Yezidilerin kendilerini Müslüman saldırılarından korumak için uyguladıkları bir stratejidir. O, Yezidi teriminin, şüphesiz Antik İran'ın Yüce Varlık/İzed'e verdiği addan kaynaklandığı

[935] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.116.
[936] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.274.
[937] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.280.
[938] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.355.
[939] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.94-95.
[940] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.111-112.
[941] Bkz. Ainsworth, The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the So-Called "Devil Worshippers, Transactions of the Ethnological Society of London, Vol. 1, 1861, ss. 11-44.
[942] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.95; Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.186; Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.414-415.
[943] İzed kelimesinin anlamı için Bkz., Mehmet Alıcı, "Yezdan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, c.43, s.512-513.
[944] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.194.

görüşündedir. Bu görüşünü Yezidilerin o zamanki dini lideri Şeyh Nasır'ın bir keresinde "*Biz Yezidiyiz, yani biz Allah'a inanıyoruz.*" demesiyle desteklemiştir.[945]

Seyyahlar, Yezidilerin dini inançlarının kökenini farklı dinlere dayandırmış ya da farklı dinlerden etkilenerek bugünkü halini almış olduğunu belirtmişlerdir. Genel olarak Yezidilik içerdiği dualizmden dolayı Zerdeştlik kökenli görülmüş ve sonradan Müslümanlık, Hristiyanlık, Putperestlik, Maniheizm ya da Sabiilik'le karıştığını ya da bir kısmından izler taşıdığını iddia etmişlerdir.

Rich, onların vaftiz ve sünneti kabul ettiklerini, ayakkabılarını çıkarmadan ve eşiği öpmeden kiliseye girmediklerini ve onların arasında Hristiyanların barbar[946] kalıntılarının izleri olduğunu belirtir.[947] Buckingham, Yezidilerin Şeytana, Çelebi dediklerini ve ona olan saygının tam olarak bilinmediğini söyledikten sonra Yezidilerin inançlarını yorumlar. Önce bu eski İran dininin sonradan Hristiyanlıkla karışmış hali midir ya da Maniheistlerin Urfa'da yayılan doktrinlerinin bakiyesi midir, diye sorar. Sonrasında, kötülüğün kaynağı olan Yezd'in [948] iyi olan Ormuzd/Hürmüz'ün karşıtı olması ve bazı gelenek ve dil özelliklerinden dolayı Yezidiliğin İran menşeili olduğu sonucuna ulaşır. Öte yandan ona göre Yezidiliğin bazı batıl inançları, Maniheistlere atfedilebilir; fakat ikisinin de şehirde yaşayan Yahudiler tarafından bazı değişikliklere maruz kalmış ve biraz Hristiyanlıkla karışmıştır.[949] Forbes'e göre Yezidilik; Mecusilik, İslamiyet ve Hristiyanlığın tuhaf bir karışımıdır ve Şeytan, Tanrının başat temsilcisidir.[950]

Millingen ve Maunsell, Yezidiliğin Zerdüşlüğe dayandığını belirtir. Milingen, bu konuda, onların inancını iyilik ve kötülük ilkelerine inanmaya dayanan Zerdüşlük doktrinine dayandığını belirtir.[951] Maunsel ise Yezidiliğin, Zerdüştlüğe dayandığı, fakat Hristiyanlık, Müslümanlık ve Putperestlikle karıştığı iddiasındadır.[952]Shiel de onlara yakın bir görüştedir. Ona söylenenlere göre onlar, şeytan kavramını reddeder

[945] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.112-113.
[946] Burada barbar ifadesinden kastedilen, ilk Hristiyanların, Hristiyan olmadan önce sahip oldukları inançlardır.
[947] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.69.
[948] Buckingham'ın buradaki Yezd kelimesinden kastının Şeytan olduğu anlaşılmaktadır.
[949] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.267.
[950]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.424.
[951] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.275.
[952] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.147.

ve onu, Tanrı gibi görürler. Ehrimen'i kötülüğün kaynağı ve Hürmüz'ü iyiliğin kaynağı olarak gören dual inanç sisteminin temelini oluşturduğu eski İranî dinin Yezidiler arasında tamamen ortadan kalkmadığı iddia edilebilir. [953] Sandwith, onları Zerdüştî bir kalıntı üzerine inşa edilen İslam'ın bir çeşidi olarak değerlendirir.[954] Badger, Melekê Tawûs'a tapınmanın, Şeyh Adi'ye tapınmadan daha yoğun olduğunu düşünüp bunun sebeplerini araştırdığında, Şeyh Adi'nin zaten iyi olduğu tapınmaya ve duaya ihtiyacı olmadığını, fakat Melekê Tawûs'un teskin edilmesi gerektiğine dair cevaplar almıştır. O, Gibbon'dan da yaptığı alıntılarla, Saf Zerdüştiliğin sonraları Zerdüşt rahipleri tarafından bazı değişikliklere uğradığını, bu yüzden eski Mecîlerin dini ve Yezidiliğin kaynağının bir olduğunu, bunun da Zerdüştlük olduğunu iddia eder. Fakat bugünkü Yezidilik, Hristiyanlarla karışma ve Müslümanlar tarafından yönetilmeden dolayı değişimler yaşamıştır. [955]

Ainsworth ise yukarıdakilere benzer fikirleri tartışmış; ayrıca onların, güneşin doğuşunu selamlamaları, güneşin değdiği ilk nesneyi öpmeleri, kandili üfleyerek söndürmemeleri ve ateşe tükürmemeleri gibi davranışlarını, Sabiiliğin kalıntıları olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Yezidilerin arasında Maniheist doktrinlerin propagandası yapılmış olabilir. Kötülüğün Ruhuna olan inancın ispatı ve Yezdan, yani Hürmüz'e dair bir kanıtın olmayışı onların doktrinini Maniheistlere yaklaştırır. Onları, Müslümanlık ve Hristiyanlık'a yaklaştıran birçok ayrıntı da vardır.[956]

4.7.1. Yezidi Ritüel ve İbadetleri

Yezidilerin ibadet ve ritüellerini anlayabilmek için onların Allah, Şeyh Adi ve Melekê Tawûs/Şeytan hakkında düşüncelerini anlamak gerekmektedir. Bu nedenle önce Yezidilerin inanç sistemlerinin merkezini oluşturan felsefeleri, aktarılmaya çalışılacak. Sonrasında, ibadet şekilleri ve ritüelleri ele alınacaktır. Seyyahların, Yezidilik hakkında yazdıklarının bir kısmı, Yezidi olmayanlardan duydukları bilgilere dayanırken bir kısmı, kendi gözlem ve Yezidilerden işittiklerine dayanır. Neredeyse istisnasız olarak Yezidi olmayanlar, onlar hakkında konuştuğunda onları, Şeytantapar olarak nitelerler. Fakat diğer taraftan birincil gözlemler ve aktarımlar,

[953] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.95.
[954] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.211.
[955] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.126-127.
[956] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.187.

durumun biraz daha farklı olduğunu gösterir. Onların dininde bazen Çelebi, bazen, Melekê Tawûs, bazen Şêxê Mezin diye adlandırılan Şeytan'ın daha çok En Yüce/Tanrı tarafından yaratıldığı ve yine onun tarafından kötülüğün kaynağı olarak tayin edildiği ağır basmaktadır. Belki de onların Şeytantapar olarak adlandırılmasının sebebi de burada yatar. Onlar, Şeytan'a hem çok saygı duyar hem de ondan çok korkarlar.

Buckingham'a aktarılanlara göre, Yezidilerin inancında Şeytan, Tanrı tarafından kötülüğün iblisi olarak atanmış ve bundan dolayı Tanrının hizmetinde olan cennetin eski prensi olarak görülür. O, bu yönüyle saygı ve onuru hak eder. [957] Onların en büyük dini önderi, 500 yıl önce yaşadığı söylenen ve Yezidiliğin yasa öğretilerini barındıran gizli "Kara Kitap"ı yazan Şeyh Adi'dir. Yezidiliğin ilk kuralı, şeytanın gönlünü almak, onu korumak ve kendini kılıçtan korumaktır.[958] Yezidilere göre Melekê Tawûs tüm kötülüklerin gücü ya da kaynağıdır. Görünüşe göre onların dini törenleri, ayinsel olmaktan ziyade, teskin etmeye dayalıdır. Bu bakımdan onların sistemi, nimetlere şükretmek yerine günahlarından dolayı cezalandırılmaktan korkan insanın günahkar haliyle uyumludur.[959] Şeytan'ı En Yüce'nin prensi ve hizmetkarı olarak onurlandıran Yezidiler, onun adına saygısızca bir yakıştırma duyduklarında şok olurlar ve onlar bu kelimeleri konuşmaktan kaçınırlar. [960] Onlar, kötülüğün kaynağını, sevdiklerinden değil, ama korktuklarından dolayı kutsarlar. Şeytan'a dair en ufak bir anımsatmadan dahi titizlikle kaçınırlar. Asla Şeytan kelimesini ve Şat gibi, bu kelimeyi anımsatan kelimeleri kullanmazlar. [961] Ona saygılarından dolayı Şêxê Mezin derler, Müslümanların Şeytan'a lanet etmelerinden ötürü Lanet kelimesini ve çağrışımlarını kullanmazlar. Mesela Nal ve Nalbend gibi kelimeleri kullanmazlar.[962]

Onlara göre Allah, zaten iyi ve şefkatlidir, günahlardan korunmak için Şeytanı teskin etmek gerekir. [963] Bu felsefe, bir anlamda onların bütün ibadet şekillerini ve ritüellerini de şekillendirmiştir. Onların, Allah, Şeyh Adi ve Melekê

[957] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.116.
[958]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.424.
[959] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.125.
[960] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.118.
[961] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.125.
[962]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.425-426.
[963] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.275.

Tawûs hakkındaki fikirlerini daha yakın anlamak için Badger'in Şeyh Adi Türbesi yakınlarında iken türbenin koruyucusu, Nazır adlı biri ve yanlarındaki bazı Yezidilerle arasında geçen sohbetin bir bölümüne bakmak faydalı olabilir. İlgili kısım şöyledir:

Soru: Şeyh Adi nerede?

Nazir: İsa nerede, Muhammed nerede, Ali nerede?

Soru: İsa her yerde, fakat bunun Şeyh Adi ile ne alakası var?

Nazir: Eğer İsa her yerde ise Şeyh Adi de her yerdedir.

Soru: Şeyh Adi nerelidir, babası kimdir?

Nazir: Şeyh Adi'nin babası yoktur.

Soru: Annesi kim?

Nazir: Annesi yok.

Soru: Öyleyse sen onu İsa'dan daha çok yüceltiyorsun; onun babası yoktur ve annesi kutsal bakire Meryem'dir.

Nazir: Evet öyle; Şeyh Adi, İsa'dan daha yücedir. Onun babası yoktur, o nurdandır.

Soru: Şeyh Adi ne zaman öldü?

Nazir: O, hiç ölmedi ve ölmeyecek.

Soru: Size ne olacak öldükten sonra?

Nazir: Bilmiyorum.

Soru: Cennet ve cehenneme inanıyor musunuz?

Nazir: Evet.

Soru: İyiliğin yaratıcısı kimdir?

Daha Yaşlı Biri: Xweda ya da Şeyh Adi.

Soru: Kötülüğün yaratıcısı kimdir?

Daha Yaşlı Biri: Melekê Tawûs.

Soru. Kötülük bitecek mi?

Daha Yaşlı Biri ve Nazir: Dünya var olduğu sürece kötülük biter mi?

Soru: Fakat dünyanın bir sonu olmayacak mı?

Nazir: Evet.

Soru: İyiliğin saltanatı ne kadar sürecek?

Daha Yaşlı Biri: İyiliğin saltanatı 70 yıl sürecek.

Soru: Melekê Tawus'a ne olacak daha sonra?

Daha Yaşlı Biri: Allah ona başka bir yer verecek.[964]

Sohbetten anlaşılacağı gibi Şeyh Adi'nin kişiliği noktasında tam net olmayan bir durum vardır. Doğmamış doğrulmamış olması hiç ölmeyecek olması, nurdan olması ve iyiliğin yaratıcısı olması bir taraftan onun Tanrı gibi de algılandığını düşündürür. Badger eserinin başka bir yerinde Şeyh Adi'nin kişiliği noktasında zorluk yaşandığını belki de Şeyh Adi'nin, Tanrı'nın enkerne olmuşu olarak düşünüldüğünü belirtir.[965]Ayrıca yine bu sohbetten anlaşılabilecek başka bir nokta kötülüğün yaratıcısı Melekê Tawûs'un aslında Allah'ın denetiminde olduğudur. Çünkü iyiliğin saltanatından sonra ona görev verecek olan Allah'tır.

Yezidilerin uymak zorunda oldukları bazı kurallar ve onlar için yasak olan bazı şeyler vardır. Seyyahlar, eserlerinin farklı yerlerinde bunlardan bazen birine bazen bir kısmına işaret etmişlerdir. Fakat çoğu seyyahın aksine Maunsell,

[964] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.108-110.
[965] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.112-113.

Yezidilerin emir ve yasaklarıyla ilgili bilgileri daha derli toplu bir şekilde vermiştir. Çünkü onun aktardığı liste bir çok Yezidi ileri geleninin, Yezidilerin neden askerlik yapamayacağını anlatmak için imzalayıp Osmanlı'ya sundukları bir belgeye dayanır. Onun aktarımına göre Yezidiler, 15 sene kadar önce 18 Yezidi liderinin imzasıyla, neden askerlik yapamayacaklarını 14 madde halinde belirtmişlerdir. Mevzubahis maddeler şu şekildedir:

1. Dinimiz, her Yezidi'nin yılda üç kez Melek Tawûs'un görülmesi ve ona ibadet edilmesini emreder.

2. Her Yezidi, yılda bir kez genellikle Eylül 15'ten 20'ye kadar Şeyh Adi'ye gitmelidir.

3. Bir Yezidi, sabah güneşin ilk değdiği yeri, bir Müslüman ya da Hristiyan görmeden öpmelidir.

4. Her Yezidi, her gün musahip kardeşinin elini öpmek zorundadır.

5. Bir Yezidi, bir Müslüman'ın ibadet esnasında Şeytan demesini duymamalıdır, çünkü bu durumda ya kendini öldürür ya onu.

6. Bir Yezidinin ölümünde, onun yanında bir pir ve musahip kardeşi bulunmalıdır ki ona Yezidi inancına göre öldüğünü belirtsin.

7. Her Yezidi, Şeyh Adi'nin kutsal toprağından her sabah biraz yemelidir ve öldüğünde kabrinde bir miktar bu topraktan olmalıdır.

8. Her Yezidi, orucunu kendi köyünde tutmalıdır.

9. Seyahate çıkan bir Yezidi, eğer bir seneden uzun sürede dönmezse karısı ona yasaklanır ve o başkasıyla da evlenemez.

10. Ön tarafı özel olan Yezidi kıyafeti, musahip kardeşi tarafından dikilmelidir.

11. Tüm yeni kıyafetler, Şeyh Adi'nin suyunda vaftiz edilmelidir.

12. Bir Yezidi, mavi elbise giymemeli ve bir Müslümanın traş bıçağı ya da tarağı onun saçına değmemelidir.

13. Hiç bir Yezidi, Müslümanların pişirim aletlerini kullanamaz ve hamamlarına giremez.

14. Ceylan eti, marul, kabak ve bamya yiyemez. [966]

Dikkat edilirse sıralanan maddelerde vurgulananlar, Yezidilerin kendi yaşadıkları topraklardan uzun süre ayrı kalamayacağı ve diğer dinlerden olanlarla bir arada yaşayamayacağına dair maddelerdir. Yukarıda sayılan maddelerin daha ayrıntılı hali ya da farklıları diğer seyyahlar tarafından da aktarılmıştır. Onlar, ateşin kutsallığını kirletmemek için ateşe tükürmezler, kandilleri nefesleriyle söndürmez ve güneş doğduğunda güneşi üç defa secde ederek selamlarlar.[967] Maunsell sadece güneş doğduğunda değil battığında da ona ibadet edildiğini ve güneş ışınının ilk değdiği yerin öpüldüğünü belirtir.[968] Badger, Yezidilerin güneşe doğru tapınmalarını, dolaylı olarak Tanrı'ya tapınmaları olabileceği görüşündedir. Ateş ve güneş, aydınlıkla aynı özden oldukları için Tanrı'nın sembolü olarak görülürler. Onlar bazen ellerini ateşten geçirerek öperler ve yüzlerine sürerler.[969]

Layard'ın aktardığına göre Yezidilerde sünnet opsiyoneldir, bir çocuk doğduğunda en kısa sürede Şeyh Adi Türbesi'ndeki kutsal suyla vaftiz edilmelidir. Şeyh Adi Türbesi'ne gitme olanağı olmayanlar için de, qewallar bölgeleri dolaştıklarında yanlarında bu kutsal sudan taşırlar ve yeni doğan bebekleri vaftiz ederler. Yezidilerin, baharda tuttuğu kırk günlük bir oruç vardır; fakat az kişi yerine getirir. Ailede bir kişi ailenin kalanının yerine de bu orucu tutabilir. Onlar bu süre içerisinde hayvansal gıdalardan uzak dururlar. Şeyh, bir ay boyunca sıkı bir oruç tutar günde sadece bir defa güneş battıktan sonra yemek yer. Yöneticiler, daha çok eş getirmelerine rağmen, onlarda yasal olan tek eşliliktir ve cariyeler, kesinlikle yasaktır. Kadın büyük bir hata işlerse eşi onu geri gönderebilir. Boşanan erkek şeyhin oluruyla evlenebilir fakat kadın asla tekrar evlenemez. Zina durumunda

[966] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.149-150.
[967] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.70.
[968] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.148.
[969] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.116-117.

boşanma olur ve eğer Yezidiler kendi yasalarını uygularlarsa kadın öldürülür sonrasında koca serbest kalır.[970] Ayrıca Yezidilerin bir kısmının tatilleri olan Çarşamba günleri[971] ve Hıdır Ilyas festivali sırasında tuttukları oruç vardır.[972]

Yezidilerin kıblesi hakkında Layard, iki farklı eserinde iki farklı görüş aktarmıştır. *Nineveh and its Remains* adlı eserinde Yezidilerin, doğuya yönelerek ibadet ettiklerini ve ölülerini yüzleri doğuya gelecek şekilde gömdüklerini belirtir.[973] Fakat *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…* adlı eserinde ise Yezidilerin ölülerinin yüzünü kuzey yıldızına çevirdiklerini ve kıblelerinin kuzey yıldızı olduğunu belirtir.[974]

Özellikle mavi renkten kaçınırlar, ne mavi bir şeyin üzerine otururlar ne de mavi bir şeye dokunurlar. Onlara göre mavi bilhassa Melekê Tawûs'un rengidir.[975]

Seyahatnamelerde, en geniş şekilde yer alan onların senede bir defa toplanarak Şeyh Adi ve diğer Şeyhleri anmak üzere düzenledikleri etkinliklerdir. Bu onların hac vazifesi gibidir. Badger, 1850 senesinde bu anmaların bir kısmına şahitlik etmiştir. Badger'in aktardıklarına göre kapılara kızıl laleler asılmıştır ki Şeytanı teskin etsinler ve gelecek seneki musibetlerin önüne geçsinler. Kadınların bir kısmı, köylüler tarafından toplanan ve akşam fakirlere dağıtılacak yemeği yapmakla meşgulken, qewallar def ve zurnayla gün boyu kutsal ezgileri çalarlar. Akşam, Şeyh Nasır gelip bazı vaazlarda bulunur ve bazı yasaklardan bahseder. Yezidilerin bu en önemli festivallerinin yapıldığı gece hiç bir hayvanın sütü sağılmaz, tüm hayvanlar tarlalarda otlatılır ve dilediklerince yemelerine izin verilir.[976] Kutlama gecesinden sonraki günün sabahı çalınan def ve zurnayla kutlamanın eğlenceli kısmı başlar. Erken bir kahvaltı[977] sonrası erkekler şatafatlı ve temiz kıyafet ve poşularını giyer. Kadınlar ipek ve parlak giysilerini giyer, boyunları başlarındaki örtüyü gümüş

[970] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.93.
[971] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.296-301.
[972] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.69.
[973] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.300.
[974] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.94.
[975] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.163.
[976] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.119-121.
[977] Layard, Şeyh Adi anmaları zamanı sabahları dövülmüş buğday, kıyma, süt ve kaymaktan oluşan lapa halinde pişirilen ve etrafına erimiş tereyağının dökülmesiyle elde edilen meşhur "harisa" yemeği yendiğini belirtir, Bkz., Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.85 dipnot.

şeritlerle süsler. Hepsi, adeta bayram kıyafeti giymiş gibidir. Tümünün egallerinde kırmızı gül ya da lale ile birlikte kırmızıya boyanmış devekuşu tüyü bulunmaktadır. Yaklaşık iki yüz kadar kadın erkek ortadaki müzisyenlerin etrafında el ele tutuşarak çember oluşturur ve yavaş başlayıp ilerledikçe hızlanan bir halay çekerler. [978] Bu kutlamaların olduğu bir gece, geniş bir mağarada toplanıp dini müzikler eşliğinde, değerli mal ve ziynet eşyalarının bir kısmını derin ve geniş bir kuyuya atarlar.[979] Onların kutsal mekanlarından biri de Musul ve Amediye arasında yer alan Şeyhan'dır. Onlar, dini bir ritüel olarak her sene orayı tavaf ederler.[980]

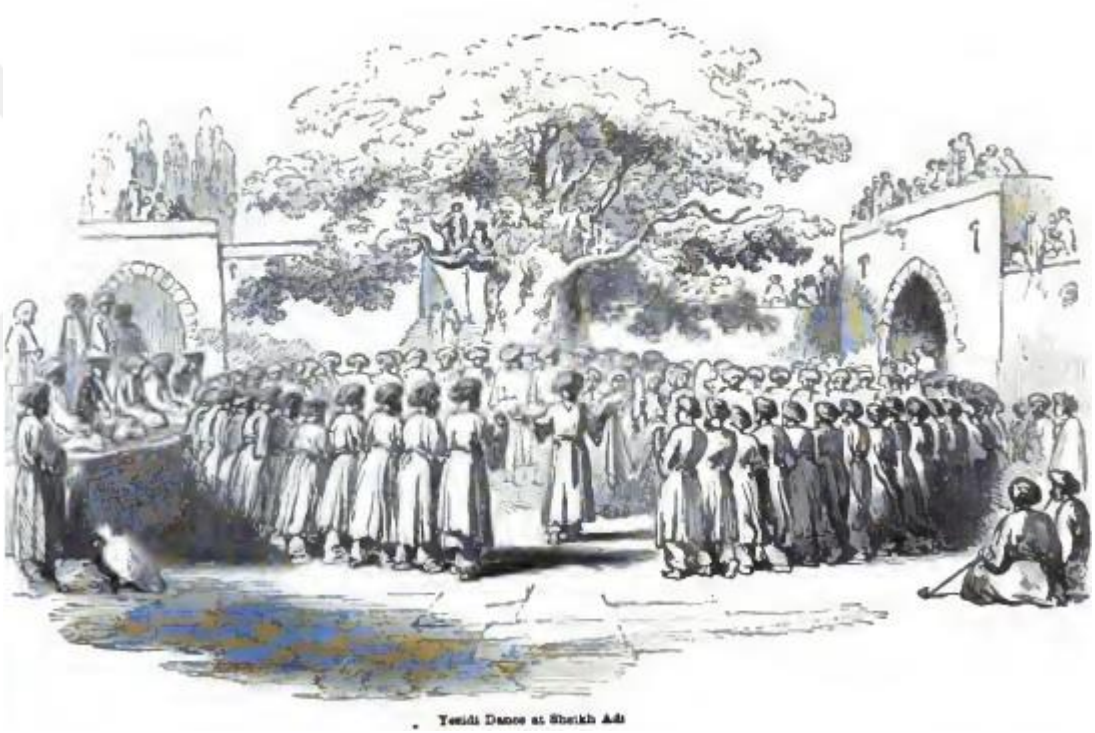

Şekil 15: Şeyh Adi'de Yezidi Halayı[981]

Güneş, aydınlık ve ateşin Tanrı'nın sembolü olarak görüldüğü gibi su da Yezidiler için Yezd'in bir sembolü olarak görülür. Neredeyse tüm su kaynakları, onlar için kutsaldır. Aynı sebeplerle su kaynaklarının içindeki balıklar da onlar için

[978] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.,121-122.
[979] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.228.
[980] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.266.
[981] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.87.

kutsaldır. Bu sebeple balık yemek çok yaygın değildir.[982] Bu sebeple olsa gerek iki üç bin kadar Yezidi, her sene Başika yakınlarında Aynusofra denilen bir pınarda toplanır, kurbanlar keser, savaş oyunları oynar ve sarhoş olarak kutlamaları bitirirler.[983]

4.7.2. Yezidilerde Ruhban Sınıfı

Yezidilerin hiyerarşik bir dini yapısı vardır. Onların ruhban sınıfının bu yapısına dair kapsamlı bilgiler, onlarla beraber bir müddet kalmış ve onlarla yakın ilişkiler kurmuş olan Layard ve Badger tarafından aktarılmıştır. Badger, Yezidi din görevlilerinin beş[984] gruba ayrıldığını belirtir. En üstte, Şeyh Nasır, yani şeyh bulunur, patrik ya da papa gibi. Yönetim onun ailesinin elindedir. Şeyh ölünce görevi, genelde en büyük erkek çocuğa geçer. Önemli günlerdeki tüm ritüeller, Şeyh tarafından yönetilir ve diğer yerlere eğitmenler onun tarafından gönderilir. Bu ailenin malvarlığı çoktur. Şeyh, yılda iki defa yakın köyleri ziyaret eder ve katkıları toplar daha uzak yerlere de temsilcilerini gönderir. [985]

[982] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.116-117.
[983] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.2, s.69.
[984] Her ne kadar beş gruba ayrıldığını belirtmişse de dört grup olarak sınıflandırmış dört gruptan bahsetmiştir.
[985] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.129-130.

Şekil 16: Yezidilerin Dini Lideri Şeyh Nasır[986]

İtibara göre bir sonraki sırada Pirler bulunurlar. Pirler, Şeyh'in vekili gibidirler; çoğu zaman onun görevlerini yerine getirirler. Qewallar, topluluğun müzisyenleridirler. Yezidi toplumunda müzik ve dans ibadetin önemli bir parçasıdırlar. Bir kişi ölmeden önce bir qewal çağırılır. Qewal, onun ağzına bir miktar su koyar. Eğer öncesinde ölürse bu mezara gömülene kadar ki süreçte de yerine getirilebilir. Ölü bedeni, evde uzandığında qewal kutsal enstrümanlarla bir ya da iki tane ilahi söyler; daha sonra tütsü yakar ve gömme törenine öncülük eder. Fakirler, Yezidi hiyerarşisinde en düşük seviyededirler. Şeyh Adi Türbesi'ne ağaç ve su tedarik ederler. Onlara, Karabaş da denir çünkü her zaman başlıkları, o renktedir. Bunların dışında Yezidilerin dini olmayan liderleri de vardır. Bu liderlik babadan oğula geçer ve o aileyle sınırlıdır. [987]

Layard da Yezidilerin ruhban sınıfını dört[988] tabakaya ayırır. Pirler, şeyhler, qewallar ve fakirler. Görevler, genetik olarak aktarılır ve kadınlar için de geçerlidir. Toplumda tabakaların erkeklerine gösterilen saygı, kadınlarına da gösterilir. Pirler, Yezidilerin en büyük dini yöneticisi olan Şêxê Mezin'den [989] sonraki en saygı duyulan dini yöneticidir. Onların şifa gücünün yanında, meczupları iyileştirdikleri ve hastaları iyileştirdiklerine inanılır. İkinci sırada Şeyhler gelir. İlahileri bilirler. Egalleri altındaki siyah takkeleri dışındaki tüm kıyafetleri beyazdır. Şeyh Adi Türbesi'nin koruyucusudurlar, kutsal yerlere sahip çıkarlar ve bölgeye gelen hacıların kalacak yerlerinin belirlenmesiyle ilgilenirler. Tanınmaları için kıyafetlerinin etrafında kırmızı sarı ya da kırmızı turuncu bir şerit bağlarlar. Kadınlar da aynı işareti taşırlar ve aynı vazifeyle görevlendirilmişlerdir. Qewallar, Şêxê Mezin tarafından din öğretimi için köylere gönderilirler. Kıyafetleri diğer renkler yasaklanmamasına rağmen genelde beyazdır. Takke ve egalleri siyahtır. Kutsal görülen def ve zurna çalarlar. Defi çalmadan önce ve sonra öperler. İyi bir müzisyen olmaları ve ilahileri söyleyebilmeleri için eğitimlerine küçük yaşlarda başlanır.

---

[986] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.Kapak Sayfası.
[987] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.129-132.
[988] Layard ruhban sınıfını dört tabakaya ayırmasına rağmen 5 tabakadan bahseder ve görevlerinin ayrıntılarını açıklar.
[989] Şexê Mezin daha önce Şeytan için kullanılmıştı. Layard'ın ŞêxêMezin'den kastı, Yezidilerin en yüksek mertebedeki dini yöneticisidir.

Fakirler,[990] ruhban sınıfının en alt tabakasıdır. Koyu kahverengi ya da siyah aba giyerler. Egalleri siyahtır ve üzerinde kırmızı bir mendil vardır. Türbeyle ilgili küçük işleri yaparlar, şamdanları yakar ve türbeleri temizlerler. [991] Tüm Yezidi aşireti ve bölgesinin kendi reisi olmasının yanında Şeyh Nasır tüm Yezidiler tarafından dini önder olarak kabul edilir. Şeyh öldükten sonra şeyhin oğullarından bu konum için en elverişli olanı seçilir.[992]

İktibasta bulunulan iki seyyahın vermiş olduğu hiyerarşik yapı tam olarak net değildir. Badger ruhban sınıfını 5'e ayırmasına rağmen 4 gruptan bahsederken, Layard onları da onları 4 tabakaya ayırmasına rağmen 5 tabaka hakkında bilgi verir. Badger'e göre hiyerarşik sıra şu şekildedir: Şeyh, pîr, qewal, fakir. Layard'a göre de Şêxê Mezin, Pîr, Şeyhler, qewal ve fakir. İkisi arasındaki fark, Layard'ın pirler ve qewal arasında belirtmiş olduğu Şeyhler tabakasıdır.

Şekil 17: Yezidi Qewaller[993]

4.7.3. Yezidiler Üzerine Yapılan Seferler

Yezidiler dini inançlarından ve bazen de Nusaybin-Musul arasındaki kervanlara saldırmalardan dolayı saldırılara uğramışlar, üzerlerine seferler

[990] Fakirler dünya işlerinden el ayak çekerek kendilerini Tanrının hizmetine adayabilirler. Kendini Tanrı'nın hizmetine adamış bir Fakir boynuna bir zincir takarak bunu gösterir. Bkz., Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.43.
[991] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.303-304.
[992] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.304.
[993] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.95.

düzenlenmiştir. 19. yüzyıldan önce de onların üzerine yürütülen seferler bilinmektedir. Evliya Çelebi bu seferlerden birine katılmış ve yıkıcı seferin sonuçlarını ayrıntılarıyla seyahatnamesine aktarmıştır. [994] Bu seferlerin düzenlenmesinde onların adlarının da başlarına bela olduğu söylenebilir. Forbes, onların, Hz. Ali'nin soyuna zarar verdikleri düşünüldüğü için İranlılar, Şeytan'a taptıkları düşünüldüğü için de Araplar tarafından nefret edildiklerini belirtir. Onlar bu yüzden Şengal dağına ve Kürdistan'ın ulaşılması zor sarp bölgelerine yerleşmişlerdir.[995]

19. yüzyılda, Yezidilere yapılan ve seyahatnamelere yansıyan saldırıların ilkini Buckingham not etmiştir. Bu saldırının çok ayrıntısı yoktur; lakin Buckingham'ın seyahatine 1816'da başlaması ve seyahatnamesini 1827'de yayımlaması, onun bahsettiği saldırıyı, bu yüzyılda İngiliz seyahatnamelerine yansıyan ilk saldırı olarak değerlendirdik. Onun aktarımına göre Yezidiler, Musul ve Amediye arasında bulunan kutsal mekanlarından biri olan Şeyhan'a yıllık ziyaretlerini gerçekleştirdikleri esnada, bir Türk kumandan büyük bir güçle onlara saldırmıştır. Bu Türk kumandan,Yezidiler onlara karşı direnemesinler diye özellikle onların ibadet ettiği bir anı seçmiştir.[996]

Seyahatnamelere yansıyan ikinci saldırı ise Rewandizlı Mehmed Paşa tarafından 1832 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu saldırının ayrıntılarını, Badger ve Layard daha sonra dinlediklerinden yola çıkarak seyahatnamelerinde aktarmışlardır. 1832'de Rewandizlı Mehmed Paşa, dini fanatizm ve ganimet için Şengal Yezidilerine saldırmış, köylerini yakmış, bir kısmını esir almış ve Koyuncuk tepelerinin yakınlarında binlercesini katletmiştir.[997]

---

[994] Melik Ahmet Paşa Diyarbekir valisi iken Yezidiler üzerine bir sefer düzenlemiştir. 10 gün süren savaş 9000 Yezidinin ölümü ve 13600'ünün esir alınması ve dillerle anlatılıp kalemle yazılmayacak kadar çok ganimetin elde edilmesiyle son bulmuştur.. Evliya, Yezidilere uygulanan gaddar manzarayı da ayrıntılarıyla anlatmıştır. Yezidilere saldıran ordu bu yaptıklarıyla Kerbela Şehitlerinin intikamını almış olduğunu düşünmektedir. Bkz., Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** kitap.4, c.1, s.97.

[995] Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.424.

[996] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.266.

[997] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.133, Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.275.

Yezidilere saldıran paşalardan biri de Musul Valisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa'dır. O, yönetime geldikten sonra Musul'daki iç karışıklıkları bastırmış ve tekrar sükuneti sağlamıştır. Onun yönetimi sırasında Musul bölgesi imparatorluğun en güvenilir bölgelerinden biri olmuştur. Lakin o aç gözlü ve zalim entrika ve kurnazlıkta usta biridir. Sincar bölgesindeki Yezidilerin onlardan talep edilen vergiyi ödemeyeceklerini beyan etmelerinden sonra, onların üzerine sefer düzenlemiş, yüzlerce Yezidiyi katletmiştir. Katledilen Yezidilerin büyük bir kısmının kulaklarını kesip Musul kapılarına asmıştır.[998]

Kürdistan'ın diğer bölgelerine de seferler düzenleyen Hafız Paşa Yezidiler üzerine de sefer düzenlemiştir. O, Yezidilerin üzerine Nizam-ı Cedit'ten oluşturduğu güçlü bir orduyla saldırmış; tüm köylerini ele geçirmiştir. Harekatın sonucunda Yezidileri, Sultana vergi ödemeye razı hale getirmiş, kendi dinlerine ve törelerine göre yaşamalarına izin vermek koşuluyla kontrol altında tutmak için başlarına bir mütesellim görevlendirmiştir.[999] Hafız Paşa'nın harekatından bir yıl sonra Yezidileri ziyaret eden Forbes, onların gece yarılarına kadar ateş etrafında oturup Şengal'in Hafız Paşa tarafından alınmasından dolayı her mısrasının sonu Hafız Paşa diye biten ağıt yaktıklarına şahitlik etmiştir. [1000]

Buraya kadar anlatılan seferler, Şengal Dağı'ndaki Yezidilere yönelik seferlerdi. Bu seferler dışında Reşit Paşa, Garzan Yezidilerinin üzerine bir sefer düzenlemiştir. Onun harekatı sonrası Garzan Yezidileri üzerinde Osmanlı kontrolü sağlanmıştır. Garzan Yezidilerinin lideri Mirza Ağa, Sultana bağlılığını bildirmiş ve bölgeye bir Türk yöneticinin atanmasını kabul etmiştir. Fakat Türk yöneticinin varlığı uzun sürmemiş, onun yerine daha sonra Mirza Ağa'nın yöneticiliği kabul edilmiştir. [1001] Layard, Reşit Paşa ve Hafız Paşaların katliamlarla dolu seferleri sonucu Yezidi nüfusunun neredeyse dörtte üçünün yok olduğunu aktarır.[1002]

Seyyahların aktarımlarına göre Bedirhan Bey, üzerlerine bir sefer düzenlememesine rağmen Yezidilere zulmetmiştir. Badger, 1844 yılında Bedirhan

[998] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.75-76.
[999]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.409.
[1000]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.417.
[1001] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.45.
[1002] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.276.

Bey'in kendi kontrolündeki Tor bölgesindeki Yezidilere, İslamiyeti kabul ettirmek için çok zulmettiğini, kimini zindana attığını, kimini kamçılattığını, bunun sonucunda da yedi köyün İslamiyeti kabul ettiğini aktarır.[1003] Layard da Musul ve Bağdat Paşaları gibi Bedirhan Bey'in adamlarının da Yezidileri pazarlarda sattıklarını, hatta yıllık gelirlerin bir kısmının bu esirlerin satışından sağlandığını belirtmiştir.[1004]

Yezidilerin üzerlerine düzenlenen ve son olarak seyahatnamelerden birine yansıyan sefer Ferik Osman Paşa'nın Şengal Yezidilerine yönelik yürüttüğü seferdir. Parry, seyahatnamesinde, sefer sonucunda uygulanan zulmün boyutunu ve bu zulümlere karşın sorumlunun aldığı devede kulak kalacak cezayı aktarmıştır. Buna göre Ferik Osman Paşa, İstanbul'dan 3 görev için gönderilmiştir. İlki 20 yıldır düzenli toplanamayan vergileri toplamak, ikincisi Bedevi Arapları yerleşik düzene geçirmek, üçüncüsü Şeyhan ve Şengal'de bulunan Yezidileri Müslümanlaştırmak.[1005] O, üçüncü amacı için belki de Yezidileri daha önce hiç kalmadıkları kadar zulme maruz bırakmıştır. Yezidi köylerine saldırarak dinini değiştirmeyenleri öldürmüş, liderlerini hapse atmış ve işkence etmiştir. Kızları ve kadınlarını esir almış ve zorla askerlerle evlendirmiştir. Başika ve Bahizani bölgesindeki köylere giderek dinini değiştirmeyenlerin evini yağmalamış, erkeklerini öldürmüş, kızları ve eşlerini zorla almıştır, onlardan. Geriye kalanlara da zorla Kelime-i Şahadet getirtmiş, Şeytan ve Melekê Tawûs'a lanet ettirmiştir. Sonrasında çocuklar, camiye toplanıp bir imam tarafından onlara Müslümanlığın gerekleri öğretilmiş ve 5 vakit namaz kılmaları zorunlu hale getirilmiştir. Kutsal mabetleri ve türbeleri yıkılmıştır. Bu olaylar esnasında bazı Yezidiler, Müslümanlığı kabul etmek zorunda kalmış, etmeyenler çok kötü şeylere maruz kalmışlardır. Örneğin, bir şeyh parçalara ayrılarak kayalıklara bir diğer şeyh değirmene atılmıştır. Bazı kadınlar onurlarını korumak için kayalardan atlayarak hayatlarına son vermiş. Bir grup kız, zeytinliklerde saklandıkları esnada bunu fark eden Ferik Osman Paşa'nın, zeytinlikleri ateşe vermesi sonucu ölerek can vermiştir. Tüm bunlardan sonra, Ferik Osman Paşa, İstanbul'a 20 yıllık vergilerin toplandığını, Yezidilerin isteyerek Müslüman olduğunu ve Arapların köylere

[1003] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.133.
[1004] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.277.
[1005] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.253.

yerleştirildiğini yazmıştır. Sonraları olayların iç yüzünün araştırılması için Osmanlı tarafından bir müfettiş gönderilmiş ve sorumlu sadece hapse atılmıştır. [1006]

[1006]Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.257-260

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRTLERİN EKONOMİK DURUMU

Kürtlerin yaşadığı coğrafyalar ve özellikle de Kürdistan coğrafyası, ekonomik olarak hem çok iyi koşulların oluşmasına olanak sunmuş, hem de ekonomiyi zedeleyecek birçok durumun ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Toprağın verimliliği, küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine uygun alanların oluşu, farklı iklim şartlarına sahip bölgelerin olması, jeopolitik önemde güzergâhlar üzerinde olması, o günler için hayati önemde madenlere sahip olması, ürettiği ürünleri nehir taşımacılığıyla da uzak diyarlara gönderebilme olanakları vb. durumlar Kürdistan coğrafyasının üzerinde yaşayan halklara sunduğu doğal armağanlardır. Halkın, büyük ölçüde bu olanaklardan yararlandığı ya da yararlanmaya çalıştığı söylenebilir. Fakat zikredilen olumlu durumlar aynı zamanda ekonomik yapıya zarar verecek olumsuzlukların bır kısmına da neden olmuştur. Sözgelimi, buranın jeopolitik önemi, Osmanlı, İran ve Rusya gibi güçlü imparatorlukların arasında olması, özellikle 19. yüzyılda, üzerinde neredeyse savaşların eksik olmadığı ve istikrarın bir türlü sağlanamadığı bir dönem yaşamasına sebebiyet vermiştir. Yine, sınırlar üzerinde olması sınır bölgelerinde yaşayan aynı ırktan insanların, birbirlerinin köylerini yağmalayıp kendi ülke sınırlarına çekilmesi, en sık yaşanan olaylardandı. Daha sonraları bu problem, ülkeler arası büyük sorunlar teşkil etmiştir sorunun çözülmesi için daha önce bahsedilen Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi için bir komisyon kurulmuştu.

Yukarıda bahsedilen durumlardan ötürü 19. yüzyıl İngiliz seyyahların aktarımlarına göre Kürdistan'ın ekonomik durumu iki eksen üzerinde incelenecektir. İlk eksen Kürtlerin ürettiği ürünler ve Kürtlerin ekonomik uğraşları, dolayısıyla gelir elde ettikleri faaliyetler üzerinde dururken, ikinci eksen Kürdistan'ın ekonomik istikrarsızlığının sebepleri üzerine inşa edilecektir. Bu amaçla seyahatnamelerde en çok karşılaşılan ekonomik uğraşlar; tarım, hayvancılık, madencilik, kerestecilik, kumaş, deri, halı ve ipek üreticiliği gibi başlıklara ayrılacaktır. Ekonomik refahın

oluşmasına engel durumlar da vergi, veba özelinde doğal afetler, isyan, savaşlar ve talan başlıkları altında incelenecektir.

5.1. EKONOMİK GELİR SAĞLAYAN FAALİYETLER

5.1.1. Tarım

19. yüzyılda Kürdistan'ın tarımsal faaliyetlerine bakıldığı zaman, buğday, arpa, pamuk ve mısır başta olmak üzere, mercimek, susam, nohut, pirinç, keten, tütün ve meyve-sebze yetiştiriciliğinin yapıldığı söylenebilir. Tabi tüm bölgelerde sayılan her ürünün, aynı anda yetiştirilmediğini not düşmek kaydıyla. Örneğin Hakkâri dolaylarında, iklim koşullarından dolayı tütün ve keten yetiştirilirken, meyve ve sebze yetiştiriciliği çok azdır.[1007]

Kürdistan'da genelde köylerin yanında, önemli büyüklükte tarımın yapıldığı yerler vardır; fakat geri kalan arazilerin çoğu boştur.[1008]Toprak, öküzler tarafından çekilen odundan pulluklarla sürülür. Van tarafında kullanılan pulluklar, eskiden beri kullanılan biri diğerinden büyük iki tekerlekli sekiz öküze bağlı şekildedir.[1009] Süleymaniye'de ise toprak iki öküzlü pulluklar tarafından sürülür.[1010] Normalde ürünler bire beş ve on arası verir, bire on beş çok muazzam hasattır. Toprağın nadasa bırakılması çok tercih edilmez bunun yerine, buğday ve arpa, aynı zemine dönüşümlü olarak ekilir.[1011] Zohab'da ürünlerin bire on vermesi çok iyi olarak değerlendirilir.[1012] Bingöl'de ise ürünlerin bire on iki verdiği söylenir.[1013]

5.1.1.1. Pamuk, Tütün ve Tahıllar

Karasal ikliminden dolayı buğday ve arpa, Kürdistan'ın birçok yöresinde yetiştirilir. Buğday ve arpadan sonra ise en çok yetiştirilen ürün pamuktur. Yoğun pamuk yetiştiriciliğinin birçok nedeni sıralanabilir. İlk ve hayati olarak bahsedilmesi gereken elverişli toprak ve iklim koşulları, sonrasında ise bu ürünün temel ihtiyaç

[1007] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.160-161.
[1008] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.70.
[1009] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.61.
[1010] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.133.
[1011] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.134.
[1012] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.27.
[1013] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.347.

malzemelerini elde etmede kullanılması, ayrıca şehirlerde bulunan dokuma tezgahlarında dokunması sonucu elde edilen ekonomik kazançtır. Fakir halk, bazen elbiseye para verebilecek durumda olmadığından ürettiği pamuğu eğirerek elde ettiği kaba kumaştan kendine elbise üretmiştir. Ayrıca, aktarılanlara göre özellikle Urfa, Diyarbekir ve Van'da bir çok dokuma tezgahı vardır. Bitlis de üretilen kumaşların boyanmasıyla ünlüdür. Pamuğun yoğun olarak ekildiği bölgeler Siirt-Diyarbekir arasındaki geniş ova,[1014] Kilis civarı[1015] ve Süleymaniye [1016] olarak aktarılmıştır.

Mısır da Kürdistan coğrafyasının farklı yerlerinde ekilen ürünlerdendir. Siirt-Diyarbekir arası,[1017] Süleymaniye, Amediye[1018] ve Adilcevaz'da mısır yetiştirildiği aktarılmıştır. Süleymaniye'de bahar aylarında ekilen "bahara" adlı bir mısır türü de vardır.[1019] Adilcevaz da ekilen ise çok kalitelidir.[1020]

Kürdistan'da yetiştirilen ve çokça tüketilen bir diğer ürün tütündür. Genel olarak seyahatnamelere bakıldığında, tütünün çok tüketildiğini söylenebilir, çünkü hemen hemen tüm seyahatnameler yemeklerden sonra onlara sunulan ya da içilen kalunlardan bahsederler. Tütünün yoğun olarak yetiştirildiği bölgelere bakarsak Hakkâri, [1021] Urmiye, Berwarî Vadisi [1022] ve Amediye [1023] arasında kalan alanı görürüz. Urmiye'nin etrafındaki tütün tarlaları meşhurdur, burada yetiştirilen tütünün bir kısmı İstanbul'a gönderilir.[1024] Birbirine yakın bu şehirler dışında, Muş'ta da ciddi bir tütün ticareti vardır, hatta tütün Muş ticaretinin en önemli ürünüdür.[1025] Ayrıca, Süleymaniye dolayları da tütün ekiminin yapıldığı bir diğer yerdir.[1026]

Pirinç daha önce zikredilen ürünlere göre, daha az üretilen ve buğdaya göre daha pahalı olduğu için ancak zengin sofralarında ya da üretim yerlerine yakın sofralarda kendine yer bulur. Pirincin alternatifi olarak Kürtler, buğdayın pişirilip

[1014] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.427.
[1015] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, s.105.
[1016] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.66.
[1017] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.427.
[1018] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.113.
[1019] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.134.
[1020] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.153.
[1021] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.160.
[1022] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.166.
[1023] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.113.
[1024] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords…,** s.333.
[1025] Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.446-447.
[1026] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.66.

sonrasında kurutulmasıyla elde edilen bulgur pilavını tüketmişlerdir. Seyyahlara en çok sunulan yemeklerden biri bulgur pilavı/savardır, belki de bu yüzden onlar da bulguru, Kürtlerin temel besin ürünlerinden saymışlardır. Pirincin görece pahalı bir ürün olmasının sebebi, Rawlinson'un Zohab'dayken pirinç üzerine aktardıklarından anlaşılabilir. Onun aktarımlarına göre pirinç ekilen alana, yedi seneye kadar başka bir şey ekilmez. Fakat Zohab'da pirinç ekilebilecek alanın çokluğu, bu açığı kapatır. Ayrıca pirinç üretiminde iş gücü ve reisin kendi malı olarak gördüğü su, daha fazla kullanıldığı için reis, üretilen pirincin üçte ikisini çiftçiden alır. [1027] Pirinç üretiminde şüphesiz, reise verilen pay, vergi uygulamaları vb. uygulamalarda bölgelere göre farklılıklar vardır; fakat kesin olan şudur ki pirinç üretimi daha fazla su ve işgücü gerektirir. Zohab dışında pirinç üretilen diğer yerler arasında Süleymaniye, [1028] Karacadağ, [1029] Siverek, [1030] Berwarî Vadisi [1031] ve Amediye bulunur. Maunsell, Amediye'de üretilen pirincin çok kaliteli olduğu söyler. [1032]

Ekili dikili arazilerin yoğunlaştığı bazı bölgeler vardır. Mesela, Siirt'ten Diyarbekir yakınlarındaki Kian Khoi/Hanköy-Xanika'ya kadarki alan mısır ve pamukla ön plana çıkar.[1033] Bu araziler bugün de aynı konumdadır. Kurtalan'dan Diyarbekir'e kadarki alan tarımsal verimliliğinin olduğu buğday, mercimek, mısır ve pamuk ekili arazilerdir. Verimlilik yönünden ön plana çıkan bir diğer arazi Mardin dolaylarıdır. [1034] Fakat Mardin dolaylarının ne ile ekili olduğu aktarılmamıştır. Seyahatnamelere yansıyan bir diğer verimli bölge Urfa ve Siverek civarlarıdır. Urfa bölgesinin de temel ürünü pamuktur. Ayrıca buğday ve arpa ekili çok geniş arazileri de vardır. [1035]

5.1.1.2. Sebze ve Meyveler

Seyyahlar, Kürdistan'da tahıl, tütün ve pamuk dışında tarım ürünlerinden olan meyve ve sebze üreticiliğine dair de bazı aktarımlarda bulunmuşlardır. Kinneir,

[1027] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.26-28.
[1028] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.66.
[1029] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s., 330.
[1030] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.318.
[1031] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.166.
[1032] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.113.
[1033] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.427.
[1034] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.431.
[1035] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.330.

Kürdistan'da çok fazla marul, salatalık, lahana vb. ürünlerin yetiştirildiğini belirtir.[1036] Genelde şehirler, etraflarındaki köylerle birlikte düşünüldüklerinde kendi meyve ve sebze ihtiyaçlarını karşılayabilir görülürler. Buckingham, Diyarbekir'de her türlü meyve ve yiyeceğin bol ve ucuz olduğunu, buradaki üreticilerin şehirdeki herkesin ihtiyacını karşılayabileceğini belirtmiştir.[1037]

Meyve ve sebze çeşitliliğinin en çok görüldüğü iki şehir Van ve Bitlis'tir. Millingen, bir ya da iki tane dışında İstanbul bostanlarında görülebilecek her türlü meyve ve sebzenin Van'da da bulunduğunu ve yetiştirilen başlıca meyvelerin, elma, armut, kiraz, şeftali, incir, üzüm olduğunu belirtir.[1038] Kinneir de Bitlis ve etrafındaki köylerde dağlardan ve nehirlerden elde edilen su kanallarıyla sulanan birçok bahçenin olduğunu belirtir. Ona göre Bitlis halkı, hidrolikten çok iyi anlar, bazen kemerlerle 5-6 mil uzaktaki bahçelere de suyu ulaştırdıkları görülür. Bu bahçelerde çok fazla, elma, armut, erik ve ceviz ağacı vardır.[1039] Shiel de Bitlis'ten bahsederken, oradaki şeftali, elma, erik, kayısı, üzüm, kavun, salatalık, marul, lahana ve diğer sebzelerin mükemmel durumda olduklarını aktarır.[1040]

Van ve Bitlis dışındada diğer şehir ya da bölgelerde yetiştirilen meyve ve sebzeler hakkında parça parça bilgiler vardır. Hazro'nun pazarları, meyve ve özellikle de beyaz ve kara dutla doludur.[1041] Berwarî Vadisinde, birçok meyve ağacı bulunur [1042] vb. Ayrıca bazı yörelerde bazı meyveler çokça üretilir ya da o yörelerin meşhur meyveleri vardır. Mesela, Siirt bölgesinde çok fazla kavun yetiştirilir. Siirt'in çevresi kavun ve salatalık tarlalarıyla doludur.[1043] Diyarbekir'de bazen bir katır yükü kadar olan büyük karpuzlar çoktur, pazarlarında, aşçıların yemeklerde asid olarak kullandığı çok fazla ravent/ışgın/rimbêz vardır. [1044] Maasirta/Ömerli-Ma'sertê'nin üzümleri meşhur olan çok fazla asma bahçesi vardır. Bu üzümlerden, pekmez, rakı ve şarap yapılır. [1045] Siverek'in etrafında bir çok üzüm bahçesi vardır ve bu

[1036] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.401.
[1037] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.215.
[1038] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.153-154.
[1039] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.394-395.
[1040] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.72-73.
[1041] Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.449.
[1042] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.166.
[1043] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.76.
[1044] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.40.
[1045] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.173-174.

üzümlerden orta kalitede şaraplar üretilir.[1046] Ayrıca yine Musul çevresindeki Kürt köylerinde çok fazla yetiştirilen üzümler köylüler tarafından Musul'da satılır.[1047] Şengal civarındaki incir ağaçları da bölgeye gelen seyyahların dikkatini çekmiştir. Mesela Layard, Şengal civarındaki köyleri gezerken bir çok incir ağacına rastlar.[1048] İncirin çok olması onların incirden tatlılar ve şerbetler yapmalarını sağlamıştır.

5.1.1.3. Tarımsal İşgücü

Seyyahların aktarımlarına göre Kürdistan'da toprağın ekilip biçilmesine dair üç farklı sistemle karşılaşırız. Feodal yöneticiler, sahip oldukları toprakların ekimini ve hasadını yapmazlar. Örneğin, Zohab'da küçük bir toprak parçasının bile reis tarafından ekilip biçilmesi ayıp karşılanırken, Süleymaniye'dekiler ise kendilerini 'eşir-savaşçı olarak gördüklerinden ve kendi bölgelerinin istikrarsızlığından dolayı hasadını yapacaklarına emin olmadıkları toprakları ekmek istemezler. Yöneticiler ya da feodaller farklı şekillerde köylüleri ya da kendilerine tabii olanları, tarlalarda çalıştırırlar.

İşgücü açısından bakıldığında toprağı ekip biçme yöntemlerinden biri, feodal beyin kendine tabi olanlara toprağı işlettirmek ve ürettikleri malın çoğunu almasına dayanır. Kinneir, Siirt'in etrafında verimli toprakları feodal beylere bağlı vassalların işlediğini görmüştür. Vassallar, ağalarına çok bağlı görünürler; çünkü ölüm ve yaşam kendilerini Hz. Nuh'un torunları olarak gören muktedir ağaların iki dudağı arasındadır.[1049] Benzer bir durum Zohab'da da vardır. Rawlinson'un aktardığına göre Zohab, savaşla elde edilen yani Khalişah/Crownland'dır. Burası yıllık bir ücret karşılığında Goran aşireti tarafından işletilir. Aşiret reislerinden biri, kendine tabi olanlara tahılı dağıtır. Ona tabi olanlar toprağı işler. Reis, hasat zamanı, mısırın yarısını, pirincin de üçte ikisini alır. Pirinçten alınan pay daha fazladır; çünkü onun yetiştirilmesinde, işgücüne reisin malı olarak gördüğü suya fazlaca ihtiyaç duyulur.[1050] Siirt ve Zohab'daki benzer uygulamalar kıyaslandığında, Zohab'daki çiftçi, bir

[1046] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.318.
[1047] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.151.
[1048] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.251-255.
[1049] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.410.
[1050] Rawlinson, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros…," s.26.

nebze olsun daha iyi koşullara sahip görünmektedir; çünkü en azından çiftçi, hasattan alacağı miktarı bilmektedir. Siirt'teki çiftçi ise tamamen ağaya bağlı kölevari bir durumda çalışır, yetiştirdiği üründen payına düşeni dahi bilmemektedir.

Süleymaniye'de uygulanan sistem ise Zohab ve Siirt'tekini andırsa da farklıdır. Feodal yöneticiler, yukarıda zikredilen nedenlerden ötürü toprağı kendileri ekmezler. Kendilerine ait toprakları köylülere ektirirler ve onlardan onda birlik bir pay alırlar. Tabi bazen farklı bahaneler uydurarak daha fazlasını aldıkları da olur.[1051]

Diğer bir uygulama da tarlalarda Hristiyan tebaadan insanların çalıştırılmasıdır. Shiel'e göre toprak sahipleri kendi topraklarında çalışkanlıklarından dolayı Müslümanlardan çok Ermenilerin olmasını isterlerdi. Hatta Rusya, Ermenileri bu çalışkanlıklarından ötürü, Osmanlı ve İran'la yaptığı son savaşlarda, Tebriz Erzurum ve yakın yerlerden Gürcistan'a göç etmeye ikna etmiştir. [1052] Bu paylaşımdan da anlaşılacağı üzere farklı bölgelerde Hristiyanların tarlalarda çalıştırıldığı söylenebilir. Farklı yerlerde uygulamaların nasıl olduğu hakkında seyahatnamelerde çokça bilgiye ulaşamadık. Bu konuda ulaştığımız tek bilgi Taylor'un 1862-1863 yılları arasında yaptığı gezide Siirt'in Pervari-Herekol bölgesindeki Nasturi ve Ermenilere ait gözlemleridir. Onun aktarımlarına göre bu bölgedeki çalışkan ve üretken halkın hepsi Nasturi ve Ermeni'dir. Fakat onların durumu hiç de iyi değildir. Yerel reislerin köleleri gibi onlara bağlı olarak çalıştırılırlar. Zer Khurlee/Zêrxûrlî denilen bu çalışanlar ağalar tarafından alınıp satılabilirler. Durumları Rusya'daki serflerinkine benzerdir. Reis onların ürettiklerine el koyabilir. Zêrxûrlîlerin ne kadar kötü bir durumda olduklarını aktarmak için verdiği örnek, gerçekten de onların, çok kötü şartlar altında tamamen meta olarak kullanıldıklarını, sömürüldüklerini açıklar niteliktedir. Bir ağa tarafından başka bir ağanın Zêrxûrlîleri öldürülür, Ağa da öcünü almak için katil ağanın şahsına zarar vermek yerine, onun Zerxûrlîlerini öldürür. [1053]

Bölgesel olarak farklı şekillerde feodal beylere tabi köylülerin, toprağı işletmesi dışında bir diğer tarımsal istihdam uygulaması da harman zamanı

[1051] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.96.
[1052] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.237.
[1053] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.50-51.

biçicilerin, günlük yevmiye ve yiyecek karşılığı çalışmasıdır. Kinneir, Diyarabakır'a yakın Tılmız köyünde günlük 24 para, yemek olarak da ekmek, peynir ve süt karşılığında çalışan işçiler görmüştür.[1054]

5.1.2. Hayvancılık

Hayvancılık, özellikle göçebe Kürtler için en önemli ekonomik uğraştır, denilebilir. Kürdistan'da geniş otlak ve meraların olması, iklim şartlarının da uygun olması, birçok aşiretin hayvancılık yapmasında kolaylaştırıcı etken olmuştur. Aşiretler, günlük temel besin ihtiyaçlarını hayvanlardan sağlar, aynı zamanda göç zamanları güzergâhları üzerindeki yerleşim yerlerine yakın yerlerde konaklar ve oralarda mevsimlik ihtiyaçlarını karşılardı. Onlar mevsimlik ihiyaçları karşılığında sürülerinin bir kısmını ya da sürülerinden elde ettikleri peynir, tereyağı, yün vb. ürünleri verirlerdi. Mesela, Süleymaniye ve Sivas yakınlarındaki Gürün böyle yerlerdir. Süleymaniye'de Bağdatlı tüccarların Ermeni temsilcileri, buraya gelen göçebe aşiretlerin tüm ihtiyaçlarını karşılar ve karşılığında hayvanlarını alırlardı.[1055]Brant'ın aktarımına göre Gürün ticaretinin önemli bir kısmı, bu tarzda yapılan ticaretten oluşmaktaydı. Ankara yakınlarında konaklayan Kürt ve Türkmen aşiretler, birkaç hafta Gürün'de kalır. Şehrin tüccarları onlara ihtiyaç duyacakları malzemeleri sunar, karşılığında sürülerinden elde ettikleri ürünleri alırlardı.[1056]

Hayvan sahipleri sürülerinden elde ettikleri ürünleri sadece civar bölgelerde satmaz, aynı zamanda farklı şehirlere de gönderirlerdi. Kürtler tarafından yetiştirilen sayısız koyun, hem bölgenin yün, tereyağı ihtiyacını karşılar hem de Anadolu, İstanbul ve Suriye'ye gönderilirdi. [1057] Sürülerden elde edilen ürünler dışında, hayvanların kendisinin satılmasından da ciddi bir gelir elde edilirdi. Kürdistan'ın farklı yerlerinde yetiştirilen hayvanlar tüccarlar tarafından alınır, farklı şehirlere gönderilirdi. Bu anlamda aşiretler için Kürdistan'daki önemli merkezlerden biri Cizre'dir. Zozanlara çıkarken ya da germiyanlara inerken aşiretlerin bir kısmı, Dicle'den geçmek için Cizre'yi kullanırdı. Hayvanlarını karşıya geçirenler, bir süre Cizre'de kalır, ürünlerini ve hayvanlarını satarlardı. Cizre yakınlarında beslenen

[1054] Kinneir **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan…,** s.421-422.
[1055] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.286.
[1056] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.213.
[1057] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.154.

Ankara keçisinden elde edilen tiftik, Kayseri ve İstanbullu tüccarlar tarafından alınır, ayrıca keten elbiseler tiftikten yapılan şallar, yün paltolar çok talep edilirdi.[1058] Cizre'de satılan koyunlar Halep, Şam ve Beyrut'a gönderilirdi.[1059]

Seyyahlar, Hakkâri ve Muş'ta da önemli miktarda hayvan satışının yapıldığını aktarmaktadırlar. Hayvan ticaretinin yapıldığı Hakkâri bölgesinde koyun ve keçiler için uygun otlak ve meralar vardır. Orada yetiştirilen koyun ve keçileri satın almak için her yıl gelen hayvan tüccarları, önemli miktarda hayvan sürüleri satın alırlardı.[1060] Muş'ta da benzer durum vardı, çok sayıda at, büyükbaş hayvan ve koyun yetiştirilirdi. Hayvanlar, Kürt aşiretler tarafından satışa çıkarılır ve tüccarlar bunları alıp Suriye ya da İstanbul'a götürerek satarlardı.[1061]

Hayvanların yetiştirilip satılmasının yanında, bazı yerlerde avlanan hayvanlardan da gelir elde edilirdi. Avlanan hayvanlar arasında ilk sırada Van Gölü'nde yakalanan balıklar gelir. Burada avlanan balıklar kurutulup tuzlanarak hem çevredeki yerleşim yerlerine hem İran'a satılır ve bu satışlardan iyi bir gelir elde edilirdi.[1062] Ayrıca Kürdistan'ın yüksek dağ ve arazilerinde yaşayan çok miktarda kokarca, sansar, tilki ve kurt avlanır, kürkleri satılırdı.[1063]

5.1.3. Kerestecilik

Kürdistan dağlarında fazlaca bulunan başta mazı olmak üzere diğer ağaçlardan elde edilen keresteler, Kürt ekonomisinin kaynaklarından biridir. Fakat kerestelerden elde edilen gelirin çoğunun yöneticilerin eline geçtiği söylenebilir. Köylülerin kereste gelirinden faydalanması daha az rastlanan bir durumdur. Layard, Berwarî Vadisinde kerestecilik çok yaygın olduğunu, fakat Abdülsamet Bey'in tekelinde olduğunu, köylülerin keresteleri ona çok cüzi bir fiyata sattığını belirtir.[1064] Başka bir yerde de eskiden kereste ticaretinin Bedirhan Bey ve diğer Kürt

[1058] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.57.
[1059] Maunsell, "Kurdistan", s.87.
[1060] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.160.
[1061] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.352.
[1062] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.142-143.
[1063] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.57.
[1064] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.166.

yöneticilerin elinde olduğunu, ancak son yıllarda köylülerin civarlarındaki kerestelerden faydalanabilmesi için bir kısıtlamanın kalmadığını belirtir. [1065]

Kürdistan dağlarından elde edilen kerestelerin, Avrupa'ya ihraç edildiği birçok kaynak tarafından aktarılır. [1066] Fakat bu ürünlerin ihracatı doğrudan yapılmaz. Aktarılanlara göre belli başlı merkezlerden toplanan keresteler, Kerkük'e, Musul'a, oradan da Halep ve Bağdat üzerinden Avrupa'ya gönderilirdi. Kerestelerin toplandığı bölgelerin başlıcaları, Süleymaniye, [1067] Mardin, [1068] Sine-Halepçe arasındaki dağlar,[1069] Amediye,[1070] Berwarî Vadisi,[1071] ve Bitlis'tir.[1072]

Süleymaniye'de çok fazla mazı kerestesi üretimi yapılırdı. Keresteler Bağdatlı tüccarların şehirde bulunan Ermeni temsilcileri aracılığıyla alınır ve Kerkük'e gönderilirdi. [1073] Mardin'in temel ticareti Halep üzerinden Avrupa'ya gönderilen kerestelere dayanırdı.[1074] Musul'un da en önemli ticari mallarından biri Kürdistan dağlarından oraya gönderilen kerestelerdir. [1075] Kerestelerin gönderilme şekillerinden birinin nehirler aracılığıyla olduğu yansımıştır seyahatnamelere. Örneğin, Sine ve Halepçe arasında kalan Juanroo/Ciwanro ve Delihawar vadilerindeki çınar ağaçları kesilir, sonra temizlenir ve bir iki sene kurumaya bırakılır. Daha sonra sular yükseldiği vakit en yakın istasyona götürülür ve Diala nehrine bırakılır. Adamlar, Bağdat'a kadar keresteleri takip ederler yine de kerestelerin bir kısmı kaybolur bu yüzden Bağdat'ta çınar ağacının keresteleri çok değerlidir ve hep satıcısına iyi bir kar kazandırır.[1076]

[1065] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1066] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s., 49, ve, 79-80; Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36
[1067] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.286.
[1068] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.49.
[1069] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.104.
[1070] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.113.
[1071] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.166.
[1072] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1073] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.142.
[1074] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.49.
[1075] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.79-80.
[1076] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.104.

5.1.4. Kumaş, Deri, İpek, Halı

Kürtlerin gelir kaynakları arasında, kumaş üretimi, kumaş boyama, ipek üretimi ve halı dokumacılığı da yer almaktadır. Şehirlerde birçok dokuma tezgahının varlığı gözlenir. Buckingham'ın aktarımlarına göre Urfa'nın üretim malzemeleri genelde yün ve keten giysilerin baskın olduğu birincil tüketim ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. O, kaldığı hanın bahçesinde, kumaşların boyanmasını görmüş ve boyanan kumaşların daha pahalıya satıldığını belirtmiştir.[1077] Diyarbekir'e da uğrayan Buckingham burada en az 15000 dokuma tezgahı, 500 pamuk baskıcısının olduğunu aktarmıştır.[1078]

Buckingham ve diğer seyyahların aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir tam anlamıyla bir üretim merkezidir. O, yukarıda aktarılanlara ek olarak Diyarbekir'de eyer, ayakkabı vb. ürünler üreten 300 deri üreticisi, 100 demirci, ince seramik kil ve amberden ağızlık yapanların yanında, sadece işlemeli tütün çubuğu sapı üreten 150 kişinin bulunduğunu belirtir.[1079] Brant, Bağdat ve Hindistan'la yoğun bir ticarete sahip Diyarbekir'de sayısız dokuma tezgahının olduğunu ve Halep'le ticareti yoluyla da Avrupalı ürünleri aldığını yazmaktadır.[1080] Taylor, Kürdistan Eyaleti'nin ekonomik durumundan bahsederken, Diyarbekir'de üretilen meşhur ipeklerin, ucuzluk ve sağlamlığından dolayı Diyarbekir ve Karadeniz arasında kalan her yerde çokça rağbet gördüğünü aktarır.[1081] Badger de aynı şekilde burada üretilen ipeklerin tüm Kürdistan'a gönderildiğini yazmıştır.[1082]

Antep ve Kilis de yoğun olarak kumaş üretiminin yapıldığı yerlerdendi. Her ikisinde de kırmızı ve sarıya boyalı deri, yün ve pamuk üretimi yapılırdı. Buralarda üretilen ürünler, hem Toros dağlarının eşiğinde kurulan köylerin ihtiyacını karşılamada kullanılır, hem de Halep'e ihraç edilirdi. Halep'ten dönüşte ise satılan mallara karşılık İngiltere ve Fransa malları alınır, hem şehrin ihtiyaçları için kullanılır hem de diğer şehirlere gönderilirdi.[1083] Antep ve Kilis'teki kadar yoğun

[1077] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.83-84.
[1078] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.215.
[1079] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.215.
[1080] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.209-210.
[1081] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.57.
[1082] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.41.
[1083] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, s.105-106.

olmasa da Van'da da kumaş üreticiliğinin yaygın olduğu söylenebilir. İran'dan Van'a getirilen pamukları dokuyan 500 tezgah vardır. Burada dokunan kumaşlar boyanmak için Bitlis'e gönderilir, Bitlis'te boyanan kumaşların bir kısmı tekrar Van'a gönderilirdi.[1084]

Bitlis kumaş üretiminin yanı sıra, kumaş boyamasıyla özellikle kırmızıya boyadığı kumaşlarıyla çok ünlüdür. Şirvan, Garzan ve Hoy'dan getirilen pamuklar, Bitlis'te işlenir ve dağlardan toplanan bitkilerden elde edilen renklerle[1085] boyanır. [1086] Bird bu kumaşların renginin kırmızı ya da koyu maviye boyandıktan sonra ihraç edildiğini belirtir. [1087] Layard ise Bitlis'te boyanan kumaşların, Doğubeyazıt'tan Süleymaniye'ye kadar kadın erkek tüm Kürtler tarafından beğenilen donuk koyu kırmızı, parlak sarı ve siyah renkte olduklarını aktarır.[1088]

Seyyahlar, kumaş, deri ve ipek üretimi dışında Kürtlerin dokudukları halılardan da bahsetmişlerdir. Zengin ve yumuşak şekilde işlenen halılar çok talep edilen değerli ürünlerdir.[1089] Bunlar rengarenk dokunurlar.[1090] Halıların, hem yerleşik hem de göçebe Kürtler tarafından dokunduğu söylenebilir. Bazı seyyahlar, çadırlarda dokunan halılardan bahsederken, bazıları da yerleşim yerlerinde dokunanlardan bahsetmişlerdir. Özellikle Kirmanşah bölgesinin temel üretiminin halı olduğu söylenir. [1091] Layard, Bitlis civarında dokunan halıların çadırlarda dokunduğu görüşündedir.[1092] Millingen, Başkale'de yaşayan Yahudilerden bahsederken onların Kürtlerle birlikte yaylalara çıktıklarını ve onlardan İran ve Avrupa malları karşılığında, dokudukları halıları ve hayvanlarının derileri vb. ürünleri aldıklarını belirtir.[1093] Bird'ün Hamedan yakınlarındaki Geokahaz/Cokahaz köyünden aktardığı bir anekdot ise halı dokumacılığına farklı bir açıdan bakılmasını sağlar. Sohbet ettiği bir kadın ona, köylerinin beş ay boyunca karla kaplı kaldığını, o nedenle, o aylarda

[1084] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.396.
[1085] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1086] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.383.
[1087] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.351.
[1088] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1089] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1090] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.206.
[1091] Bigham, **A Ride through Western Asia,** s.186.
[1092] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1093] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.268.

daha çok halı dokumayla meşgul olduklarını söylemiştir.[1094] Bu bakımdan bakıldığında halı hem bir meşgale, hem de gelir kapısıdır.

5.1.5. Madencilik ve Tuz Yatakları

Kürtler, maden cevherleri bakımından zengin bir coğrafyada yaşamaktaydı. Madenlerin bir kısmını kendileri bir kısmını da devlet görevlileri işletirdi. Devlet görevlilerinin işlettiği madenlerde Kürtler, işçi olarak çalışırdı. Kendilerinin işlettiği madenler ise daha çok Hakkâri bölgesinde yer alan madenlerdir. Kendi işlettikleri madenden dış dünyanın haberinin olmasını istemezdi; çünkü bundan haberdar olan yabancılar bunlara el koymaya çalışacak potansiyel kişilerin öncüleri olarak görülürlerdi. Bu nedenle bu madenlerden daha çok kendi tüketimleri için faydalanırlardı.

Seyahatnamelerde hem Kürtlerin kendi işlettiği hem de işçi olarak çalıştığı madenlerden söz edilmektedir. Söz edilen madenler ve bunlara dair bilgiler şu şekildedir. Keban ilçesi gümüş madenleriyle ünlüdür, orada birçok gümüş madeni bulunur.[1095] Şehirde biri Rum diğeri de Alman ve Macarlara ait iki eritme ocağı var. Keban'ın yerlileri tarafından işlenen fırında da gümüş ve kurşun birbirinden ayrılıp İstanbul'a gönderilir. Tüm bunlar Frenk bir müfettişin denetiminde yapılır.[1096] Ergani, çok fazla bakır cevherlerine sahiptir. Oradaki halkın çoğu, etraftaki bakır madenlerinde çalışır. Buradaki metaller yerli tüccarlar tarafından alınıp Tokat rafinerisine götürülür. Metallerin eritilmesi ve ayrıştırılması için dağlardan odun toplanır. Etraftaki odunlar tükenmiş vaziyettedir. Yakacak getirmek için nerdeyse yedi günlük yola çıkılması gerekir.[1097]

Hakkâri bölgesinde bulunan Tiyari dağlarında, özellikle Lizan yüksekliklerinde ve Berwarî vadisinde, demir, kurşun, bakır madenleri ve diğer mineraller bolca bulunur. Kürtler ve Nasturiler silahlarını, tarım aletlerini, tüfek mermilerini bu cevherlerle yaparlar.[1098] Bu bölgedeki madenler yeterince işlenmezler, çünkü Kürt ve Nasturiler kendi demirlerine çok fazla değer biçer ve

[1094] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.192.
[1095] Ainsworth, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** c.1, s.362.
[1096] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.32-33.
[1097] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.36.
[1098] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.223-224.

kıskanırlar. İşlenen demiri de sadece kendi ihtiyaçları için kullanırlar. Ayrıca onlar zeki bir milletin bu madenlerden haberdar olması durumunda bu madenleri onların elinden çıkaracaklarını düşünürler.[1099]

Keban, Ergani ve Hakkâri dolayları dışında da çıkarılan cevherler vardır; fakat seyahatnamelerde bunların yeri hakkında bilgi yoktur. Çıkarılan bu cevherlerin varlığını Burnaby ve bir Türk arasında geçen sohbetten anlarız. Türk, Burnaby'le sohbetinde ona, Kürtlerin dağlarında çok fazla kükürt, potasyum nitrat ve kömür bulunduğunu, onların bunları kullanarak devletin satışına izin verdiği baruttan çok daha kaliteli bir barut ürettiklerini söylemiştir.[1100]

19. yüzyılda, tuzun ticarette önemli bir yeri vardı. Özellikle hayvancılık yapanlar için tuzun değeri daha fazlaydı. Millingen, tuz ve tütüne getirilen verginin Kürdistan ve Ermenistan ticaretini felç ettiğini belirtir. Onun hesabına göre Kürt ve Arap aşiretlerin en az en az kırk milyon olduğu düşünülen koyunu vardır. Her bir koyunun yılda üç okka tuz tükettiği düşünüldüğünde ve buna büyükbaş hayvanların da ihtiyacı eklendiğinde yüz yirmi milyon okkadan fazla tuz ihtiyacı vardır.[1101] Seyahatnamelerde Kürtlerin yaptığı tuz ticaretine ilişkin iki bilgi vardır. İlki Şirvan'da çıkarılan tuzdur, ki Shiel oradan Bitlis'e katır kervanlarıyla tuz gönderildiğini görmüştür. İkincisi ise Orta Anadolu'da yaşayan Kürtlerin, Aksaray civarındaki birçok tuz gölünü kiralamış olduklarına dair bilgidir.[1102]

5.1.6. Pazarlar

Pazarlar, üreticiler tarafından üretilen ürünlerin satıldığı ve kendi diğer ihtiyaçlarının karşılandığı genelde şehirlerde kurulan yerlerdir. Kürtler, ürünlerini genelde kurulan pazarlarda satmıştır. Seyyahların aktardıklarından belli başlı büyük Kürt şehirlerindeki pazarlar hakkında bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Buckingham'ın aktardıklarına göre açık olduğu saatlerde çok kalabalık olan Diyarbekir pazarlarında, ihtiyaç duyulan tüm ürünleri bulmak mümkündür. Burada üretilip satılan ürünler arasında ipek, müslin şal, rengarenk Fas derisi, demirci yapımı

[1099] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.216.
[1100] Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, c.1, s.342.
[1101] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.158.
[1102] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.181.

madeni eşyalar, altın ve gümüş iplerle süslü, müslinle kaplı yasemin dalından tütün çubuğu/kalun bulunmaktadır. [1103] Urfa'da bol ürün barındıran ve çeşitli üretim malzemelerine göre ayrılmış pazarlar bulunur. Ayakkabı pazarı ve kumaş pazarı bunlardandır. Özellikle kumaş, pamuk ve parça kumaşların satıldığı pazar, Kahire, Şam ve Halep'inkine eşdeğerdir.[1104]

Diyarbekir ve Urfa dışında Bitlis, Kars ve Mahabad'ın kendi civarlarındaki bölgeler için önemli pazarlar olduğu aktarılmıştır seyahatnamelerde. Layard'ın belirttiğine göre Bitlis'teki pazarlar genelde çok kalabalıktır, Kürdistan'ın bu bölgesinin ticaretinin büyük kısmı, burdan yürütülür. Kereste, bal, ağda/mum, yün, halı ve kumaş gibi ürünler buradan dışarıya ihraç edilir. Genelde Erzurumlu ve Musullu tüccarlar Bitlis'teki pazarlardan ürün alıp başka bölgelere satmaya götürürler.[1105]

Abbott'un aktardığına göre Kars, sınır bölgesi olması dolayısıyla canlı bir ticarete sahiptir. Gürcistan ve Erivan'da üretilen ürünlerin Osmanlı pazarına, Erzurum ve yakın civarda üretilenlerin ise Rusya'ya aktarıldığı bir kavşaktır. Genelde civar bölgelerde ve Kars'ta üretilen çok miktarda buğday ve arpa satılır, karşılığında Rusya'da üretilen mallar alınır.[1106]

Bird'ün aktarımlarına göre Mahabad, İran Kürdistanı'nın başkentidir. Rusya, Fransa ve çevredeki Kürtlerle yapılan büyük ticaretin de merkezidir. Et, tahıl ve bakliyat pazarı oldukça canlıdır. Burada yaşayan Ermeni ve Yahudiler şehrin ticaretinde özellikle altın ve gümüş süsleme işinde etkindirler. [1107]

[1103] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.215.
[1104] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.80.
[1105] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.36.
[1106] Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", s.211.
[1107] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.207.

Şekil 18: Zohab Pazarı[1108]

5.1.7. Kervanlar ve Kelekler

19. yüzyıl İngiliz seyyahlarının gözlemlerine dayanarak köylerde, şehirlerde ya da dağlarda üretilenlerin, pazarlara ya da farklı şehirlere kervan ve keleklerle gönderildiği anlaşılır. Kervanların daha çok tercih edildiğini söylemek mümkündür. Dicle ve Fırat vadilerine yakın yerlerde üretilenlerin, Bağdat ve Basra gibi şehirlere gönderilmesi gerektiğinde ise daha çok kelekler tercih edilmiştir. Kereste ticareti yapıldığında ise bazen kerestelerin bir şeye yüklenmesine ihtiyaç duyulmaz, sular yükseldiği zaman nehirlere bırakılır, takip edilir ve ulaştırılması gereken yerlere ulaştırılmaları sağlanırdı.[1109]

200-300 yüklü hayvandan oluşan kervanlar küçük sayılır, bazen kervanların 1000'den fazla hayvandan oluşturulduğu olurdu.[1110] Genelde şehirler arasında yürütülen alışverişler, kervanlar sayesinde mümkün olurdu. Kervanların konaklaması için istisnasız her Kürdistan şehrinde büyük küçük han ya da kervansarayın olduğu birçok seyyah tarafından belirtilmiştir. Bunların bazıları malını o şehirde satmak için gelen kervanlara hizmet verirken bir kısmı da şehri transit geçip başka şehirlere mal taşıyan kervanlar için tasarlanmıştır. Buckingham, Urfa'da Han Koolah Oghlee/Kuloğlu Hanı adlı kervansarayın sadece şehirde konaklamaları için kervanlara hizmet verdiğini belirtir.[1111] Bazen satışların bir kısmının bu handa

[1108] Buckingham, **Travels in Assyria, Media, and Persia…**, s.45.
[1109] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.104.
[1110] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.73.
[1111] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.53-54.

yapıldığı da olurdu. Örneğin, Ainsworth, Rewandiz'da bir handa konaklarken, Musullu tüccarların İngiliz ve Fransız ürünleri getirip karşılığında kereste, kök boya, tütün ve sığır aldıklarına şahitlik eder. Hatta bu ticari yoğunluk yüzünden şehirden geç ayrılmak zorunda kalır.[1112]

Rich'in Süleymaniye'nin kervan ticaretine yönelik verdiği bilgiler kervanların, o zamanlar şehirler için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Süleymaniye özelinde verilen ve kısmen başka şehirlerin de kervan ticaretine yönelik bilgiler içeren bu örnek, farklı büyük Kürt şehirlerinin de kervan ticaretine dair tahminler oluşturulabilmesine olanak verir. Rich'in aktardığı bilgiler şu şekildedir:

Süleymaniye-Tebriz Kervanı: Süleymaniye'den her ay bir kervan Tebriz'e gider. Oradan ham ipek ve ipek kumaşlar getirir. Ham ipekler, Bağdat'a gönderilir, kumaşlar da Kürdistan'da kullanılır. Süleymaniye'den gidişte ise Bağdat'tan getirilen hurma, kahve ve diğer şeyler götürülür.

Süleymaniye-Erzurum Kervanı: Yılda en az bir kervan Süleymaniye'den Erzurum'a gider. Hurma, kahve vb. ürünleri oraya taşıyan kervan dönüşte demir, bakır ve katır getirir. Süleymaniye'deki tüm iyi katırlar Erzurum'dan getirilmiştir.

Süleymaniye-Hamedan-Sine Kervanı: Ayda bir defa buralardan Süleymaniye'ye küçük bir kervan gelir buralardan saf yağ, bal, kurutulmuş meyveler ve Kazvin'den çelik getirilir.

Süleymaniye-Kerkük Kervanı: Süleymaniye ve Kerkük arasında sürekli gidip gelen kervanlar vardır. Kerkük'ten Süleymaniye'ye bot, ayakkabı, kaba yün kumaş getirilir, ve Kerkük'e baklagil, bal, mazı, sumak, meyve, pirinç, saf yağ, pamuk, koyun ve sığır gönderilir.

Süleymaniye-Musul Kervanı: Süleymaniye ve Musul arasında da düzenli bir ticaret vardır. Musul'dan Süleymaniye'ye bot, ayakkabı, basma kumaş ayrıca Şam ve Diyarbekir'den getirilen ürünler gönderilir. Süleymaniye'den Musul'a da mazı keresteleri gönderilir.

[1112] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.324.

Süleymaniye-Bağdat Kervanı: Süleymaniye ve Bağdat arasında yoğun bir ticaret vardır. Bağdat'tan hurma, kahve, Hint ve Avrupa ürünleri ve kıyafetleri getirilir. Oraya baklagil, tütün, peynir, yağ, sumak, akasya zamkı/reçine, donyağı ve sabun gönderilir.[1113] Mignan, Süleymaniye ve Bağdat arasındaki ticaretin Bağdatlı tüccarların Süleymaniye'de yaşayan Ermeni temsilcileri aracılığıyla gerçekleştirildiğini belirtir. [1114] Rich'in belirttiği Süleymaniye'nin kervan güzergâhlarına ayrıca daha sonra Fraser'ın karşılaştığı Süleymaniye-Mahabad Kervanı da eklenebilir. Fraser, yolda Mahabad'a kereste, tereyağı, arzun vb. ürünler taşıyan, en az 50 silahlı Kürt tarafından korunan büyük bir kervanla karşılaşmıştır.[1115]

Ayrıntıları verilen Süleymaniye'nin kervanları dışında seyyahlar, Van'dan Khoy'a buğday taşıyan, [1116] Şirvandan Bitlis'e tuz taşıyan,[1117] Siirt'e tütün ve buğday taşıyan,[1118] Khoy'dan Erzurum ve Trabzon'a giden[1119] kervanlarla karşılaşmışlardır.

Şekil 19: Kervan[1120]

[1113] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.305-306.
[1114] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.286.
[1115] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.135.
[1116] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.59.
[1117] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.74.
[1118] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.75.
[1119] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.73.
[1120] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.39.

Yukarıda kervanlar dışında keleklerle de ürünlerin taşındığı belirtilmişti. Kelekler, bazen kervanların nehirleri geçmesi için onları karşıdan karşıya geçirmek için de kullanılırdı. Buckingham Musul'dan dönerken Zap nehri kıyısındaki bir geçitte, Kelek adlı bir Yezidi köyünün olduğunu ve karşıya geçmek için kullanılan keleklerin onlar tarafından işletildiğini belirtir.[1121] Heude da Büyük Zap'ı bir grup Yezidi tarafından kullanılan şişme hayvan postlarıyla destekli keleklerle geçtiklerini aktarır.[1122] Muhtemelen her iki seyyahın anlattığı yer aynıdır.

Millingen, Fırat üzerinde karşıdan karşıya geçmek için hem insanları, hem de tüm kervanları karşıya geçiren bir kelek istasyonuna gitmiştir. Oradayken keleklerden bahseder. Onun anlattığına göre, onların bindiği kelek, 50 hayvan dersinin şişirilmesi ve üzerine kurulan etrafı çitli hasır bir platformdan oluşur. Kervan tacirleri, keleklerle karşıya geçerken nargile içerler. Daha büyük keleklerde ise güneşten korunmak için kulübeler vardır. Dicle ve Fırat'ın aşağı kesimlerinde kullanılan kelekler ise daha büyük 100-200 adet şişirilmiş deridendirler.[1123]

Maunsell, Cizre'den Bağdat ve Musul'a, yün ve buğdayın 150-200 derinin şişirilmesi ile elde edilen sallar/kelekler aracılığıyla yapıldığını belirtir. Onun aktardığına göre, Cizre'de mallarını keleklere yükleyen tüccarlar, Musul ve Bağdat'ta malını teslim ettikten sonra derilerin havalarını indirir, katırlara yükler ve karayolu ile geri dönerlerdi.[1124]

[1121] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.320.
[1122] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.214.
[1123] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.78-79.
[1124] Maunsell, "Kurdistan", s.88.

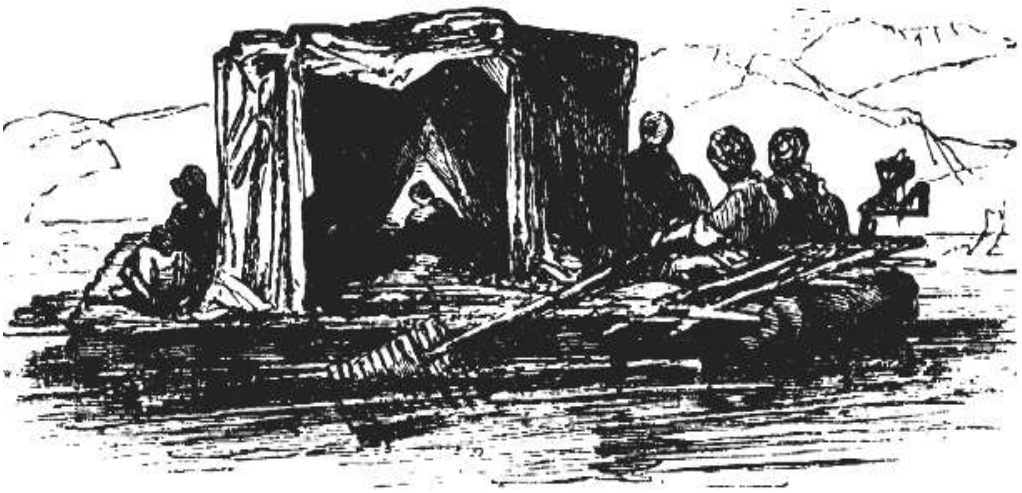

A Kellek, or Raft of Skins, on the Tigris.

Şekil 20: Kelek[1125]

5.2. EKONOMİK İŞLEYİŞİ BOZAN HUSUSLAR

5.2.1. Vergiler

19. yüzyıl İngiliz seyahatnamelerine yansıyan vergilere dair bilgiler incelendiğinde, halkın vergiler karşısında zor duruma düştüğü görülür. Kürdistan coğrafyasında toplanan ya da toplanmaya çalışılan vergilerin özellikle 19. yüzyıla kadar çok önemsenmediği, merkeziyetçiliğin uygulanmaya başlanmak istenmesiyle vergi uygulamalarının sıkılaştırıldığı sezilir. Hem Osmanlı, hem İran kontrolünde yaşayan Kürtler için durum benzerdir. Fraser, 1834 senesinde Mahabad ve Serdeşt'te halkın, atalarının özgürce yaşadığı ve vergi ödemediği topraklarda yönetime tabi olmaktan ve vergi ödemekten muzdarip olduklarını belirtir. Ayrıca onun aktardığına göre, toplanan vergilerin düzenlenmesinde halkın durumunun dikkate alınmadığı sezilir. 1831'de yaşanan vebadan dolayı halkın yarısı ölmüştür; fakat kalanların ödemesi gereken toplam vergi aynıdır. Halk iki katı çalışıp daha fazla vergi vermek

[1125] Layard, **Nineveh and Babylon-A Narrative of Second Expedition to Assyria During 1849-1850-1851**, s.261.

zorunda kalmıştır. Bundan dolayı çok kötü durumdalardır.[1126] Serdeşt'te halk ayrıca yol üstünde olmalarından dolayı Soorsaut/Sürsat[1127] denilen bir vergi de ödemek zorundalardır. [1128] Brant, 1838'de Kulp'a bağlı Nerjik köyünde Hacı Zilal Ağa'nın misafiri olmuştur. Hacı Zilal Ağa Osmanlı'ya karşı isyan eden ağalardandır. Brant, ona neden isyan ettiğini sorduğunda, Hacı Zilal Ağa, kendisinin ve atalarının bir paşaya bağlı olmadığını ve vergi ödemediğini, fakat durumun neden değiştiğini, neden onları bir paşaya bağlayıp onlardan vergi talep edildiğini anlamadığını ve isyan ettiğini belirtmiştir.[1129]

Seyahatnamelerden elde edilen verilerle vergilerin halka çok ağır geldiği ve bu vergilerin ödenemeyecek kadar çok olduğu anlaşılır. Ödeyemeyeceği kadar ağır vergiler yüklenen halk, vergisini ödeyemediği için isyancı gibi görülür ve askeri müdahaleye maruz kalırdı. Badger Diyarbekir'den ayrılıp Mardin'e giderken yolda Xanika Jorê/ Yukarı Konak köyünde misafir olur. Orada köylülerle geçen sohbetinde vergilerin onların hayatını, nasıl kötü bir hale getirdiğini ve onları tarımsal yerleşik hayattan göçebe hayata geçmek zorunda bıraktığını yansıtır. Ona göre Kürt köylüsü, Türk baskısından çok şikayetçidir. Badger, onlara ırkdaşlarının neden bu kadar isyan ettiklerini sorduğunda, verdikleri cevap şu şekildedir: "*Ne yapabiliriz? Eğer aşağılara ovalara inersek, kendimize yapılar inşa ederiz, asma bahçeleri ekeriz, buğday ve arpa ekeriz, kıraç toprağı süreriz sonra birçok verginin altında eziliriz, alın terimiz bize hiç bir fayda sağlamaz, alın terimizin hakkını alamayız. Fakir ve acınası halimiz devam eder ve en olmadık zulümlere maruz kalırız. Açgözlü efendilerimizin taleplerini karşılamada yetersiz kalmamız, bizi suçlu kılar. İntikam olarak köylerimiz yakılır, tüm tarım aletlerimiz elimizden alınır, insanlarımızın bazısı öldürülür, bazısı esir olarak götülür. Peki, sonra bize ne kalır? Evlerimizi terk eder ve bizden daha az baskı altında olan dağlardaki kardeşlerimize sığınırız; fakat orada bile her yıl keklikler gibi avlanırız. Bu da bizim nasibimiz ama Allah kerimdir*." 40 hanelik bu köyden yıllık vergi olarak 120 lira toplamışlardı ve şimdi de 6 lira daha istiyorlardı. Köylüler, ek vergiyi ödeyecek güçlerinin olmadığını, bu yüzden

[1126] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.111-112.
[1127] Savaşa giden ordunun güzergahı üzerindeki köylerden yemek toplaması ya da buna karşılık para alması. Bkz, Bekir Sıtkı Baykal, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2000, s.138.
[1128] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.131.
[1129] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.356.

veremeyeceklerini, hali hazırda bazı köylülerin, köyü terkettiğini ve bazılarının da dağlara çıkmak için köyü terk etmek üzere olduklarını bildirmişlerdir.[1130]

Köylülerden ödeyemeyecekleri kadar vergi talep edilmesi, başka yerlerde de dikkat çekmektedir. Forbes, Bukrah adlı Yezidi köyüne, yanında Başika'dan birlikte geldikleri Şeyh Ali ile vardıklarında, köyün reisi Amnu'yu büyük sıkıntı içerisinde görür. Çünkü 5 kilometre ötedeki köyde oturan müsellimin, onlardan talep ettiği vergi, köylülerin verebileceği miktarın üzerinde bir meblağdır. Onlar da bu kararı protesto ederek belirlenen vergiyi ödeyemeyeceklerini belirtmişlerdir. Bir sonraki gün, Diyarbekir Valisi Hafız Paşa'nın vekili olan Mardin Valisi Mirza Paşa'nın kavası, vergileri toplamak için köye gelir. Reisin evinde gece yarısına kadar yapılan toplantı sonucunda kavası para vermeden gönderirler.[1131] Forbes, bu durum sonucunda ne olduğunu aktarmamıştır. Bundan dolayı sonrasında ne yaşandığını bilemeyiz. Forbes'in aktardığı duruma benzer bir olayı Badger de anlatmıştır. Badger'in aktardığına göre Musul valisi İnce Bayraktar Mehmet Paşa, Yezidilerden ödeyemeyecekleri kadar çok vergi talep eder. Yezidiler, güçlerini aşan vergiyi ödeyemeceklerini belirtir. Bunun üzerine İnce Bayraktar Mehmet Paşa Yezidilerin üzerine sefer düzenler ve yüzlerce Yezidiyi katleder, büyük bir kısmının kulaklarını keserek Musul kapılarına asar.[1132]

Vergilerle ilgili halkın çok kötü cezalandırıldığı başka örnekler de vardır. Örneğin, Mardin'in merkezi köylerinden birinin kahyası olan Rammo/Remo, topladığı salyane vergisinin yarısını çalar. Paşa gaspçıyı, parayı kendine alanı cezalandırmak yerine Kürtlerden eksik kısmın tamamlanmasını ister. Buna gücü olmayan ve ödeyemeyecek olan köylülerin üzerine Arnavut askerler gönderilir, karşı koyan tüm köyler yağmalanır, 150 kadar Kürt öldürülür.[1133] Layard, Tiyari ile Berwarî arasında bulunan Ourmeli/Örmeli köyünde halkın vergi toplayıcısı olan subaşının kötü muamelesinden ve açgözlülüğünden şikayetçi olduğunu ve şikayetlerini Paşa'ya sunacak bir delegasyon oluşturduklarını öğrenir. Daha sonra vergi toplayıcısıyla karşılaşır, vergi toplayıcısının, ona kendi haksız uygulamalarını

[1130] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.46-47.
[1131] Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.413.
[1132] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.74-75.
[1133] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.49.

haklı çıkarmak için anlattıkları, bir anlamda Kürtlerin maruz kaldığı haksızlıklarının temelinde yatan sebeplerden birini de açıklar. Vergi toplayıcısının ona anlattıklarına göre Kürtler Müslüman değildir ve inançsızlardan bile daha tehlikelidirler, katil ve hırsızdırlar. Eğer malları çoğalırsa, azarlar tehlike arz ederler, bu nedenle mallarının azaltılması gerekir.[1134] Hani'ye devlet tarafından atanan yönetici Şerif Bey'in de görüşü aynı doğrultudaydı. Çok zenginleşen kişiler, önceki beyler gibi itaatten vazgeçip başkaldırabilirlerdi.[1135]

Vergi toplayıcılarının zulümlerine maruz kalan sadece Kürtler değildi. Yukarıda Mardin bölgesinde Kürtlere uygulanan zalimane bir durumdan bahsedilmişti. Mardin yakınlarında bulunan Hristiyan köyü olan Ain Werdeh'e giden vergi toplayıcıları, vergileri topladıktan sonra hiç bir neden göstermeden bir kısmını tutuklamaları gerektiğini belirtirler. Bunun üzerine uzaklaşan biri vurulur, sonra bir diğeri, bir diğeri daha. Parry, Mardin'de iken bu olayda 9 torun, 6 oğul ve 5 kardeşini kaybeden bir yaşlı tarafından ziyaret edilir. Yaşlı adam, artık o kadar isyankardır ki Parry'e: "*Beni, sizin Hristiyan kraliçenizi görmeye götür; neden bizim Hristiyan bir kraliçemiz yok? Tanrı bizi Müslümanların arasında duyamıyor; O, bizi unutmamış olsa, böyle şeyler olur muydu? Tanrıya şükür! Fakat keşke Hristiyan bir kraliçe görseydim.*[1136] diye serzenişte bulunur.

Halkın ödemek zorunda bırakıldıkları vergilerden biri de salyanelerdir. Seyahatnamelerde anlatılan salyaneler ise neredeyse sürekli olarak yöneticilerin keyfi taleplerinden oluşmaktadır. Paşalık için paşa tarafından belirlenen miktar, nahiyeler arasında bölüştürülür, nahiyelerde yaşayan dini liderler de bu meblağları köylere bölüştürürler, köylerde de köyün yöneticisi tarafından da köyün sakinlerine bölünür. Miktar, Paşanın isteğine ve o yılki şartlara göre değişir. [1137] Salyanenin senede birkaç defa toplandığı da görülür. Bazı yerler, salyaneden muaf olur. Salyaneden muaf yerlerden, sadece öşür vergisi toplanır. Onlar salyane yerine

[1134] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.225-226.
[1135] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.362-363.
[1136] Parry, **Six Months in a Syrian Monestry**, s.167-168.
[1137] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.342-343.

yolcuları ağırlamakla mükelleftirler. Tabi bu ağırlama mecburiyeti de en az salyane kadar masraflıdır. Hınıs'ta uygulanan vergi bu şekildedir.[1138]

Salyanelerin nasıl belirlendiğine ve niye toplandıklarına dair birkaç örnek seyahatnamelerde yer almaktadır. Brant'ın aktarımına göre Hani yöneticisi Şerif Bey, mütesellim olarak atanabilmek için bir sarraftan yüklü miktarda borç almıştır ve yetkililere dağıtmıştır. Bu borcunu ödemek için bir salyane ilan edecek ve borcu halktan toplayacaktır.[1139] Bird'ün Kirmanşah'ta anlattığı bir vergilendirme aynen akla salyane ve Hani'deki uygulanma biçimini getirir. Atandığı için Şah'a 30000 Toman ödeyen yönetici, bir an önce halktan toplayabileceği en fazla vergiyi toplama gayreti içerisindedir. Çünkü her an Şah tarafından azledilebilir. Yöneticilerin bu aç gözlülüğü ve daha önce yaşanan veba ve kıtlıktan dolayı halkın bir kısmı, başka yerlere göç etmiş bir kısmı ölmüştür. Kirmanşah'ın geriye kalan nüfusu neredeyse dörtte üç oranında azalmıştır. [1140] Özünde devlet için toplanması gereken vergiler yöneticiler için toplanmış ve halkı gittikçe yoksullaştırmış, halkın zenginleşmesine izin vermemiştir. Süleymaniye Paşalarının kendilerine bağlı aşiretlerden vergi toplama yöntemleri de salyanelerin toplanma yöntemine benzer. Örneğin, eğer Paşa, Caflardan para ya da asker talep ederse, Caf beyi bunu tire beyleri arasında paylaştırır tireh beyleri de bunu kendi alt birimlerindeki yöneticilere paylaştırır.[1141]

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğunda yeni düzenlemelerle yeni vergilerin alınmaya başlandığı görülmektedir. Millingen, daha önce aşar vergisi ve hayvan başı 60 para'dan oluşan vergilere ek olarak artık tuz ve tütünden de vergi alınmaya başlandığını belirtir. Özellikle tuzdan alınan vergi Kürdistan'da ticareti felç edecek noktaya getirmiştir. Öyle ki İran'da 1 paraya satılan tuzun okkası Osmanlı'da 20 para'ya satılmaktadır. Her hayvanın, senede 3 okka tuz tükettiği ve düşünüldüğünde, bu verginin, hayvan başına alınan vergiyi iki katına çıkardığı görülür.[1142]

[1138] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.354.
[1139] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.362-363.
[1140] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.1, s.101-102.
[1141] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.123-124.
[1142] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.157-158.

Vergi toplayıcılarının, göçebelerin çadırgahlarında onlardan vergi toplamaları çok kolay olmazdı. Bundan dolayı, aşiretlerin mevsimsel göç yollarındaki bazı mecburi noktalarda onlardan vergi tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir. Maunsell'in aktardığına göre Şengal tarafından gelip Van taraflarındaki yaylalara çıkmak isteyen aşiretlerin Dicle'nin karşı tarafına geçmesi gerekirdi. Hayvanlarla bu geçişi ancak Cizre'de gerçekleştirebilirlerdi. O yüzden devlet yetkililerinin hayvan başına hesapladıkları ve halka çok gelen vergileri tahsil ettikleri noktalardan biri Cizre'deki köprübaşlarıydı.[1143] Aynı uygulama Musul'daki köprübaşında da uygulanmaktaydı.[1144]

5.2.2. Sosyal ve Ekonomik Refahın Yıkıcısı Olarak İsyan ve Savaşlar

19. yüzyıl, Kürtleri, bir sonraki yüzyılda meydana gelecek büyük değişimlere hazırlayan sancılı bir gebelik süreci gibi görülebilir. İmparatorlukların yıkılmaya başlayıp yerini yavaş yavaş ulus-devletlere bırakmaya başladığı bu yüzyıl, aynı zamanda imparatorlukların buna engel olmak amacıyla aldıkları önlemleri de beraberinde getirmişti. Bu önlemler arasında çok uluslu imparatorlukların merkezileşme politikaları da vardı. Bu yüzyıla kadar yarı-bağımsız şekilde varlığını sürdüren Kürtlerin çoğu, bu yüzyılda Osmanlı ya da İran İmparatorluklarına bağlı hale gelmişlerdi. Tabi bu süreç öyle birden gerçekleşmemiş, isyan, savaş ve seferler birbiri ardına gelmişti.[1145] Ülkelerin kendi iç politikaları ve kendi sınırlarında yaşayan Kürtlerle savaşları dışında birbirleriyle olan savaşları, Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı savaşları da Kürtlerin yaşadıkları bölgelere yakın yerlerde yaşandığı için yine Kürt coğrafyası üzerinde yıkıcı etkilere neden olmuştu.

19. yüzyılda Kürt yerleşkelerinin yaşadığı ilk büyük yıkım 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında yaşanmıştır. Fraser, 1830'lu yılların başında savaştan dolayı çoğu yapısı yıkılmış ve nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmiş yerleşim birimlerini ziyaret etmiş ve karşılaştığı yerler hakkında gözlemlerini aktarmıştır. Onun aktardıklarına göre savaştan önce abad ve ticari bir merkez olan Erzurum,

[1143] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.160.
[1144] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.130.
[1145] Tezin idari yapı kısmında seyahatnamelere yansıdığı kadarıyla isyan ve savaşların idari yapı üzerindeki etkisine değinilmişti. Bundan dolayı bu başlık altında tekrara düşmememek adına isyan ve savaşların daha çok ekonomik boyutları üzerinde durulacaktır.

işgalden sonra neredeyse yarısı yıkık bir şehre dönüşmüştür. General Paskevitch/Paskeviç'in emirleri ve yönlendirmesiyle Rusya'ya göçen 90000'in üstündeki Ermeni'nin 7000'i, Erzurum Ermenisidir. [1146] Doğubeyazıt'ta çoğu Ermenilerden kalma birçok yıkık ev vardır,[1147] yüz evin sadece birinde insanlar yaşıyordur, sadece buradan 10000 Ermeni Rusya'ya göçmüş, şehir neredeyse insansızlaştırılmıştır, o daha önce hiç bu kadar yıkık bir yerle karşılaşmadığını belirtmiştir.[1148] Fraser'ın Doğubeyazıt'ta karşılaştığı bir aşiret reisi, savaştan önce 18 köye sahip olduğunu, ama artık sadece 8 köyünün olduğunu ve onların da nüfusunun yarı yarıya azaldığını söylemiştir.[1149]

Fraser'dan sonra gelen seyyahlar da yine bölgenin insansızlaşması ve virane yapısına dair gözlemlerini aktarmışlardır. Rus işgalinden sonra yıkık bir kente dönüşen Erzurum'un, 1927'de 130000 olan nüfusu şimdi 15000 civarına gerilemiştir.[1150] Kars'taki çoğu ev savaş nedeniyle yıkıntı halindedir,[1151] işgal öncesi orada 6000-8000 arası aile yaşamakta iken sonrasında sadece 1500-2000 arası aile kalmıştır, neredeyse tüm Ermeniler Rusya'ya göçmüştür. Bazı köylerde, hiç insan kalmamıştır.[1152] Ardahan'da aynı şekilde savaş öncesi 300 ev varken, savaş sonrası sadece 70 aile kalmıştır. [1153] Hasankale'de ise yaşayan sadece 30-40 aile kalmıştır.[1154]

Savaştan sonra köylerini terk edenler, sadece Ermeniler değildi. Savaştan sonra köylerini terk eden Kürtler de olmuştu.[1155] Ayrıca Ermenilerden boşalan bazı köylere de Kürtler yerleşmişti. [1156] Savaş esnasında, bölgenin çiftçi ve zanaatkarlarının önemli bir kısmının aralarında bulunduğu Ermenilerin, Ruslarla çekilmesi, Erzurum-Ağrı arasındaki üretimin düşmesine ve tarlaların işlenmemesine yol açmıştı. Onlardan boşalan köylere Kürtlerin yerleşmesi ise Rusya'da

[1146] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s.254-255.
[1147] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s 282-283.
[1148] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s 313-314.
[1149] Fraser, **A Winter's Journey…,** c.1, s 306.
[1150] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.201.
[1151] Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, c.1, s.193.
[1152] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.189.
[1153] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.188-189.
[1154] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.200.
[1155] Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon…,** c.1, s.18
[1156] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.36; Pollington, "Notes on A J.ourney from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.445.

tutunamayıp geri dönen Ermenilerle Kürtler arasında ileride yaşanacak anlaşmazlık sebeplerinden biri olacaktı.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, Kürtler açısından sadece şehirlerin yıkılıp, coğrafyanın insansızlaştığı bir savaş olmamıştır. Kürtler bu savaşın her iki tarafında da yer alıp birbirlerine karşı düşman saflarda savaşmışlardır. Örneğin, Muş paşası 10000 askeriyle Osmanlı tarafında yer alırken, Erivan Kürtlerinden Hüseyin Ağa 3000 süvarisiyle Rusya tarafında savaşmıştır.[1157] General Paskeviç, Erzurum'a ilerlerken bazı Kürtlerden Erzurum'u alırsa, onu destekleyecekleri sözünü alırken,[1158] Erzurumlu Kürtler, Osmanlı'nın yanında yer almıştı.[1159] Hınıs'ta Kürtler Rus ordularına karşı giriştikleri savaşta büyük kayıplar vermiş;[1160] fakat şehirlerini geri almayı başarmışlardı.[1161]

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra, bu defa Kürdistan'ın daha güney tarafları, bir isyan ve isyanın bastırılması sonucunda şehirlerin yıkılmasına şahitlik etmiştir. 1834 yılında Rewandizlı Mehmed Paşa'nın başlattığı isyan, ilk başlarda başarılı sonuçlar almış, ilk defa o kadar geniş topraklar bir Kürt Miri'nin yönetimi altına girmiştir. Fakat daha sonraları Osmanlı, birçok cepheden Mehmed Paşa'nın fethettiği yerlere saldırmış ve sonunda Mehmed Paşa teslim olmuştur. Şüphesiz bu süreç birçok insanın ölümüne sebebiyet vermiş, görece kurulu sosyal ve ekonomik refahın yerini, bir müddet sürecek kargaşalı günlere bırakmıştır. İsyan esnasında ele geçirilen Cizre'nin, Osmanlı tarafından geri alınmasından sonra Cizre'de bulunan Shiel'in yazdıkları, Cizre'nin nasıl tahrip olduğunu göstermektedir. Shiel tarafından aktarılan Cizre'nin hali, diğer şehirlerin de, o günlerde yaşamış olduğu muhtemel durumun özeti gibidir. Shiel Cizre'yle ilgili yazdıkları şu şekildedir: *Şehir, tam bir harabeydi, nerdeyse tümü yıkıntı idi ve biz uzun araştırma sonucunda ancak günümüzü geçirecek bir harabe bulabildik. Birkaç yüz sefil asker dışında hiç kimse*

[1157] W. Monteith, **Kars and Erzeroum: with the campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829; andan account of the conquests of Russia beyond the Caucasus from the time of Peter theGreat to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople,** Longman, Brown, Green, and Longman, London, 1856, s.220-221.
[1158] Monteith, **Kars and Erzeroum…,** s.263-264.
[1159] R. A. Chesney, **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East**, Redfield, New York, 1854, s.210.
[1160] Monteith, **Kars and Erzeroum…,** s.288.
[1161] Chesney, **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829…, s.**211.

yoktu ortalıkta. Veba, kolera ve savaş, bu şehri harab etmişti. Ne yöneticiden ne de pazardan atlarımız için arpa, saman ya da ot ve kendimiz için de ekmek, çıra ya da başka bir şey bulabildik. Yönetici, Botan Nehri'nin öte yanını yağmalamak üzere bazı askerleri hazırlamakla meşguldü. Cizre, Botan bölgesinin merkeziydi, son yıllarda Mir, Sultana ne vergi verdi ne de onun otoritesini kabul etti. Reşid Paşa, onun merkezini ele geçirdi ve şimdi o, dağlarda isyanını sürdürmekte ve onlar da Cizre'deki endişeden bağımsız değil. Bu yüzden pişman olmamakla birlikte Van'dayken o bölgeye gitmeye karar vermiştim. Şehirde ilerlerken bir biriyle bağlantılı üç el silah sesi duyduk. Bunlar, Bağdat Paşası Ali'nin Erbil'i almasının kutlamasıydı.[1162]

Seyahatnamelere yansıyan savaş ve isyanların yıkıcı etkilerinden bir kısmı Reşit Paşa ve sonrasında Hafız Paşa'nın 1830'lu yılların ikinci yarısında, Kürdistan'ın farklı bölgelerine düzenledikleri seferler, ayrıca Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusunun Mısırlı Ali Paşaya bağlı orduyla karşı karşıya geldiği Nizip Savaşı esnasında yaşanmıştır. Brant'ın aktardığına göre Reşit Paşa'nın Kulp, Lice, Hani ve Hazro civarlarına yönelttiği sefer sonucu bölge, ağır tahribata uğramıştır. [1163]

Nizip yakınlarında yaşayan Kürtlerin, Nizip Savaşı'ndan dolayı, büyük zorluklar çekmiş olduğu seyahatnamelere yansımıştır. O zamanlar bölgede seyahat etmekte olan Ainsworth, bölgede askerlerin karargah kurmasından dolayı yiyecek ihtiyacının çok arttığını ve bunu karşılayacak güce sahip olmayan halkın, kıtlık yaşadığını aktarır. Öyleki onlar, Besni'de bir ekmek için İngiltere'de bir ekmeğe ödediklerinin yedi buçuk katını ödeyerek ancak bir ekmek elde edebilmişlerdir.[1164] Adıyaman civarında karşılaştıkları bir çiftlikte insanlar, haftalardır ekmek yiyemediklerini söylemişlerdir.[1165] Benzer durumlar Birecik'te de yaşanmıştır.[1166] Kürtlerin bir kısmı, bu savaşa, Osmanlı tarafında katılmış, ön cephelerde yer almış ilk çarpışmalara onlar girmiştir. [1167] Nizip savaşında yenilen Hafız Paşa ve askerleri dağılarak geri çekildiklerinde ise, daha önce Hafız Paşa'nın saldırılarına maruz kalan

[1162] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.87.
[1163] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.356-361.
[1164] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.265.
[1165] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.267.
[1166] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.288.
[1167] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.315, ve 341.

Kürtler, ondan ve askerlerinden öclerini alabilmek için bir çok yerde onlara, pusu kurmuş ve büyük zararlar verdirtmiştir.[1168] Hatta, Hafız Paşa, bu pusuların birinden kılpayı kurtulmuştur. [1169]

Tozer, Nizip ve Adıyaman çevresindeki savaşlardan dolayı yaşanan kıtlığın bir benzerinin, Harput civarında yaşandığını aktarmıştır. Onun aktarımına göre Osmanlılar Dersim üzerine 20000 asker göndermiştir. Bir taraftan 20000 askerin ihtiyaçları, diğer taraftan savaşın başlamasıyla Dersimlilerin Hristiyan köyleri yağmalaması sonucu Harput'ta kıtlık başlamıştır. [1170]

Yezdinşer Bey İsyanı'nda Kürtlerin maruz kaldığı bazı eziyetler Sandwith'in seyahatnamesinde aktarılmıştır. Bu isyan esnasında Kavaklı Mehmed Paşa, Musul ve Cizre arasındaki tüm bölgeyi yağmalamıştır.[1171]

19. yüzyılda yaşanan son Kürt isyanı olan Şeyh Ubeydullah İsyanı sonucunda da Urmiye, Serdeşt, Mahabad, Rewandiz ve civar bölgeler tahrip edilmiştir. İsyandan bir sene sonra bölgeyi gezen Gerard, birçok yerleşkenin yakıldığını, şehirlerde yaşayan insan sayısının azaldığını, insanların malına el konulduğunu ve kılıçtan geçirildiğini aktarmıştır. Onun aktarımlarına göre isyandan önce 1200 ev olan Mahabad'ın üçte biri boşalmıştır.[1172] Serdeşt yakılmış ve oraya bir Fars garnizonu inşa edilmiştir.[1173] Mahabad ve Rewandiz arasındaki köylülerin ona anlattığına göre de çoğunun malına el konulmuş, birçok köy yakılmış birçok kişi kılıçtan geçirilmiştir.[1174]

Yukarıda aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere isyan ve savaşlar, sadece kağıt üzerinde yazıldığı gibi idari yapıda gerçekleşen değişikliklere yol açmamıştır. Savaşın olduğu yerlerde yaşayan halk öldürülmüş, yaralanmış, malı talan edilmiş, köyü yakılmış, aç kalmış, göç etmek zorunda kalmış ve geriye uzun yıllar yeri dolmayacak maddi manevi yoksunluklar kalmıştır.

[1168] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.358.
[1169] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.360.
[1170] Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.233-234.
[1171] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.212-214.
[1172] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.22.
[1173] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.35.
[1174] Gerard, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** s.21-22.

5.2.3. Salgın ve Çekirgeler

İnsanların huzur ve refahı sadece insan eliyle bozulmamıştır. Bazı durumlarda doğal sebepler de kurulu dengenin bozulmasına yol açmıştır. İncelenilen yüzyıla dair seyahatnamelerde çok fazla ayrıntılı olmamakla beraber bazı yerlerde yaşanan salgın, deprem ya da çekirge istilalarından bahsedilmiştir. Bu yüzyılda seyahatnamelere yansıyan ve Kürtleri en çok etkileyen salgınlardan biri, 1831 yılında yaşanan ve Bağdat'tan Kirmanşah'a, Kürdistan'ın önemli bir kısmını içine alan ve Mazenderan, Esterabad, Gilan ve Reşt'e kadarki alanda etkili olan ve çok fazla insanın ölümüne yol açan vebadır. [1175]

1831 yılında yaşanan vebadan bahseden ve vebadan kısa bir süre sonra bölgeyi ziyaret eden Fraser, sadece vebanın etkisiyle değil yaşanan diğer bazı olumsuzlukların da eklenmesiyle birlikte oluşan yıkım ve bozgundan söz etmiştir. Kürdistan'ın kuzeyinde Osmanlı-Rus savaşından muzdarip halk, Kürdistan'ın güneyinde Rewandizlı Mehmed Paşa'nın isyanı, İran istilası, kardeşler arası taht kavgası ve vebadan, muzdariptir. Uşnu'da nüfusun büyük bir kısmı vebadan ölmüş, büyük bir kısmı da Kaçar zulmünden kaçmıştır.[1176] Öncesinde özgürce ve vergi ödemeden yaşayan Mahabad'daki Kürtler özgürlüklerinin büyük bir kısmını kaybedip vergi öder duruma düşmüşler, yaşanan vebadan dolayı halkın yarısının ölmesi ve vergi miktarının sabit kalmasıyla, halk daha fazla vergi ödemek zorunda kalmış ve bunun sonucunda fakirleşmiştir. [1177] Mahabad'daki durumun benzeri Serdeşt'te de mevcuttur.[1178] Diğer sebeplerin de etkisiyle vebadan en çok etkilenen şehir belki de Süleymaniye olmuştur. Fraser, Süleymaniye'ye girdiği zaman tenha, ıssız, ölümün yüzündeki bakışları andıran ve görüntüsü acı veren bir şehirle karşılaştığını belirtir. Sebebini sorduğunda üç yıl önceki vebanın her şeyi mahvettiğini, kalanları da Pers ordusunun mahvettiğini ve yol üstündeki köylerin tümünü de harabeye çevirdiğini söylerler.[1179] Halk neredeyse altına serecek halıdan mahrumdur ve Fraser'a sunacak bir şeyleri yoktur.[1180] Yaşanan olumsuzluklardan

[1175] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.251.
[1176] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.92.
[1177] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.111-112.
[1178] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.131.
[1179] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s. 146.
[1180] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.149.

sonra bölgenin büyük bir kısmı, insansızlaşmış ve insanlar daha az sıkıntı çekeceklerini düşündükleri Kirmanşah, Rewandiz, Musul ve diğer yerlere göç etmiştir.[1181]

Fraser dışında onun kadar ayrıntılı olmazsa da başka seyyahlar, bu yüzyılda yaşanan doğal olumsuzluklardan bahsetmişlerdir. 1836 senesinde bir seyahat gerçekleştiren Shiel, Altınköprü'nün veba ve kıtlıktan dolayı nüfusunun bir kısmını kaybettiğini,[1182] Kerkük'ün de dünyanın bu bölgesindeki diğer şehirler gibi veba, kıtlık ve koleradan dolayı neredeyse tümünün yıkık durumda olduğunu aktarmıştır.[1183]

Yukarıda bahsedilen salgın dışında Diyarbekir'de yüzyılın son çeyreğinin ilk senelerinde de, sık sık tekrarlanan tifüs vakalarından dolayı kötü zamanlar yaşanmıştır. Barkley, 1878 senesinin sonlarına doğru Diyarbekir'e vardığında, sokaklarda neredeyse kimsenin olmadığını, mukimlerinin bir kısmının sık tekrarlanan tifüsten dolayı öldüğünü ya da başka yerlere göç ettiklerini yazmıştır.[1184]

Yaşamı olumsuz etkileyen vakalardan biri de çekirge istilalarıdır. Özellikle tarımsal alanlara giren çekirge sürüleri, o seneki hasadı, neredeyse yok edecek kadar zarar verir. 1866 yılında Mardin bölgesindeki İncirli köyünden geçen Taylor, köylülerin 6 yıl boyunca çekirge istilasına maruz kaldığını, bundan dolayı temel ihtiyaç malzemelerinin dahi kalmadığını ve sadece darı ekmeği yiyerek beslendiklerini belirtmiştir. Derik'te ise halk, kötü yönetim ve çekirgeler yüzünden çareyi şehri terk etmekte görmüşlerdir. Bundan dolayı, bir zamanlar 500'den fazla ailenin yaşadığı Derik'te, 150'den daha az aile kalmıştır. [1185]

5.2.4. Talan

Daha önceki kısımda, seyahatnamelere göre 19. yüzyıl Kürt ekonomisinin, iki eksende değerlendirileceği belirtilmişti. Bunlar artı değer oluşturan ekonomik gelirlerin elde edilmesini sağlayan faaliyetler ve ekonomik durumu tahrip edici

[1181] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.177.
[1182] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.99.
[1183] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.100.
[1184] Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, s.272.
[1185] Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan", s.356.

faaliyetlerdi. Tam bu noktada talan konusu değerlendirecek olursa, bu konu her iki yönden de ele alınabilir. Bir taraftan talanla gelir elde edildiği gerçeği yatarken, diğer tarafta talandan dolayı hazıra alışıp ekip biçmeme, üretici vasfını yitirme, üreticilerin nasılsa yağmalanacak korkusuyla daha az üretmeye meyletmesi, ayrıca "her zaman bahar olmaz" misali yağmalayanların bazen de yağmalandığı gerçeği vardır. Örneğin, Barkley, Diyarbekir civarında halkın yağma korkusundan topraklarını ekmediğini gözlemlemiştir.[1186]

"Talan" eski zamanlardan incelenilen yüzyılı kapsayacak zamanlara kadar Kürt toplumunda, olumsuz bir ahlaki norm olarak değerlendirilmemiştir. Şeref Han, Kürtlerin son derece onurlu ve aşırı derecede gururlu olduklarını, başkalarının verdikleriyle sürdürecek değersiz bir hayat elde etmek uğruna, namertlere avuç açmamak, kimsenin önünde eğilmemek için dağlarda ve ovalarda açıkça yol kestiklerini ve açıkça yol kesmeyi yiğitliklerinden hırsızlık yapmaya ve aniden saldırmaya tercih ettiklerini belirtir.[1187] Heverkan aşiretinden Haco'nun oğlu Cemil, Bruinessen'e aşiretin tarihi hakkında bilgi verirken, aşiret reisinin sık sık adamlarıyla silahlanıp komşu köylere saldırıp buldukları tüm hayvanları aldıklarını, bunun aşireti üzerinde üstünlük sağlamasının bir yöntemi olduğunu söylediğinde, Bruinessen "*Çaldıklarını mı söylüyorsun*?" diye sorar. Cemil, ona hırsızlık ve talanın ayrı şeyler olduğunu, hırsızlığın gece gizlice yapıldığını, talanın ise açıkça yapıldığını, talancının herkese meydan okuyarak, onlara en büyük ve en güçlü olduğunu göstererek yaptığını anlatır.[1188] Yani talan esasen kötü bir faaliyetten ziyade onurlu, gururlu ve yiğitçe bir davranış olarak toplumsal normda kendine yer bulmuştu. Belki de bu yüzden Hatay civarında Kürtlerle karşılaşan Griffiths, Kürtlerin kendi tarihleriyle olağanüstü bir şekilde övünen asil bir ırk olmalarına rağmen, Arabistan'ın en azılı yağmacıları olmalarına[1189] ve buldukları her fırsatta yağma yapmalarına şaşırmıştı.[1190]

Dilşa Deniz, Dersim'de gerçekleşen talanların ekonomi-politiğini, antropolojik bir yaklaşımla incelediği makalesinde, Dersim'de talanı gerçekleştiren

[1186] Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, s.280.
[1187] Şeref Han, **Şerefname**, c.1, s.20.
[1188] Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.166.
[1189] Griffiths, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** s.316.
[1190] Griffiths, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** s.315-316.

kişilerin aşiretin normal kişileri olup bazen talan için silahlanıp bir araya gelen, işleri bitince evlerine giden ve normal hayatlarına devam eden kişiler olarak değerlendirip onların, bu anlamda klasik eşkıyalardan ayrıldıklarını belirtmiştir.[1191] Onun Dersim talancıları[1192] için söylediği büyük bir oranda 19. yüzyıl Kürt talancıları için de geçerlidir.

1841 yılında İran ve Kürdistan'ın büyük bir kısmını gezen Fowler, Kürtler için talanı, onların yaşamlarını sürdürebilmeleri için bir zorunluluk olarak değerlendirir. Ona göre, bundan dolayı bir başkasının malını almak onlara doğal gelir ve her yabancı doğal bir ödül olarak görülür. Yağma fırsatı çok tekrarlanmadığı için özellikle kervan yağmalarında hiddetli ve acımasız olurlar.[1193] Seyahatnamesinin ilerleyen sayfalarında ise talanın Kürtlerin en büyük eğlencesi, elementi olduğunu söyler.[1194] Hatta kim olduklarını belirtmediği bazı yazarlara göre Kürtler talanın nasıl yapılacağını öğretmek amacıyla okullar dahi kurmuşlar, bu okullarda adam öldürme ve yağmacılığın iyi meziyetler olduğunu öğretmişlerdir.[1195] Fowler'ın özellikle talan öğretmek üzere okullar kurulması, adam öldürmenin iyi meziyetler olarak öğretilmesi konusunda yazdıkları gerçeklikten uzak durmaktadır. Seyahatnamelerde ve diğer kaynaklarda, onun bu konuda söylediklerini destekleyecek başka bilgilere rastlanmamaktadır.

Fowler gibi Millingen de yağmayı, Kürtlerin hayatta kalabilmeleri için bir zorunluluk olarak değerlendirir ve Kürt talanları hakkında kendi gözlemlerini aktarır. Ona göre yağmacılık, Rusya'da yaşayan Kırgızların hayatta kalmaları için bir zorunluluk olarak görülür, aynı şekilde bu Kürtler için de geçerlidir. Yağmalarda amaç mal elde etmek olduğundan kan dökmek ve adam öldürmekten kaçınılır. Kürdistan'da yağmacılığın iki şekli vardır. İlki kervanlara, yolculara, diğeri yerleşim yerlerine yönelik talanlardır. Kendilerine saldırılmadan Kürdistan'dan geçmenin çok

[1191] Dilşa Deniz, "Dersim'in Ekonomi Politiği İçinde Talanın Yeri: Antropolojik Bir Yaklaşım",**Dört Dağa Sığmayan Kent- Dersim Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar**, (71-111), Patika, İstanbul 2013.

[1192] Seyahatnamelerde Dersimli Kürtlerin gerçekleştirdikleri talanlardan sadece Barkley ve Tozer söz etmiştir. İkisinin de belirttiği ortak nokta, onların kendi dağlarına kimsenin girmesine izin vermedikleri ve bazen komşu köyleri talan ettikleridir. Bu nedenle seyyahlara göre Dersim'de talanın yaygınlık derecesi tam olarak aktarılamaz. Bkz., Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, s.233-234; Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia,** s. 277.

[1193] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.2, s.18.

[1194] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.2, s.26.

[1195] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.2, s.27.

zor olduğunu bilen kervanlar, bundan korunmak için güzergâhları üzerinde bulunan reislere, karlarının bir kısmını vererek bu saldırılardan korunurlar. [1196]

Seyahatnamelerde doğrudan bahsedilmezse de talan vb. olayların otorite ve istikrarla alakalı olduğu sezilir. Kürdistan'da otoriter yöneticilerin başta oldukları zamanlarda talan vb. olayların ortadan kalkmış olduğu ya da çok azaldığı sezilir. Yine görece otoritenin elinin uzanamadığı alanlarda da daha fazla talan olayının yaşandığı söylenebilir. Nitekim, talanın daha çok sınır bölgelerinde veyahut merkezi otoritenin az ulaştığı bölgelerde yaşanması da bu durumla ilgilidir.

Kürdistan'da talanın en az yaşandığı vakitler, Rewandizlı Mehmed Paşa'nın yönetim dönemi ve Baban Mirliği yöneticisi Abdurrahman Paşa zamanları olarak yansımıştır seyahatnamelere. Özellikle Mehmed Paşa'nın otoriter yönetimi, katı ve şaşmaz adalet anlayışı sayesinde, onun zamanında hükmettiği tüm alanlarda kimse bir başkasının malına el uzatamamıştır. Aksini yapanlar kim olursa olsun cezalandırılmıştır. [1197] Abdurrahman Paşa zamanıyla ilgili de rehberi Fraser'a, Abdurrahman Paşa'dan sonra kardeşler arasında başlayan taht kavgalarından sonra hiçbir hükümdarın tahtta üç sene üst üste oturmadığını ve oluşan kargaşa ortamının bölgenin mahfına sebep olduğunu söylemiştir. Abdurrahman Paşa zamanında ise bu böyle değilmiş. Bir kişi, kolunda bilezikler, boynunda mücevherlerle Paşalığın bir ucundan diğer ucuna rahatsız edilmeden gidebilirmiş. [1198]

Talan olaylarının azaldığı ve yöneticinin Kürt olmadığı bir örnek de vardır. Brant, Reşit Paşa'nın Diyarbekir'de otoritesini kurmadan önce Bağdat'la ticaretin kesildiğini, Halep'le azaldığını, dokuma tezgahlarının sadece yarısının işletildiğini, halkın keder içinde meşgalesiz oturduğunu ve çevre köylerin boşaldığını aktarır. O zamanlar kimse, yağma korkusundan surların dışına çıkamaz, çıkanlar da mecburen kervanlarla çıkarmış.[1199]

Seyahatnamelerde farklı bölgelerde ve farklı şekillerde Kürtlerin yağmacılık faaliyetlerinden dolayı cezalandırıldığı örnekler vardır. Bunlardan yağma faaliyetlerinin tamamen cezasız kalmadığını, yakalananların ağır şekilde

[1196] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.241-242.
[1197] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.63-37.
[1198] Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia…,** c.1, s.180.
[1199] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.209-210.

cezalandırıldıklarını anlarız. Bu cezalardan biri, Muş ovasındaki Nokh/Nox adlı köyde yaşanmıştır. Ainsworth, Muş ovasında daha birkaç gün önce Muş Paşası tarafından viran edilen, yakılan ve hala yanmaya devam eden bir köyden geçer. Nox adlı bu köyün yakılmasının sebebi, bu köydekilerin sadece etraftaki köyleri talan etmesi değil, aynı zamanda paşalığın emrine uymamasıdır. Ainsworth'a göre bu ceza çok barbarcadır ve çözüm değildir. Suçlular ve onların yanında bazen de masumlar zarar görür. Suçunu çekmek için başka yere gider ve böylece Osmanlı'ya duyulan ebedi düşmanlık sürer.[1200] Bir diğer örnekte bir Kürt, Orta Anadolu'da Çankırı yakınlarında yağmadan dolayı kazık cezasına çarptırılmıştır. [1201] Bu örnekler dışında Morier de Erzurum Seraskeri İbrahim Paşa'nın, yakaladığı yağmacıları öldürüp başlarını tuzlayarak sarayın kapısında sergilenmesi için İstanbul'a gönderdiğini aktarır.[1202]

Seyahatnamelere yansıyan talan olayları ya da talana dair değerlendirmeler incelendiğinde talan olaylarının Osmanlı-İran sınır bölgesinde, Nusaybin-Musul arasında ve Orta Anadolu'da daha yoğun yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bundan dolayı bölgelerin ayrı ayrı değerlendirilmesinin daha doğru olacağını düşünülmüştür. Tabi bu ayrım Kürdistan'ın diğer bölgelerinde talanın yaşanmadığı iddiasını taşımamaktadır.

5.2.4.1. İran-Osmanlı Sınırı

Osmanlı-İran sınırındaki yerlerde, eski zamanlardan beri sürekli hem kervan hem de köyler talan edilmiştir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Osmanlı-İran sınırında yaşayan Pinyanişi aşiretinin, İran tarafındaki köyleri talan edip 17000 koyuna el koyduklarını yazar. Pinyanişilerin talanda elde ettiklerinin iade edilmesi için İran Şahı, İpşir Paşa'ya mektup gönderir, lakin İpşir Paşa bunu önemsemez. Bunun üzerine İran tarafından Pinyanişilere saldırı düzenlenir. 40000 koyunlarına el konulur. Olayın çözülmesi için Evliya Çelebi elçi atanır ve yanında Pinyanişi aşireti

[1200] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.380-381.
[1201] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.118.
[1202] Morier, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor…, s.**400.

temsilcileri ve Osmanlı görevlileriyle İran'a gider. En sonunda anlaşırlar Pinyanişilerin koyunlarını ve adamlarını geri alıp dönerler.[1203]

Evliya Çelebi'nin eserini yazdığı 1650'lerden 19. yüzyıla kadar Osmanlı-İran sınırında karşılıklı talanların olduğu söylenebilir. Fowler, Osmanlı-İran sınırında yaşayan göçebe Kürt aşiretlerin her iki tarafın da otoritesini kabul etmediklerini belirtir.[1204] Sınırda gerçekleşen talanlar, genelde iki türlü olurdu. İlki sınırın farklı tarafındaki Kürt aşiretlerinin birinin, sınırın diğer tarafındaki köyü talan edip ve tekrar kendi sınırına çekilmesi şeklinde, ikincisi ise, bir Kürt aşiretinin, sınırın diğer tarafındaki kervanları talan edip kendi sınırlarına çekilmesi şeklindeydi. Rich'e göre sınırın iki tarafında da aynı ırktan insanlar olmasına rağmen, onlar talanlarında birbirlerine karşı çok merhametli davranmamışlardır.[1205] Sözgelimi, Shiel, Han Abdal ve Han Mahmud'un sınırın öte tarafında Kürtlerin yaşadığı Kotur köyüne, bir ay boyunca el koyup tüm tahıllarını ellerinden aldıklarını belirtmiştir.[1206] Yerleşim yerlerine yönelik talanların, Kürtler tarafından Kürtlere yönelik değil Kürtler tarafından diğer halklara yönelik olduğu durumlar da vardır. Bird, hem İran tarafının hem Osmanlı tarafının, karşı taraftan Kürt aşiretlerin kendi tebaaları olan Nasturilere yönelik saldırılarından bahsetmişlerdir.[1207]

Daha yüzyılın başlarında sınırdan geçen İngiliz diplomat Morier, sınırlardaki durum hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre, "*Kürdistan, bir kısmı Türk bir kısmı Pers devletine bağlı Mirler tarafından yönetilir. Geri kalanlar ise sözde bağımlıdırlar; isteklerine göre bir gücün topraklarından diğerine gider gelirler ve bu durum onları göçebe ve yağmacı bir hayata yönlendirir."*[1208] Sınır bölgelerinde yaşayanlar o bölgelerdeki ihmalkarlıktan ötürü sefalet içerisindedirler. Sınırların kötü belirlenmiş olması da bu ihmalkarlığın sebeplerindendir.[1209] Daha sonra bölgeyi gezen Fowler da muhtemelen Morier'in seyahatnamesinin etkisiyle

[1203]Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** s.370-435.
[1204] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.1, s.277.
[1205] Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan…,** c.1, s.174.
[1206] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.57-58.
[1207] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.241, 241 dipnot.
[1208] Morier, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor…,** s.157.
[1209] Morier, James, **A journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years1808 and 1809,** Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London 1812, s.304.

benzer değerlendirmelerde bulunmuştur.[1210] Lady Sheil de İran ve Osmanlı sınırlarında yaşayan Hayderanlı, Zilan, Milan ve Celalî Kürtleri'nin oradan geçen kervanları ve yolcuları bazen de köyleri yağmaladıklarını ve cezadan kurtulmak için de duruma göre bazen Osmanlı'ya bazen İran'a bağlılıklarını deklare ettiklerini belirtir. Ona göre bu talanlardan dolayı zengin su kaynaklarına sahip ova, güvensizdir ve sefalet içerisindedir.[1211]

Sınır bölgesinde yaşanan talanlar, bir süre sonra iki ülke arasında ciddi sorunların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Hatta en son başa çıkılamayan bir sorun haline gelen bu durumun çözülmesi için iki ülkenin ayrıca İngiltere ve Rusya'nın temsilcilerinin olduğu bir sınır belirleme komisyonu oluşturulmuştur. Sınır belirleme komisyonunun kurulmasına giden süreci hazırlayan bazı olaylar şunlardır: Hamilton'un aktardığına göre, 1838'de İran ve Osmanlı arasında gerginliğe yol açan çetrefilli bir konu görüşülmektedir. Onun aktarımlarına göre 1835'in başında İran'dan bir aşiret Osmanlı tarafına göç eder ve sınıra yakın bir yere yerleşir. İran Şahı'nın amcası Hoy Emiri, onların bu davranışlarından hoşlanmaz ve Şah'ın haberi olmadan Osmanlı sınırlarındaki aşirete saldırıp yağmalar. Buna çok fazla kızan Kürtler, öçlerini almaya karar verirler. Bir süre bekledikten sonra, Nisan ayında karşılaştıkları ilk İran kervanına saldırırlar. Hemen Osmanlı'ya şikayet edilirler ve Erzurum'da bir komisyon toplanır. Osmanlı tarafı İranlıların zararını karşılamayı kabul eder, tabi bu zarar Kürt aşiretinden tazmin edilecektir. Kürtler, buna itiraz etmez. Aşiret şeflerinin çocukları da Türkler tarafından rehine olarak alınır. Daha sonra Esat Paşa, rehineleri bırakmaya ikna olur. Kürtler, tekrar İran tarafına geçer. Bu durumda Kürtlerden vergi toplayamayacak olan Osmanlı, daha önce taahhüt ettiği ödemeyi reddeder. İran tarafı ise Kürtlerle değil, Türklerle anlaşma yaptıklarını bu sebeple de ödemeyi Osmanlı'nın yapmasını ister. Hamilton 1838'de bu olayı anlatırken kandırma, entrika ve sahtekarlık üzerine kurulu bu görüşmelerin hala sürdüğünü ve sorunun çözülmediğini belirtmiştir.[1212]

Fowler da Erzurum'dayken Celalî aşiretinin 1834 yılında bir İran kervanını yağmalamasından dolayı toplanan Osmanlı ve İran elçilerinin görüşmelerine şahit

[1210] Bkz., Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.1, s.277.
[1211] Lady Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords,** s.289.
[1212] Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, c.1, s.241-242.

olmuştur. İran yüksek miktardaki zararın tazmini için Erzurum'a bir elçi gönderir. İran elçisi ve Erzurum seraskeri tarafından gerçekleştirilen görüşmelere şahit olan Fowler'ın aktarımlarına göre İranlı kervanın zararı, 7300 kese Türk kuruşu/500 Piaster-36,500 Sterlin'dir. Seraskerin İran tarafına vermeyi önerdiği tazmin miktarı ise 4600 kesedir. Seraskerin iddalarından biri de geçen sene Bağdat'tan yola çıkan Türk kervanının İran Kürtleri tarafından yağmalanmış olduğu ve 3000 keselik bir zararın oluştuğudur. Fakat onlar İran'dan tazminini istememişlerdir. Görüşmeler sonucunda anlaşma sağlanamayınca İranlı elçi ve heyeti konuyu konuşmak üzere İstanbul'a gitmeye karar vermiştir. [1213]

Yukarıda anlatılanlar ve benzer olaylar sonucunda Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyona Osmanlı tarafından Nuri Efendi, (Sonrasında ölen Nuri Efendi yerine, sekreteri Enver Efendi atanır.) İran tarafından Mirza Cafer Han, (Mirza Cafer de Erzurum'a gelme de çok istekli olmayınca yerine Mirza Tekee atanır.) Rusya tarafından Colonel Dainese ve İngiltere tarafından da Colonel Williams atanır. Fakat Williams'ın isteksiz olması sonucu onun yerine, o esnada İngiltere'nin İstanbul başkonsoloslu Sir Stratford Canning'in özel sekreteri olan Robert Curzon atanır. Sonrasında Williams'ın kararını değiştirmesi üzerine ikisi birlikte İngiltere adına komisyona katılır. Uzun süren tartışmalardan sonra, Haziran 1847 yılında, her iki imparatorluğun sınırlarının belirlendiği bir antlaşma imzalanır. Fakat bu antlaşmadaki sınırlar geleneksel bilgilere dayanan haritalara göre belirlendiğinden sağlıklı olmaz. 1848 yılında bölgenin güncel durumunu incelemek adına yeni bir komisyon kurulur. Komisyon 1848 yılında Bağdat'ta başladığı incelemelerini 1852'de bitirir.[1214] Toplanan birinci komisyonun Kürt aşiret liderlerini de çağırarak konu hakkında onlarla konuştuğu, onlardan bilgi aldığı Curzon'un 11. 08. 1843'te yazdığı bir mektuptan anlaşılmaktadır. [1215]

Buraya kadar bahsedilen talanlar sınır bölgelerindeki sınır ötesi talanlar olarak nitelenebilirler. Aynı zamanda sınır bölgelerinin merkeze uzak olmasından kaynaklı oluşan otorite boşluğu ve talanların cezasız kalması, sınırın her iki tarafında

[1213] Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, c.2, s.19-20 (dipnotlar)
[1214] Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom…,** s.III- VI.
[1215] Curzon, **Armenia; A Year At Erzeroom…,** s.81.

sınır içi olarak nitelenebilecek talanların yaşanmasına da sebebiyet vermiştir. Bu gibi durumların, Osmanlı tarafında Hakkâri ve Yüksekova, İran tarafında da Urmiye dolaylarında yaşandığı seyahatnamelerde aktarılmıştır. Maunsell'e göre iyi yönetilmeyen iki ülkenin sınır şehri olan Urmiye'de sık sık Kürt akınları yaşanırmış. Ayrıca, Urmiyeli Nasturilerin bir kısmı Moskova, Petersburg, Tiflis ve Kafkaslara çalışmaya, az bir kısmı da dilenmeye gidermiş; lakin geri döndüklerinde kazançlarının büyük bir kısmına sınırları korumakla görevli Kürtler el koyarmış.[1216]

Layard da Tiyari bölgesinde iken Nasturilerin kış için sakladıkları ürünlerin Kürtler tarafından alınmasından muzdarip olduklarını belirtmiştir. [1217] Gever dolaylarında yaşayan Hristiyan köyler ise Bird'ün aktardığına göre talanın ötesinde bir baskıyla karşı karşıyadırlar. Herki Aşireti sonbahar göçünde çekirge bulutu gibi ovayı silip süpürür, fakir halkın malını alır, ambarlarını dağıtır ve hayvanlarına el koyarmış. Bunun dışında da istekleri bitmez ve bazen Kürt beyin hizmetkarı gelir ve yağ kavanozları, keşmir şallar, süs eşyaları, mücevherli hançer ya da iyi bir tay ister ve ev sahibine bir kurşun gösterirmiş. Eğer istediklerini almazlarsa bu öldürülecekleri anlamına gelirmiş. [1218] Nasturiler üzerinde daha fazla baskının kurulduğu olaylar da yansımıştır seyahatnamelere. Örneğin, Gever civarındaki Hazela Bey, bir Nasturinin 300 koyununu ve 25 altın lirasını almıştır. Ayrıca ondan topraklarının tapusunu vermesini istemiştir, aksi halde onu ölümle tehdit etmiştir. [1219]

5.2.4.2. Nusaybin-Musul Arası

Bu coğrafyadaki talancı gruplar Yezidilerdir. Layard, onların kervanları soymasını ve Müslümanlara karşı acımasız davranmasını, onların doğal öç duygularından kaynaklanabileceğini düşünür. Çünkü, onların çocukları Musul ve Bağdat Paşaları, hatta Bedirhan Bey'in adamları tarafından dahi pazarlarda esir olarak satılmaktadırlar. [1220] Onun bu şekilde düşünmesi şüphesiz talanların bir sebebidir. Çünkü komşularının onlara karşı iyi davranmadığı bilinen bir gerçektir. Fakat bu onların yağmalarının tek sebebi de değildir. İncelenilen metinlerde onların

[1216] Maunsell, **Reconnaissances in Mesopotamia…,** c.1, s.204-205.
[1217] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.185.
[1218] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.278-279.
[1219] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.283.
[1220] Layard, **Nineveh and its Remains…,** c.1, s.277.

yağmalarının sebebi üzerinde duran farklı bir değerlendirmeye rastlamadık. Genelde aktarılanlar onların yağma yaptıkları ve yağmalarından dolayı bu güzergâhın, kervanlar için çok tehlikeli ve yüzyılın ikinci yarısına doğru daha geçilebilir olduğu şeklindedir.

Heude'un aktardığına göre Yezidiler, kışın Şengal dağında yaşar, yazın ovaya inip geçen kervanları yağmalarlar.[1221] Buckingham'a göre de bu yolun koruyucu bir güç olmadan geçilmesi imkansızdır, çünkü Yezidiler sık sık bu yoldaki kervanlara saldırırlar. Öyleki 200 kişilik bir kervanın bu güzergâhı geçmesi, 80 iyi silahlı süvarinin korumasıyla ancak mümkün olur.[1222]

Şengal Yezidilerinin talanları, onlara bir gelir sağlarken aynı zamanda onları ekip biçmekten uzaklaştırmıştır. Yüzyılın ikinci yarısına doğru başlayan merkezileşmenin etkisiyle daha az yağma yapabilen Yezidiler, tarımsal faaliyetlere de hemen adapte olamadıklarından ekonomik zorluklar yaşamışlardır. Hafız Paşa'nın üzerlerine yürüttüğü seferden kısa bir süre sonra Şengal'i ziyaret eden Forbes, Şengal tarafındaki toprakların, ekilirse verimli olabilecek topraklar olduğunu düşünür. Şeyh Ali'ye neden ekim ve üretim yapmadıklarını sorduğunda Şeyh Ali'nin cevabı şöyle olur: *"Köyün karşısındaki şu tepeyi görüyor musun? Hafız Paşa gelmeden önce köylülerinin tek uğraşı, tüm gün o tepede oturup yağmalayabilecekleri bir kervan ya da seyyah gözlemekti; şimdi bu son buldu, onların yapacak bir şeyi yok."*[1223]

5.2.4.3. Orta Anadolu

Kürt talanlarının yoğun yaşandığı yerlerden bir diğeri de Orta Anadolu'dur. Orada yaşayan Kürtlerin genelde mevsimlik göçler esnasında güzergâhlarındaki köyleri yağmaladıkları aktarılmıştır. Hamilton'ın aktardıklarına göre Konya Karapınar'dan Aksaray'a doğru 4 farklı topluluk bulunmaktadır. Türk köylüleri, Türkmenler, Yörükler ve Kürtler. Bu bölgede yaşayan Kürtler, diğerlerinden tamamiyle farklı bir dil konuşan ayrı bir ırktır. Göçebedirler, kendi reisleri ve önderleri vardır, bağımsızca yaşarlar, toprağı ekmezler, at yetiştirir, büyük sürüleri beslerler. Mevsime göre farklı yerlede konaklarlar. Yaşadıkları bölgelere yakın

[1221] Heude, **A Voyage Up to Persian Gulf and…,** s.227.
[1222] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.271.
[1223]Forbes, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838", s.418.

köyler, onların yağmalarından rahatsızdırlar.[1224] Ainsworth da Kulu ve Haymana dolaylarında kalacak yer bulmakta zorlandıklarını, çünkü başkalarının hayvanlarını yağmalayarak Kuzey tarafına doğru yaylalara çıkan Kürt aşiretlerin peşinde olan Konyalı Hacı Ali Paşa ve askerlerinin bölgede konakladığını belirtmiştir. Aşiretleri zapteden askerler, sadece kayıp malları korumaya almakla kalmaz, aynı zamanda kendilerine de ödül olarak alınmak üzere onların bazı mallarına el koyarlardı. Sonuç olarak Kürtler de kış göçlerinde yine yol üstünde başka mallara el koyarlar ve Konya-Ankara Paşalıkları arasında gider gelirlerdi. Hem Ankara hem Konya Paşalığı kendi sınırları içerisinde Kürtlerden öç almak için fırsat kollar; ama asla birbirlerinin sınırları içerisinde onlara müdahale etmezdi. Böylece yağma ve intikam yıl be yıl sürerdi.[1225] Bir idari birimde suç işleyenlere bir başka idari birimde müdahale edilmemesinin sebebi idarecilerin kendi alanlarında ellerinde tutukları vergi sistemine dayanmaktaydı. Buna göre suç işleyen kimin reayası ise cürmünü ona öderdi. Bu durumda suç işleyenlerin kaçıp farklı bir yetki alanına sığınması, onlar için geniş bir hareket alanı oluştururdu.[1226]

Onların mevsim göçleri esnasında talanı tercih etmelerinin sebeplerinden biri de yazın daha kuzeyde olan Ankara Paşalığına, yazın da daha çok Konya Paşalığına bağlı yerlerde yaşamalarıdır. Bu iki paşalık, birbirlerinin sınırlarını ihlal etmeden Kürtlerle mücadele ederlerdi. Bu sebeple burada, yukarıda bahsedilen Osmanlı-İran hüküm alanlarının geçişkenliğinden faydalanılmasına yakın bir durum sezilir. Burada, Ankara ve Konya paşalıklarının sınırlarından faydalanma söz konusudur. Ainsworth, ayrıca Çankırı civarında yağmalara karşı pazar ve seyyahların güvenliğini sağlamak amacıyla istihdam edilen koruculardan, yağmadan dolayı kazık cezasına çarptırılan bir Kürt'ten ve Kürt baskınları sonucu hayatın zorlaştığı bir köyden de bahsetmiştir. [1227]

Brant, Kayseri ve Yozgat arasında iki defa Kürt gruplarla karşılaşmıştır. Onun aktardıklarına göre Kayseri-Yozgat arasındaki köyler, Kürtlerin sonbahar göçü

[1224] Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, c.2, s.219-221.
[1225] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** c.1, s.188-189.
[1226] Ercan Gümüş, **Devlet ve Asi-18.Yüzyıl Ortalarında Diyarbekiri'nde Eşkıyalık**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2019, s.156-157.
[1227] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.1, s.118.

esnasında, onların yağmalarından korunmak zorunda kalırlar.[1228] Burnaby de Arapgir kaymakamının ona, yaz aylarında Kürtlerin çok fazla yağma yaptığını, hiç kimsenin hayatının güvende olmadığını ve bu yüzden çok daha fazla zaptiye görevlendirdiğini anlatmıştır.[1229]

5.3. HRİSTİYAN VE YAHUDİLERİN KÜRDİSTAN TİCARETİNDEKİ YERİ

Kürtler, yer yer Ermeni, Nasturi, Süryani, Rum ve Yahudilerle ortak bir coğrafyayı paylaşmışlardır. Paylaştıkları ortak coğrafyada ticaretin farklı alanlarında ön plana çıkan halklar olmuştur. Seyahatnamelerde aktarıldığına göre çoğu Kürdistan şehrinin ticareti, doğunun genelinde olduğu gibi büyük oranda Ermeniler tarafından yürütülürdü. Shiel ve Millingen, Van ticaretinin, [1230] Polington, Muş ticaretinin, [1231] Mignan da Süleymaniye ticaretinin, [1232] Ermenilerin eliyle yürütüldüğünü aktarmışlardır. Ainsworth, Rewandiz'da iken Avrupalı mallar getirip karşılığında deri, tütün ve kereste alan Musullu Keldanilerle karşılaşmıştır.[1233]

Seyyahların aktardıklarına göre Kürtlerle aynı coğrafyada yaşayan Hristiyanlar, daha çok pamuk dokuma ve kumaş boyamayla uğraşmışlardır. Brant, Hani'deki Ermeni ailelerin çoğunun, Erzurum ve Harput'tan getirilen pamukları, sayıları 120 olan dokuma tezgahlarında dokuyup çevre köylere, Diyarbekir'e ve Muş'a gönderdiklerini belirtir.[1234] Palu'daki Ermeni aileler de aynı işle uğraşır, orada da 200 dokuma tezgahı vardır.[1235] Shiel'in aktardığına göre Van'daki birkaç pazarın büyük bir kısmı, Ermeni dokumacı ve kumaşçıların elindedir. [1236] Muhtemelen Millingen de Van'ın küçük de olsa endüstrisinin, Ermenilerin elinde olduğundan bahsederken dokuma tezgahlarından söz eder. [1237] Siirt ve Bitlis'teki Hristiyanlar

[1228] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.216.
[1229] Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, c.2, s.18-19.
[1230] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.63-64, Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.183.
[1231] Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr", s.446-447.
[1232] Mignan, **A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia…,** c.1, s.286.
[1233] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.321.
[1234] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.362.
[1235] Brant ve Glascott, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", s.368.
[1236] Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan", s.63-64.
[1237] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.183.

genelde kumaş boyama işiyle meşguldürler, Siirt'tekiler, Bitlis'ten getirilen patiskaları kırmızıya boyarlar. [1238]

Ayrıca Seyyahlar bazı bölgelerde Hristiyanların şarap ve rakı ürettiklerini yazmışlardır. Bird, Mahabad'daki Ermenilerin gümüş ve altıncılığın yanı sıra şarap ve arak ürettiklerini yazar. [1239] Ainsworth, Bitlis'teki bazı Hristiyanların arak damıtma işinde zanaatkar olarak çalıştığını belirtir. [1240] Badger de Siverek'in nüfusunun 500 Müslüman, 120 Ermeni ve birkaç Rum aileden oluştuğunu ve orada orta kalitede şarap üretildiğini yazar.[1241] Onun ifadelerinden şarap üretenlerin kim oldukları belli değilse bile üretenlerin Hristiyan olduğu aşikardır; çünkü şarap üretenler, Müslüman olsa, bu ona ilginç gelecek ve bunu özellikle belirtecekti.

Seyahatnamelerden tespit edildiği kadarıyla Kürtlerle aynı coğrafyada yaşayan ve işleri belirtilen Rumlar genelde madencilikle uğraşmışlardır. Badger'in belirttiğine göre Keban'da yaşayan Rumların, bir gümüş eritme ocağı vardır, madencilikle uğraşırlar.[1242] Brant'ın belirttiğine göre de Keban'da yaşayan 400-500 ailenin çoğu madende çalışan Rumlardır. Aynı şekilde Ergani'de bulunan 743 ailenin 270'ini madende çalışan Rumlar oluşturur. [1243] Badger, yukarıda belirtilen yerler dışında, Siverek'te de Rumların bulunduğunu ve inşaat işleriyle uğraştıklarını aktarmıştır. [1244]

Yahudilerin ticaretteki yeri ile ilgili olarak Millingen, Başkale'de yaşayan 2000 civarında Yahudi'den bahseder. Orada yaşayan Yahudiler kendilerine has özelliklerini taşımakla beraber, yaşadıkları yerin adet ve davranışlarına göre uyum sağlamışlardır. Onlar, Kürt köylerine gider, yazın yaylalara çıkan Kürtlerle yaylalara çıkar, İran ve Avrupa ürünlerini onların yün halı, tereyağı ve derileriyle takas ederler.[1245] Sandwith de Erzurum civarında Kürtler gibi giyinen, Kürtçe konuşan ve Yahudi olarak çağrılan bir göçebe aşiretle karşılaştığını belirtmektedir. [1246]

[1238] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.359, ve 371-372.
[1239] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.207.
[1240] Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia…,** c.2, s.371-72.
[1241] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.318.
[1242] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.33.
[1243] Brant, "Journey Through A Part of Armenia", s.206-208.
[1244] Badger, **The Nestorians and Their Rituals…,** c.1, s.318.
[1245] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.268.
[1246] Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars,** s.211.

Karşılaştığı bu Yahudi aşiretin de yine bahsedilen şekilde Kürtlerle beraber yaşayıp onlarla ticaret yaptıkları muhtemeldir. Benzer bir durum Şengal'deki Cooctenah /Kuşênah köyünde de vardır. Buckingham'ın aktardığına göre Yahudiler, Kuşênah köyünde Yezidilerle birlikte yaşar ve onların yağma seferleri sonucu elde ettikleri ürünleri, aracı olarak satarlar.[1247] Bird Mahabad'da yaşayan Yahudilerin, tefecilik, ilaç satıcılığı, keten boyacılığı ve bakkallık yaptıklarını, ayrıca gümüş ve altın süsleme işiyle uğraştıklarını aktarır. [1248]

Yukarıda belirtilenler dışında, Hakkâri dağlarında Nasturiler, 1847'ye kadar bazı madenleri işletmiştir. [1249] Ayrıca, Nasturi ve Ermeniler Pervari-Herekol civarında ise feodal ağaların tarlalarında çok zor şartlar altında çalıştırılmışlardır.[1250]

[1247] Buckingham, **Travels in Mesopotamia…**, s.265-266.
[1248] Bird, **Journey in Persia and Kurdistan**, c.2, s.207.
[1249] Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, s.162.
[1250] Taylor, "Travels in Kurdistan", s.50-51, konunun ayrıntıları için Bkz., tarım işgücü kısmı.

SONUÇ

16. yüzyıldan itibaren aristokrat İngiliz ailelerine mensup çoğu Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde eğitim alan gençler, eğitimlerini tamamlamak, modern diller öğrenmek ve klasik antikiteleri yerinde görmek için önceleri Fransa ve İtalya'yı, daha sonraları ise Avrupa'nın tümünü kapsayan sosyal bir ritüel halini almış Grand Tour diye adlandırılan gezilere katılırlardı. Daha sonraları, özellikle buhar gücünün tren ve gemilerde kullanılması, kronometrenin icadı gibi teknolojik gelişmeler, seyahat acentaları ve Royal Society gibi kurum ve Journal of the Royal Society of London gibi yayın organlarının ortaya çıkmasıyla Avrupa dışına gerçekleştirilen seyahatler, hem kolaylaşmış hem de yaygınlaşmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde seyyahlar, artık Avrupa sömürgeciliğinin bir parçası olarak sömürülen ya da sömürülmek istenen yerlerin kaşifi ya da inceleyicisi olmuş, yeni yerler hakkında ihtiyaç duyulan bilgileri ülkelerine sunmuşlardır. Tabi onlar, sadece yeni bölgelerin özelliklerini araştırmamış, aynı zamanda orada yaşayanları da incelemiş ve anlamaya çalışmıştır. İngiliz seyyahların Kürtlerle karşılaşmaları, onlar ve yaşadıkları yerler hakkındaki bilgi aktarımları da bu bağlamda gerçekleşmiştir. Kürtlerin, birçok İngiliz seyyah tarafından incelenmesi, Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin, İngiliz sömürgesi altında yönetilen Hindistan güzergâhında olması ve İngiltere ve İran arasında başlayan diplomatik faaliyetlerin sonucunda olmuştur.

İngilizler, Kızıldeniz değil de Fırat üzerinden yürütülecek gemilerle Hindistan'a daha kısa yoldan gidecek bir güzergâh belirlemek adına birçok kişi görevlendirmiştir. Aynı zamanda bu güzergâhın askeri olarak başka bir ülkeye kaptırılmamasını da amaçlamıştır. İngiltere, Rusya'nın, Kürdistan'ın büyük bir kısmını içine alan bölgeyi kapsayan alanları, işgal edip Basra'ya kadar inmesi ihtimaline karşı da bölgeye birçok kişi göndermiştir. Her iki amaçla gönderilen görevlilerin bir kısmı, Kürtler hakkında önemli bilgiler içeren notlarını, daha sonra

seyahatname şeklinde yayımlamışlardır. Belirtilen amaçlarla Kürdistan'ı gezen seyyahlar, kendi dindaşlarıyla karşılaşmış ve onlarla ilgili de notlar almışlardır. Özellikle haklarında çok fazla bilgi bulunmayan Nasturiler bu araştırmaların odağında yer almıştır. Misyonerler, Kürtlerle komşu olarak yaşayan Nasturileri anlattıklarında doğal olarak Kürtlere dair izlenimlerini de aktarmışlardır.

İngiliz seyyahlara göre Kürtler, Ksonophon'un MÖ. 401 yılında bahsettiği Kardukhların torunlarıydı ve Sultan Selahhaddin'le soydaşlardı. Göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak yaşardı. Onlar eski İskoç ve İsviçreli dağlılar gibi dağlarına ve reislerine bağlıydı. Geniş bir coğrafyada yaşarlardı. Seyyahların, Kürtlerin varlığından bahsettiği yerler Ankara'dan Horasan'a, Amasya'dan Bağdat'a kadar uzanır. Kürtler, aşiretli ve aşiretsiz olarak ikiye ayrılırdı. Genelde aşiretli olanlar, göçebe yaşam tarzıyla dağlarda yaşar ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Aşiretsiz olanlarsa, daha çok şehirlerde ve köylerde yaşar ve tarımla ilgilenirlerdi.

Kürt aşiretinin merkezinde reis ve ailesi bulunurdu. Aşiretin kalıcı ve değişken unsurları vardı. Kalıcılar reisin ailesi ve onlara kan bağıyla bağlı diğer ailelerdi. Değişken unsurlar ise, tercihen aşiretin yanında, onlarla birlikte yaşayan başka aşiretten ya da hiç aşireti olmayan ailelerdi. Bazı aşiretler, daha büyük ve alt kollara ayrılırdı. Aşiret reisleri mirlere bağlıydı, savaş ve ihtiyaç durumlarında mire yardım ederdi. Reisler, her ne kadar tek karar verici merci olarak görülseler de çoğu zaman reis bir danışma kurulu işleviyle hareket eden aşiretin yaşlılarına sormadan karar vermez, onların önerilerini yok sayamazdı. Reis öldüğünde aşiretin yaşlıları görevi genelde en büyük ve en cesur oğula verirdi. Oğulların olmaması ya da yetersiz olması durumunda, merhum reisin kardeşi ya da amcasının, yeni reis olarak seçildiği de olurdu.

Kürtler, çok eski zamanlardan beri bazı yerlerde idari olarak tanınmış bir şekilde yarı-bağımsız veyahut idari olarak tanınmamış olmasına rağmen devlete uzak otoritenin ulaşamadığı yerlerde, bağımsız reislerin kontrolünde yönetilmişler; fakat devletlerin merkezileşmelerinin artmasıyla bu bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi. 19. yüzyıla kadar bir anlamda yarı-bağımsız olarak yaşayan Kürtler, bu yüzyılın ortalarına doğru idari anlamda, bu konumlarını kaybetmeye başlamıştı. Tabi bu sürecin idari anlamda olduğu gibi toplumsal ve ekonomik olarak da birçok olumsuz

yansıması olmuştu. Çünkü bu değişim kısa zamanda ve sadece kağıt üzerinde gerçekleşmemiş, beraberinde birçok isyan, savaş ve askeri seferi getirmişti. Denilebilir ki asırlara dayanan bir sistemin çöküşü çok sancılı olmuş, Kürtler, bir çok yerde ya da daha doğrusu isyan ettikleri her yerde yenilmiş, sonuç itibariyle onlar için yeni bir dönem başlamıştı.

Rewandizlı Mehmed Paşa'nın Osmanlı'ya karşı başlattığı isyan, ilk başlarda başarılı ve Kürtlerin hayrına gibi görünse de esasen Osmanlı bürokratları tarafından düşünülen Kürdistan'ın daha fazla Osmanlılaştırılması fırsatını, Osmanlı'ya sunmuştur. O güne kadar bir Kürt Mirinin yönetimi altında en geniş alanın yönetilmesini sağlayan bu isyan, aynı zamanda Kürtlerin hali hazırda yönettikleri yerlerin ellerinden alınmasına giden süreci de başlatmıştır. Bağdat, Musul ve Sivas paşalarının birlikte isyanı bastırması, o güne kadar hüküm altına girmemiş tüm Kürtlerin hüküm altına girmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle Reşit Paşa ve Hafız Paşa'nın Kürtler üzerine yürüttüğü seferler, Kürtlerin idari bağımsızlıklarını azalttığı gibi onlara, çok acılar da çektirmiştir. İsyanın sürmekte olduğu zamanlarda Bağdat ve Kirmanşah arasındaki birçok bölgede yayılan veba da, bu süreçte birçok Kürt'ün ölmesine sebebiyet vermiştir. Öyleki bazı Kürt şehirleri insansızlaşmış bazılarının neredeyse nüfusunun yarısı yok olmuştur.

Rewandizlı Mehmed Paşa'nın isyanından sonra Cizre'ye mütesellim olarak atanan Bedirhan Bey sonraki yıllarda, bir Kürt birliği oluşturmaya çalışmıştır. Mir Bedirhan önderliğinde oluşturulan Kürt birliği, Nurullah Bey ve İsmail Paşa'nın daha önceden Nasturilerle var olan husumetleri, Nasturilerin bu birliğe karşı İnce Bayraktar Mehmet Paşa'yla yakınlaşması, Şeyh Taha ve din adamlarının teşvikleri ve misyonerlerin kaleyi andırır yapılar kurmasından dolayı oluşan endişe sonucunda Nasturilere saldırmış ve onlara çok büyük acılar yaşatmıştır. Kürt birliğinin Nasturilere yönelik harekatlarına son vermemesi üzerine Osmanlı, onlara saldırmış ve onları yenmiştir. Böylelikle daha önce devletin mütesellimi olarak atanabilmiş hanedan ailesinden yöneticiler, bu görevlerinden de olmuş ve Kürtler Yezdinşer Bey'in yönetiminde olan Cizre Mirliği dışındaki yönetimleri kaybetmiştir. Daha sonraları ise bazı bölgeler, devlet tarafından atanan yöneticiler tarafından yönetilmeye başlamıştır. Yüzyılın sonlarına kadar yöneticilerin Kürt olması daha çok

tercih edilmiştir. Çünkü çoğu yerde aksi durumda halk, yeni yöneticileri kabul etmemiş ve tepki göstermiştir.

Kürtler talihsiz bir yüzyıl geçirmelerine rağmen neşeli bir şekilde yaşamışlardır. Halkın arasına katılmış ve onları gözlemlemiş çoğu seyyah, onların yorgunluklarını akşam yaktıkları ateşin etrafında kalun içerek ve neşeli şarkılar söyleyerek attığını gözlemlemiştir. Ayrıca yaylalara çıkmak ve yaylalarda yaşamak bir anlamda onların sonsuz bir özgürlük hissedip daha neşeli olmalarını sağlardı. Onlar sadece düğünlerde değil, mutlu oldukları başka zamanlarda da halay çekerdi. Kürtlerin, neşelenmelerini sağlayan sadece müzik ve halay değildi. Özellikle akşam üzerleri Kürtlerin eğlence vakitleri başlardı. İşlerini bitirip akşamüzeri camide meydanda ya da köyün dışında toplanan Kürtler sohbet eder, at yarışları, kelik dövüşleri, güreş müsabakaları düzenler, bunlar üzerine bahis oynarlardı. Akşamüzerleri cirit oynadıkları ve köyün etrafında atlarına mutluca bindikleri de olurdu. Ayrıca şehirlerde yaşayanlar kahvehanelere gidip dostlarıyla sohbet eder, bazı yerlerde nargile, bazı yerlerde ise arak içerdi. Av da Kürtler tarafından sevilen bir etkinlikti, onlar balık, ceylan, keklik ve ördek avına çıkar, av vakitleri yaptıkları türlü şakalarla eğlenirlerdi.

Erkeklerin en büyük eğlencelerinden biri, ata binmek ve birbirlerine silahlarını göstermekti. Erken yaşlarda çocuklara ata binme ve silah kullanma öğretilirdi. Erkekler gibi kadınlar da silahları sever ve gerekli durumlarda eşlerinin yanlarında olurlardı. Kürt kadınları, giyim kuşamlarına dikkat eder, çok güzel giyinir ve süslerini eksik etmezdi. Neredeyse her Kürt kadınının alnı, gümüş zincirlere bağlı sikkelerle süslüydü. Kürt kadınlarıyla karşılaşan seyyahların çoğu, onların çekingen olmadığını, erkeklerin yanında özgürce davranabildiğini, bazı durumlar dışında yüzünü örtmediğini yazmıştır. Özellikle çadırnişin kadınlar görece özgür girişken ve aileyi ilgilendiren işlerde söz sahibiydi, yaptıklarında ve söylediklerinde Avrupalı kadınları andırır şekilde özgürdü. Onların genç yaştaki güzelliklerinden de övgüyle bahsedilir, lakin hayat şartları, evin ya da çadırın birçok işini onların yapması ve doğumlardan dolayı onların bu güzellikleri orta yaşlarda solardı.

Kürtlerle karşılaşan seyyahlar, genelde onların fizyonomik olarak iyi göründüğünü, kara kaş, kara gözlü, geniş kaşlı, geniş alınlı, sağlıklı dişli, uyumlu

dudaklı ve kemerli burunlu olduklarını aktarmışlardır. Aynı zamanda açık saç renkli ve mavi gözlü Kürtlerin olduğunu da eklemişlerdir. Kürtlerin kıyafetleri noktasında ise, onların çoğu yerde kendilerine has elbiseler giydiklerini aktarmışlardır. Onların en çok üzerinde durduğu ve en özgün gördükleri Kürtlerin egalleriydi. Altta giydikleri kemerde kuşaklarla bağlı şalvarları üst kısımdaki mintanları ve üzerine giydikleri işlemeli ceketleri, kuşaklarındaki hançer ve silahlar ve saçaklı egalleriyle Kürtler, onlara fantastik ve çok etkileyici görünürdü. Onların aktardıkları bilgiler 19. yüzyılda Kürtlerin nasıl göründüğünü ve nasıl giyindiğini çok canlı olarak resmetmiştir.

Seyhatnamelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda Kürtlerin yaşadıkları mesken tipleriyle ilgili bilgiler de elde etmek mümkün olmuştur. Yerleşik Kürtler, genelde köy ya da kasabalarda, samanla karıştırılmış çamurun güneşte bekletilmesiyle elde edilen kerpiç evlerde otururdu. Mardin, Urfa, Diyarbekir, Bitlis ve Siirt gibi şehirlerde ise yapılar genelde taş malzemeyle yapılırdı. Kürt evlerinin çatısı düzdü ve kalaslarla destekli şekilde üzeri toprak kaplıydı. Evlerin çoğunun yanında ekili dikili bahçe ya da avlular ve içinde de yazın güneşten korunmak için çardaklar bulunurdu. Daha çok sıcak yerlerde, evlerin odaları haremlik selamlık şeklinde birbirinden ayrıyken görece daha soğuk yerlerde bu durum söz konusu değildi. Hatta soğuk zamanlarda ailenin hepsinin ateşin yakıldığı odada uyuduğu görülürdü. Ateş yakılan odanın tavanında, dumanın çıkması için delik bulunurdu. Ayrıca evlerin mutfağında bir kısmı yerin altında olan tandır bulunurdu ve bazılarının mahzenleri vardı. Mahzenlerde sirke, turşu ve kışlıklar saklanırdı.

Göçebe ya da yarı göçebe Kürtler yazın çadırlarda, kışın bir köyde ya da daha sıcak yerlerdeki çadırlarda yaşardı. Yarı göçebe aşiretlerin bir kısmı, ekip biçtiği araziler olduğu için kışı, bu arazilerine yakın köylerde geçirirdi. Genelde siyah yün ya da siyah keçi tüyünden yapılan çadırlar, dikili sütunlarla desteklenirdi. Çadırgahlar su kaynağına yakın olur ve merkezinde en büyük çadır olan ağanın çadırı bulunurdu. Onun etrafındaki çadırlar ise ona yakınlık derecesine göre dizilirdi. Onun çadırı, aynı zamanda tüm aşiret işlerinin yürütüldüğü ve akşamları da buluşma yeri olmasından dolayı büyüktü. Çadırlar, araya çekilen çitlerle kısımlara ayrılırdı. Bazı bölgelerde haremlik selamlık şeklinde ayrıldığı görülürdü.

Seyahatnamelerde, Kürtlerin yeme içme kültürüne dair bazı bilgilere de ulaşıldı. Hatta bazı yemeklerin nasıl yapıldığına kadar bilgi elde etmek dahi mümkün oldu. Elde edilen bilgilerden, göçebe olsun yerleşik olsun Kürt sofralarında kendine en çok yer eden yemeğin bulgur pilavı olduğu anlaşılmaktadır. Bulgurun sofralarda bu denli yer edinmesinin birkaç sebebi vardı. Lezzetinin güzel olmasının yanında pirince göre daha ucuzdu ve Kürt coğrafyası pirinçten çok buğdayın yetiştirilmesine elverişliydi. Sanılanın aksine Kürtlerin genelinin sofrasında çoğu zaman kırmızı et olmazdı. Kırmızı et ve pirinç daha çok ağa sofralarında yer bulurdu.

Kürtlerin yedikleri ekmek türleri de yine onların ekonomik durumlarıyla ilgiliydi. Buğday ekmeği, çok varlıklı ailelerin ya da ağaların sofrasında bulunurken, arpa ekmeği daha çok halk tarafından yenilirdi. Bazı durumlarda arpa ekmeğinin de elde edilememesinden dolayı mazı palamudundan elde edilen unla ekmek yapıldığı olurdu. Lakin bu seyyahların çok karşılaştığı bir durum değildi.

Yerleşik Kürtlerin evlerinde misafir kalan seyyahlar, onların evlerinde yazdan kurutulan meyve ve sebzelerinin bulunduğunu ve bazı kurutulmuş meyvelerin yağda kızartılarak tatlı niyetine sunulduğunu aktarmışlardır. Ayrıca yazdan saklanan yiyecekler arasında Van gölünde tutulan ve kurutulup tuzlanarak saklanan balıklar da vardı. Yazın sıcak iklimlerde yaşayan Kürtler, hazırladıkları şerbeti yüksek dağlardan getirdikleri karlarla soğuturlardı. Şerbetler ve keklerin tatlandırılmasında da kudret helvası kullanılırdı. Meyve şerbetleri içinde nardank denilen nar şerbeti ve incirin sıcak suda bekletilmesiyle elde edilen incir şerbeti vardı.

Kürtler, genelde yere serilen bir örtü üzerinde ahşap tabaklarda servis edilen yemeklerini, hızlı yemez sohbet ederek yavaşça yerdi. Yemeklerden sonra kalun ve kahve içilmesi bir ritüel halini almıştı. Ağaların hizmetinde onların ve misafirlerinin kalununu doldurmak ve onlara kahve pişirmek için çalıştırdıkları kişiler vardı. Kalun ve kahveden sonra ise müzik ve eğlence faslı başlardı. Orada bulunanlardan biri önce tek başına söylemeye başlar, sonra herkes koro halinde birlikte şarkılar söylerdi. Bu faslın ev ya da çadır içinde gerçekleştirildiği gibi, dışarıda ateş etrafında gerçekleştirildiği de olurdu.

Kürtler, dini inanış yönünden homojen değildi. Müslüman, Yezidi, Kızılbaş ve Aliilahiydiler. Seyahatnamelerde Müslüman, Kızılbaş ve Aliilahiler hakkında çok fazla bilgi elde edilmezken Yezidiler hakkında çok bilgi vardır. Bu açıdan özellikle Yezidilik tarihini çalışmak isteyen araştırmacılar için seyahatnameler çok önemli kaynaklardır. Bilim dünyası onları bu seyahatnamelerle tanımıştır, demek yanlış olmayacaktır. Yezidilerin inanç sistemi, ibadetleri ve dini inanışlarından ötürü uğradıkları zulüm ve saldırıların ayrıntıları da seyahatnamelerde mevcuttur.

Kürtlerin ekonomik yaşamları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın onlara sunduklarıyla yakından ilgiliydi. Bu bağlamda Kürtlerin ekonomisi yaşadıkları yerin, onlara sunduğu avantaj ve dezavantajların birleşimiydi. Toprağın verimliliği, farklı iklim şartlarının olması, jeopolitik konum, jeolojik yapı, yüksek dağlar ve nehirlerin varlığı coğrafyanın Kürtlere sunduğu doğal armağanlardı. Bunlar sonucunda Kürtler, yüksek yerlerde hayvancılık ve ovalarda rahatça tarım yapma olanağına sahipti. Ciddi bir şekilde yapılan tarım ve hayvancılık dışında Kürtler, kerestecilik ve madencilikle uğraşmış, kumaş, deri, ipek ve halı üretimi yapmıştır. Ekonomik faaliyetler sonucu elde edilen ürünler Kürdistan'ın kendine yetmesinin yanı sıra, ticaret merkezlerine yakın olması dolayısıyla ya şehir pazarlarında dışarıdan gelen tüccarlara satılır ya da o günün şartlarında kervan ve bazen de keleklerle taşınarak diğer şehirlere götürülür, orada satılır ve ciddi karlar elde edilirdi. Fakat yönetim ve otoritenin istikrarsızlığı, haksız vergilerin toplanması, doğal afet ve talanlar sonucunda ise ya ürünlerin büyük bir kısmı ya da ürünlerden elde kalanın büyük bir kısmı kaybedilirdi. Bunlar sonucunda da özellikle tarımsal üretici ya başka bir bölgeye gitmeye karar verir ya üretimden vazgeçer ya da daha az yükü olan dağlara gider ve kendine yetecek kadar üretmeye başlardı.

Çalışmada 19. yüzyılda İngiliz seyyahların gözünden Kürtlerin yaşamlarına dair bir panorama oluşturmaya çalışılmıştır. Şüphesiz, bu panorama oluşturulurken her şeyin eksiksiz olarak gösterildiği iddia edilemez. Çünkü bu çalışma, bu panoramanın İngiliz seyyahların gözünden yansıdığı kadarını sunmak gayretinde olmuştur. Buna rağmen, incelenilen seyahatnamelerden elde edilen bilgiler, ileride değişik konularda yapılacak araştırmalar için yol gösterici olacaktır. Sözgelimi, Kürtlerin idari, toplumsal, dini, ekonomik yaşamlarına dair incelemelerde bulunacak

araştırmacılar, en azından bu konularla ilgili hangi İngiliz seyyahın, hangi kitabının, hangi bölümünde ne gibi bilgiler verdiğini ve hangi noktalara temas ettiğini bilecek ve diğer dokümanların yanında, bu dokümanları da kullanabilecektir. 19. yüzyılla ilgili yazılmış birincil kaynakların görece azlığı da göz önüne alındığında, incelenen seyahatnamelerin değeri daha çok anlaşılacak ve yapılacak çalışmalarda onlardan daha fazla istifade edilecektir.

KAYNAKÇA

ABBOTT, Keith Edward, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", **Journal of the Royal Geographical Society of London,** Vol.12, 207-220.

ADAK, Abdurrahman, "Kürt Dili ve Edebiyatı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, ek.2, Ankara 2019.

AFYONCU, Erhan, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihini Araştırma Rehberi,** Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

AINSWORTH, William Francis, "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistan; and of an Ascent of the Peak of Rowandiz (Ṭur Sheikhiwa) in Summer in 1840", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol.11, 21-76.

AINSWORTH, William Francis, "Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol.9, 216-276.

AINSWORTH, William Francis, "The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the so-called- Devil Worshippers", **Transactions of the Ethnographical Society of London**, Vol.1, 11-44.

AINSWORTH, William Francis, **A Personal Narrative of the Euphrates Expedition,** Vol.1- 2**,** Kegan Taul, Trench & Co., London 1888.

AINSWORTH, William Francis, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** Vol.1-2, John Parker, West Strand, London 1842.

AINSWORTH, William Francis, **Travels in the Track of the Ten Thousand Greeeks; Bring a Geographical and Descriptive Account of the Expedition of Cyrus and of the Retreat of the Ten Thousand Greeks, as Related by Xenophon**, John W. Parker, West Strand, London 1844.

ALICI, Mehmet, "Yezdan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.43, İstanbul 2013.

AYKUT, A. Said, "İbn Battuta", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.19, İstanbul 2009.

BADGER, George Percy, **The Nestorians and Their Rituals With The Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, And of a**

Late Visit to Those Countries in 1850; Also, Researches into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and An Inquiry into the Religious Tenets Of the Yezeedees, Vol.1, London 1852.

BARKLEY, Henry Charles, **A Ride Through Asia Minor and Armenia,** John Murray, London 1891.

BAŞÇI, Nezahat, "Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında "Selimnameler"de Kürtler", **Osmanlı Devleti ve Kürtler**,(207-239) Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2000.

BIGHAM, Clive, **A Ride through Western Asia,** Macmillan, London, 1897.

BIRD, Isabella Lucy, **Journey in Persia and Kurdistan**, Vol.1-2, John Murray, London, 1891.

BOHLS Elizabeth A., DUNCAN, Ian, **Travel Writing 1700-1830 an Anthology**, Oxford University Press, New York 2005.

BRANT, James, A. G. Glascott "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" **Journal of the Royal Geographical Society**, Vol.10, 341-432.

BRANT, James, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", **The Journal of Royal Geographical Society of London,** Vol. 6, 187-223.

BRIDGES, Roy, "Exploration and Travel Outside Europe", **The Cambridge Companion to Trawel Writing**, (53-69), New York 2005.

BRUINESSEN, Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2015.

BUCKINGHAM, James Silk, **Travels in Assyria, Media, and Persia**, **Including a Journey from Bagdad by Mount Zagros to Hamadan, the Ancient Ekbatana, Researches in Isphahan and the Ruins of Persapolis and Journey from thence by Shiraz and Shapoor to Sea-Shore Description of Bussorah, Bushire, BAhrein, Ormuz, and Muscat, Narrative of an Expedition Against the Pirates of the Persian Gulf with Illustrations of the Voyage of Nearchus, and Passage by the Arabian Sea to Bombay**, Henry Colburn, London 1829.

BUCKINGHAM, James Silk, **Travels in Mesopotamia Including a Journey From Aleppo to Bagdad, By the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities,** Henry Colburn New Burlington Street, London 1827.

BURNABY, Fred, **On Horseback Through Asia Minor**, Vol.1-2, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London 1877.

BUZARD, James, "The Grand Tour and After (1660–1840)", **The Cambridge Companion to Travel Writing**, (37-52), New York 2002.

CASSON, Lionel, **Travel in the Ancient World**, George Allen & Unwin Ltd., London 1974.

CHESNEY, R. A. **The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East**, Redfield, New York 1854.

CHESNEY, R. A., **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris,** Vol.1, Clowes and Sons, London 1850.

CURZON, Robert, **Armenia; A Year At Erzeroom and On The Frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, John Murray Albemarle Street, London 1854.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Seyahat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.37, İstanbul 2009.

DENİZ, Dilşa, "Dersim'in Ekonomi Politiği İçinde Talanın Yeri: Antropolojik Bir Yaklaşım", **Dört Dağa Sığmayan Kent-Dersim Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar**, (71-111), Patika, İstanbul 2013.

DEVELİOĞLU, Ferit, "Seyahat", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat-Eski ve Yeni Harflerle**, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 1999.

DİLEK, Kaan, "Sefername", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.37, İstanbul 2009.

Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı,(haz.) 4.kitap, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir: Kaynaklara Giriş**, Zeynep Altok, (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

FARQÎNÎ, Zana, "Name", **Ferheng-Sözlük,** Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.

FORBES, Frederick, "A Visit to the Sinjár Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezídís, and ofVarious Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khábúr", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 9, 409-430.

FOWLER, George, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan,** Henry Colburn, Publisher, c.1-2, London 1841.

FRASER, James Bailie, **The Persian Adventurer- The Sequel of The Quzzilbash**, Vol.1-2-3, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1830.

FRASER, James Bailie, **The Quzzilbash-A Tale of Khorasan**, Vol.1-2-3, G. And C. Carvill…, New York 1828.

FRASER, James Baillie, **A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; With Travels Through VariousParts of Persia** Vol.1-2, Richard Bentley, London 1838.

FRASER, James Baillie, **Narrative of A Journey Into Khorasan in the Years 1821 and 1822**, Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, London 1825.

FRASER, James Baillie, **Travels in Koordistan, Mesopotamia, Including an Account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of Koordish and Arab Tribes,** c.1-2, Richard Bentley, London 1840.

FRASER, James**, The Dark Falcon-A Tale of the Attruck,** Vol.1-2-3-4, Henry Colburn and Richard Bentley, London 1844.

GEMİ, Ahmet, "Arap Edebiyatında Seyahatname-Rihle Türü Bağlamında Meşhur Arap Seyyahların Gözüyle Mardin", **Doğu Araştırmaları**, sayı. 16, 39-55.

GERARD, Montagu Gilbert, **Notes of a Journey through Kurdistan in the Winter of 1881-82,** Printed by the Superintendent Government Printing, Calcutta 1883.

GRIFFITHS, John, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** T. Cadell and W. Davies; and Peter Hill, Edinburgh; by John Breton, Edinburgh, London 1805.

GÜMÜŞ, Ercan, **Devlet ve Asi-18.Yüzyıl Ortalarında Diyarbekiri'nde Eşkıyalık**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2019.

HAKAN, Sinan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri**, 2. Baskı, Doz Yayıncılık, İstanbul 2011.

HAMILTON, William John, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,** Vol.1-2, John Murray Albemarle Street, London 1842.

HARRIS, Walter B., **From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan,** William Blackwood and Sons, London 1896.

HEUDE, William, **A Voyage Up to Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817**, Strahan and Spottiswoode, London 1819.

HOOPER, Gleen, **Travel Writing and Ireland**, **1760-1860**, Culture, History Politics, Palgrave Macmillian, New York 2005.

HULME Peter, MCDOUGALL, Russell, "Introduction: In the Margins of Anthropology, **Writing, Travel and Empire**, (1-18) Palgrave Macmillan, New York 2007.

HULME, Peter and YOUNGS, Tim (ed.), **The Cambridge Companion to Travel Writing,** Cambridge University Press, Cambridge 2002.

HULME, Peter, YOUNGS, Tim, "Introduction", **The Cambridge Companion to Trawel Writing**, (1-16),Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Hüseyn-i Kumî, **Kazi Ahmed bin Şerefud-din**, Hülasetü-Tarih, Düzeltme: İhsan İşrakî, Tahran 1984.

INGRAM, Edward,"Great Britain's Great Game: An Introduction", **The İnternational History Review**, c.2/2, 160-171

IZADY, Mehrdad R., Kürtler-Bir El Kitabı, Cemal Atilla (çev.), Doz Yayınları, İstanbul 2011.

JWAIDEH Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İsmail Çekem, Alper Duman, (çev.), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004.

KALLEK, Cengiz, "Badger, George Percy", **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi,** c.4, İstanbul 2009.

KANDÎL, Fuad, **Edebü'r-Rihle,** Mektebetu Dâr'il-Arabiyye, Kahire 2002.

KINNEIR, John Macdonald, **A Geoghraphical Memoir Of The Persian Empire, Accompanied by a Map**, John Murray, London 1813.

KINNEIR, John Macdonald, **Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813-1814 with Remarks on the Marches of Alexander and Retreat of the Ten Thousand,** John Murray Albemarle Street, London 1818.

KSENOPHON, **Anabasis-On Binler'in Dönüşü**, Ari Çokona, (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul 2009.

LASSELS, Richard **The Voyage of Italy or A Compleat Journey Through İtaly**, part I, yayınevi yok, Paris 1670.

LAYARD, Austin Henry, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; With Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert: Being Result of a Second Expedition, part I.** John Murray, London 1853.

LAYARD, Austin Henry, **Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia,** John Murray, Vol.1, London 1887.

LAYARD, Austin Henry, **Nineveh and its Remains: with an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yazidis, or Devil-**

worshippers; and an Enquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians, Vol.1**-**2**,** John Murray, London 1849.

LAYARD, Austin Henry, **Nineveh and Babylon-A Narrative of Second Expedition to Assyria During 1849-1850-1851**, John Murray, London 1897.

LESCOT, Roger, **Memê Alan**, Orfeus, Stockholm 1996.

MACLEAN, Gerald M., **The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580 – 1720**, Palgrave Macmillan, New York 2004.

MACLEAN, Gerald, MATAR, Nabil, **Britain and Islamic World 1558-1713**, Oxford University Press, New York 2011.

MADEN, Fahri "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Dair Baskıları, **History Studies**, c.5/1, 267-286.

MALLEY, Shawn, "Layard Girişimi: Kraliçe Viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya'da Gayrı Resmi Emperyalizm", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914**(99-123), Salt/Garanti Kültür A.Ş, İstanbul 2011.

MAUNSELL, Francis Richard, "Kurdistan" **the Geographical Journal,** Vol.3/2, 81-96.

MAUNSELL, Francis Richard**, Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1880,** Vol.1, Government Central Printing Office, Simla 1890.

MIGNAN, Robert D., **Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia: Thence Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun,**c.1-2,Richard Bentley, London 1839.

MILLINGEN, Fredrick, **Wild Life Among the Koords,** Savill Edwards and co., London 1870.

MONTEITH, Lieut.-General W., **Kars and Erzeroum: with the campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829; andan account of the conquests of Russia beyond the Caucasus from the time of Peter theGreat to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople,** Longman, Brown, Green, and Longman, London 1856.

MORIER, James, **A journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years1808 and 1809,** Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London 1812.

MORIER, James, **A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years1810 and 1816,** Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London 1818.

MORIER, James, **The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England**, Boudry's European Library, Paris 1835.

MUHAMMED, Qadir Muhammed, **Kurds and Kurdistan in the Wiews of the British Travelers in the Nineteenth Century,** Yayımlanmamış Doktora Tezi, School of History Politics and International Relations, University of Leicester, 2017.

MUHAMMEDOĞLU, Salih Aliyev, "İbn Fadlan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** İstanbul 2009, c.19.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

O'SHEA Maria T., **Trabbed Between the Map and Reality-Geograpy and Perceptions of Kurdistan**, Routledge, New York, London 2004.

ÖZKAN, Ela, "19. Yüzyılda Hakkârinin İadari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol.65, 381-392.

PARRY, Oswald H., **Six Months in a Syrian Monestry**, Horace Cox, Windsor, House, Bream's Buildings, E. C., London 1895.

PENAHİ, Keyhan Muşir, "Erdelan Kürt Beyliğinin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar)", Veysel BAŞÇI (çev), **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, (77-96) Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

POLLINGTON, Viscount, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr and Birehjik to Aleppo in June 1838", **The Journal of the Royal Geographical Society,** John Murray, Vol.10, London, 445-454.

PRATT, Mary Louise, **Imperial Eyes-Travel Writing and Transcultiration**, Routledge, London 1992.

RAWLINSON, Henry Creswicke, „Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from thence through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol.9, 26-116.

RAWLINSON,George, **A Memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson**, Longmans Green and Co., London, Newyork, Bombay 1898.

READE, Rulian, **Assyrian Sculpture**, British Museum Press, 2. Baskı, London 1998.

REIGART, Franklin, **The Lancasterian System of Instruction in the Schools of New York,** Teachers College, Columbia University, New York 1916.

RICH, Claudius James, **Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh,** 2 vols, James Duncan, Paternoster Row, London 1836.

ROSELEZAM, Wan, YAHYA, Wan, GHADERİ Farah, JUSOFF, Kamaruzaman, "The Exotic Portrayal of Women in Isabella Bird Bishop's *Journeys in Persia and Kurdistan"* , **Iranian Studies**, Vol.45/6, 779-793.

RUBIES, Joan Pou, "Travel Writing, and Etnography", **The Cambridge Companion to Trawel Writing**, (242-260), New York 2002.

SAID, Edward W., **Orientalism**, 5. Baskı,Penguin Books,New York 2003.

SANDWITH, Humpry, **A Narrative of the Siege of Kars**, John Murray, London 1856.

SHEIL, Lady, **Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiva and Persia,** John Murray, London 1856.

SHIEL, J., "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se‟ert, Erbil to Suleimanieyh in July and August 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London,**Vol.8, 54-101.

STRAUSS, Claude Levi, "Antropoloji", Ümid Meriç,(çev.) **Sosyoloji Konferansları**, 16. Kitap, (102-128), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

ŞEREF HAN, **Şerefname**, c.1, Mehmet Emin Bozaslan (çev.), c. 1, Ant yayınları, İstanbul 1971.

TAYLOR, John George, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researchesnin the Deyrsim Dagh, in 1866", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol.38, 281-361.

TAYLOR, John George, "Travels in Kurdistan with Notes of the Source of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood", **Journal of the Royal Geographical Society of London,** Vol.35, 21-58.

THOMPSON, Carl, **Travel Writing**, Routledge, Newyork 2011.

TOPSES, Mehmet Devrim, "İbn Haldun'da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri", **Folklor/Edebiyat**, c.20, Sayı.79, 93-99.

TOZER, Henry Fanshawe, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co. London 1881.

TUNÇKOL, H. Mehmet ve GÜVEN, Özbay,"Eski Doğu Sporunda Bir Kurum: Zorhane (Zûrhane)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Sayı.41, 235-242.

ÜÇEL-AYBET Gülgün, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699),** İletişim Yayınları, 5.baskı, İstanbul 2018.

VALİ, Shahab, **Kurdên Yarsan**, Sevda Orak Reşitoğlu (Çev.), Weşanên Avesta, Stembol 2018.

WALTER, B. Harris, **Moroccco That Was**, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1921.

WEST, Alfred S. (ed.), **Bacon's Essays**, Cambridge University Press, London 1897.

WRIGHT, Denis, "James Bailie Fraser: Traveler, Writer and Artist 1783-1856", **Iran**, Vol.32, 125-134.

XEZNEDAR, Maruf, "Zimanê Kurdî", **Bîr,** Seid Veroj (Çev.), c.3, 76-80.

YAZICI, Hüseyin, "Seyahatname", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.37, İstanbul 2009.

YOUNGS, Tim, "Introduction, Filling the Blank Spaces" **Travel Writing in the Ninetenth Century-Filling the Blank Spaces,** (1-18), Anthem Press, London and New York 2006.

ZEKÎ, Mihemed Emîn, Diroka Kurd û Kurdistanê, Ziya Avci (Çev.),Weşanên Avesta, Stenbol 2012.